

Oláh Anna – Zárug Péter Farkas

„...a két erdélyi geométer hagyatékának megőrzése” 3

Voigt Vilmos

A magyar ősvallás 15

Csányi Erzsébet

Bibliai metanyelv 19

Nagy Olga

Az egyház kulturális és mozgalmi szerepe az erdélyi kisebbségi létben 23

Monok István

Ortodoxia és humanitás 28

Éger György

Gyepű vagy periféria 34

Bitskey István

„Az magyar nyelvnek dicsősége” 38

Bíró Gyöngyi – Tóth Tünde

Balassi versgyűjteményének rekonstrukciója 49

Bartók István

„...habet etiam suas inventiones rhetorica” 58

Amedeo Di Francesco

Megjegyzés a Szép magyar komédia prológusáról 68

Kruppa Tamás

A *Tíz okok* megjelenésének háttéréről 71

Király Péter

Balassi és Regnart 75

Faragó József

„...az eltévedt juhokot siratja” 83

Kronstein Gábor

A honfoglalásról – még mindig paradigmaváltáson innen 89

Keveházi Katalin

Az olasz reneszánsz 97

Thimár Attila

A felvilágosodás Európájának értelmezhetősége 99

Monok István
Egy botanikai szótársorozatról **101**

Ambrus Attiláné Kéri Katalin
Szemléletváltás a neveléstörténet tanításában **103**

Ágostházné Eördögh Éva
A művelődéstörténet tanításának új színei **108**

Bihari Péter
Magyarok régi tankönyvekben **112**

Várnagy Ildikó
A Bartók rádió tanításai **114**

A villamos energia termelésének és elosztásának
irányítása **116**

Satöbbi 120

Békési Imre – Galgóczi László – Nagy L. János
Újabb megközelítések a Halotti Beszéd és Könyörgés
vizsgálatában

„...a két erdélyi geométer hagyatékának megőrzése”

Itáliai matematikusok erőfeszítései a Bolyai-kéziratok kiadása érdekében

A Bolyai név világszerte a magyarral szinonim, akárcsak Bartóké. Ezek dacára életük és munkásságuk részleteit a mai nemzedékek alig ismerik, a Bolyaiak öröksége mindmáig feltáratlan, pedig francia és itáliai matematikusok a több mint tízezer oldal terjedelmű kézirat-hagyaték kiadása érdekében az első lépéseket már százharminc évvel ezelőtt megtették.

Tanulmányunkban a Bolyai-hagyaték hányatott sorsának néhány ma is aktuális kérdésére szeretnénk rávilágítani.

Előbb azonban lássunk néhány vázlatos mondatot arról, hogy ki volt Bolyai János és milyen szerepet játszott az egyetemes tudományosság mérföldköveinek gyarapításában?

A Marosvásárhelyi Református Kollégium híres matematikaprofesszorának, Bolyai Farkasnak fia – akárcsak apja – a maga korában csodagyerekeknek számított. Kilencéves koráig nem járt iskolába, apjával és a marosvásárhelyi kollégium legjelesebb diákjaival odahaza tanult. Tizenhárom éves korában differenciál- és integrálszámításokat végzett, folyékonyan beszélt latinul és németül, virtuózként hegedült. Apja helyett nemegyszer ő tartotta az órákat a marosvásárhelyi kollégiumban. Továbbtanuláshoz sem Erdélyben, sem Pesten, sem Bécsben nemigen lehet megfelelő tanárt találni. Csupán egyetlen ember van Göttingában – Gauss, a matematika fejedelme –, akitől a lángelme János tanulhatott volna, de ő válaszra sem méltatta az apa levelét, amiben pártfogását kérte fia tanításához. Kétévi tengődés, pártfogókeresés után az erdélyi arisztokrácia összefogásának köszönhetően összegyűlt a külföldi tanulás költsége – Bolyai Farkas mintegy húsz évi fizetése –, amivel beiratkozhatott a bécsi katonai akadémiára.

„Könnyű a csecsemőnek messzire látni, ha óriások tartják magasba.” – írta Newton.

Bolyai Jánosnak sikerült messzire látni, illetve kitekinteni abból a szűk térből, melyben az emberiség Eukleidész óta közel kétezer éven át szemlélte a körülötte lévő világot. Ez idő alatt matematikusok sokasága próbálkozott ezzel a kitekintéssel – sikertelenül. És ekkor a húszéves Bolyai János felfedezi az abszolút tér titkát, forradalmasítja a térelméletet, amiről így írt egy apjának címzett levelében: „Semmiből egy új, más világot teremtettem.”

Mindössze húszoldalas, nevezetes geometriai munkáját Bolyai János latin nyelven írta. Címe: *Scientia spatii, a veritate aut falsitate axiomatis XI-mi Euclidei...*, s apja, Bolyai Farkas az akkoriban kiadott *Tentamen* című matematikakönyvének függelékeként jelentette meg Marosvásárhelyen, ezért János munkája *Appendix* néven vált ismerté.

De vajon jó-e a teória, igaz-e a párhuzamosokra vonatkozó elmélet? Ki lehet a döntőbíró? Az apa? Ő nem tud érdemben nyilatkozni, ő is megerősítést vár, és kitől ugyan, ha nem a legnagyobbtól: Gauss-tól. Tizenöt éves keserű hallgatás után újból levelet ír Gaussnak: „Fiam... szenvedélyes matematikus, párvját ritkító értelmi képességekkel... Az ő kérésére küldöm ezt az ő kis munkáját Hozzád: légy szíves, ítéld meg éles, átható szemed-

del, s válaszdobban, melyet epedve várok, ird meg kímélés nélkül magas ítéletedet... Fiam többre becsüli a te ítéletedet, mint egész Európáét.” (1)

A két Bolyai fél évig hiába várta a választ. Ekkor Bolyai Farkas újabb levelet írt, melyre már válasz is jött, benne a várt értékeléssel. Íme: „*Ha avval kezdem, hogy nem szabad megdicsérnem, bizonyára egy pillanatra meghökkensz; de ha megdicsérném, ez azt jelentené, hogy magamat dicsérném, mert a mű egész tartalma, az út, amelyet a fiad követ, és az eredmények, amelyekre jutott, majdnem végig megegyeznek részben már 30–35 év óta folytatott meditációmmal... Szándékom volt, hogy... saját munkámból... semmit se bocsássak nyilvánosságra... csak kevés olyan emberre akadtam, aki azt, amit vele közöltem, különös érdeklődéssel fogadta volna... Nagyon meglepett tehát, hogy e fáradságtól már most megkímélhetem magam, és nagyon örvendek, hogy éppen régi jó barátom fia az, aki engem olyan csodálatos módon megelőzött.” (2)*

Göttingenben, a tudományok fellegrárában, minden lehetőség megvolt a felfedezések közzétételéhez. A kétezer éves eukleidészi geometriával kapcsolatos felismerések joggal számítottak a jelentős felfedezésnek. Ennek dacára – Gauss emberi gyengeségének, vagy talán szakmai féltékenységnek köszönhetően – harmincöt évig a világ semmit sem hallhatott Bolyai munkájáról.

Az 1831-ben kinyomtatott latin nyelvű munka 1867 körül bukkant elő Gauss hagyatékából.

J. Hoüel, a bordeaux-i egyetem professzora 1867-ben értesült Richard Baltzertől, korának ismert matematikusától, a Gausshoz küldött latin nyelvű *Appendix*ről. Miután megismerte a munkát, felmérte annak hatalmas jelentőségét, nyomban lefordította franciára, s még ugyanabban az évben megjelentette. Egyidejűleg tájékoztatta jó barátját, a római akadémia matematika osztályának későbbi elnökét, az itáliai *Baldassare Boncompagni* herceget is Bolyai térelméleti eredményeiről, s felkérte a magyar *Schmidt Ferenc* temesvári építész egy Bolyai-monográfia összeállítására. Az *Appendix* 1868-ban jelent meg Rómában olaszul. Boncompagni saját folyóiratot jelentetett meg Rómában *Bulletino di bibliografia e di storia delle scienze matematiche et fisiche* címmel. Itt látott napvilágot nyolc évvel Bolyai János halála után *Angelo Fortinak*, a Pizai Egyetem matematikaprofesszorának egy igen terjedelmes és részletes Bolyai-monográfiája, melynek az alapját Schmidt Ferenc 1867-ben Lipcsében megjelent német nyelvű Bolyai-életrajza képezte.

Schmidt, Hoüel, Boncompagni és *Battaglini* évekig tartó levelezéssel szinte keresztüztűz alá vették Temesvárról, Bordeaux-ból, Rómából és Nápolyból a marosvásárhelyi kollégiumot (ahol a Bolyaiak kézíratait őrizték), valamint a pesti Közoktatási Minisztériumot és az Akadémiát a célból, hogy hozzáférhessenek a Bolyaiak kézírathagyatékához. Szerettek volna betekinteni főként János hátrahagyott kézírataiba, feltételezve, hogy azok egyéb értékes feljegyzéseket is tartalmaznak.

Ha megnézzük a külföldről Magyarországra és Erdélybe küldött levelek keltezését és címzettjeit, összeesküvésnek tűnhet a fent említett professzorok erőfeszítése a Bolyai hagyaték kiadása érdekében. Elsőként Schmidt Ferenc tájékozódott az Akadémián a Bolyai-hagyaték ügyéről. Levélben tájékoztatta Bordeaux-ban Hoüelt, ő pedig a római Boncompagnit. Ez utóbbi mozgósította az itáliai egyetemi tanárokat – Battaglinit és Fortit –, akik vállalkoztak az *Appendix* lefordítására, illetve a mű értékelésére. A megjelent kiadványok tiszteletpéldányait elküldték Pestre, s felajánlották segítségüket egy esetleges Bolyai-kiadvány megjelentetéséhez.

Most pedig álljon itt egy rövid összefoglaló az *Appendix* első magyar nyelvű megjelenéséig eltelt időszak fontosabb eseményeiről és néhány szemelvény az akadémiai jegyzőkönyvekből.

1867-ben kiadják Bordeaux-ban a francia nyelvre fordított *Appendixet*.

1868 tavaszán újabb francia nyelvű *Appendix-kiadás* jelenik meg, ezúttal a Bolyaiak életrajzával kiegészítve.

1868 nyarán a magyar Akadémia elkéri a Marosvásárhelyi Kollégium Könyvtárában őrzött kéziratokat. Arany János, az Akadémia akkori főtitkára levelet írt a marosvásárhelyi kollégiumnak. Ebben tájékoztatja az igazgatóságot, hogy „elhatározá maga részéről mindent elkövetni, hogy amaz iratok a feledeésből kivonassanak... az Akadémia szíves bizalommal felszólítja és kéri az igen tisztelt főiskolai Igazgatóságot, hogy az összes iratokat átvizsgálásra kikölcsönözni, s biztos kéz által az Akadémia kézírattárába juttatni méltóztassék”. (3) A kollégium örömmel fogadta a felkérést, de válaszában utalt arra, hogy „különösen a János hagyatékában számtalan mindenféle, főképp pedig világnyelvézeti irományok s jegyzetek találtnak. (...) Előljáróságunk ki fogja választatni” az arra érdemeseket (4) (1.sz. melléklet).

Az *Appendix* 1868. évi olasz nyelvű kiadása után a tudományos világ egyre nagyobb érdeklődést mutat a Bolyaiak kézirat-hagyatéka iránt, további tudományos felfedezéseket remélve tőlük.

1869 nyarán Rómából Boncompagni kereste meg levélben a magyar kultuszminisztert és – szorgalmazva annak kiadását – felhívta a figyelmét a hagyaték tudománytörténeti jelentőségére. Erről a levélről sajnos csak *Eötvös József* egyik fiához, *Eötvös Loránd*hoz írt levélből tudunk. Íme, egy részlet a levélből: „*Bolyai Jánosnak a paralellák teóriájáról írt kisebb munkája (...) a római tudósnak nézete szerint a legnagyobb mi a matematika körében e század alatt történt (...) három év óta mind ő, mind a bordeaux-i és párizsi akadémiák tizszer írtak a marosvásárhelyi kollégiumhoz, de még választ sem kaphattak (...) azért fordulnak hozzám, hogy az irományokra kezemet tegyem, s érdemes részét vagy az akadémiánál adjam ki, vagy nekik engedjem át kiadás végett (...) s ha örülünk, hogy nagy matematikust adtunk a világnak, lehet-e nagyobb bizonyága barbarizmusunknak?*” (5)

Európa-szerte újabb és újabb tanulmányok látnak napvilágot a Bolyai-féle abszolút geometria felfedezéséről, és a bécsi egyetem tananyagába bekerülnek Bolyai János tétélei. Magyarországon sehol sem esik szó az *Appendix*ről.

1869 végén megérkeznek Pestre a rég várt iratok Marosvásárhelyről, de nem az összes, ahogyan Arany János főtitkár kérte. A kollégium „*Bolyai Farkas és Jánosnak hagyatékából a használhatókat kiválogatva*” (6) felküldött 19 iratcsomót. Íme, a kiválogatott iratok listája:

- „1. *Példa a csupa külis nélküli írásra* – nagyobb részt Farkas irományai;
2. *Principia doctrinae novae quantitatum sat.* – János irományai;
3. *Iratcsomag* – Farkas cursusai, jegyzeteivel;
4. *Iratcsomag* – János vegyes jegyzetei;
5. *Iratcsomag* – Farkas vegyes jegyzetei;
6. *Iratcsomag* – Farkas vegyes jegyzetei;
7. Farkas eredeti dolgozata a *Kemencéről*;
8. Farkas levelei, családi iratai;
9. Farkas vegyes irományai;
10. *A nyelvtanhoz tartozó apróbb iratai Jánosnak*
11. *Kurzer Grundriß sat.* – János kézírata
12. *Az arithmetica eleje* – Farkastól, jegyzetekkel;
13. *Appendix prima* – Jánostól, jegyzetekkel;
14. *Appendix scientiarum.* – Jánostól, jegyzetekkel;
15. *Die allgemeine Rechenkunst.* – Jánostól, jegyzetekkel;
16. *Vegas Vartienngan sat.* – János jegyzeteivel;
17. Bolyai János „Tan”-a I–XIII.;
18. *Vegyes használható irományok XIV.*;
19. Farkas vegyes irományai XV.”(6)

Arany János rögtön utasította Hunfalvy Pál akadémiai tagot, hogy a kéziratokat „*biztos helyen megőrizni és (...) számbavetelni méltóztassék*”. (7) Ennek ellenére két évig semmiféle lépés nem történt az iratok feldolgozása érdekében. Schmidt Ferenc erről kényszerül tájékoztatni a kéziratok felől érdeklődő francia és itáliai matematikusokat.

Látva a magyar érdektelenséget, 1871 júliusában a Római Akadémia matematikai osztályának elnöke, Baldassare Bonacampagni újból Magyarország közoktatási miniszteréhez fordul levélben – ezúttal *Pauler Tivadarhoz* –, és sürgeti a Bolyaiak kézirat-hagyatékának kiadását. Az udvarias szavak mögül súlyos kritika árad és az egész tudományos világ értetlensége fejeződik ki. A mai magyar kutató százhuszonöt év múltán is kénytelen időszerűnek tekintetni a levél üzenetét, amely most kerül első ízben teljes egészében nyilvánosságra:

„Miniszter Úr!

Néhány év óta az egész Európa géométereinek figyelme a két magyar tudós Bolyai – apa és fiú – felfedezései felé fordul, amely beható vizsgálatokból éles fény derül a geometria alapvető és régóta ellentmondásos néhány kérdésére. Ennek a két eminens férfinak Marosvásárhelyen, az eldugott kisváros magányában életükben nem sikerült annak a hírnévnek örvendeni, ami tehetségüket megillette, és csak a hírneves Gauss, Bolyai Farkas bensőséges barátja tudta méltóképpen értékelni őket.

A fiú Bolyainak tudható az a jelentős tanulmány, amely a párhuzamosok valódi elméletét rögzítette, és ami csak egy töredékét tartalmazza azoknak a kutatásoknak, amiket ez a mély és eredeti elme végzett ebben az igen nagy terjedelmű és bonyolult kérdéskörben. Munkásságának többi része még nem látott napvilágot és a kéziratai, együtt az apjával, a Marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtárában lettek elhelyezve.

Immáron két éve annak, hogy szerencsém volt az Ön elődjének, báró Eötvös úrnak felhívni a figyelmét ezekre az elhagyatott értékekre, aki szíves volt csatlakozni kérésemhez és elrendelni az értékes iratok Pestre történő szállítását és az M. T. Akadémia általi átvizsgálását.

A Pesten élő építész, Schmidt Ferenc úrtól kapott értesülesem szerint, aki matematika iránti szeretetétől buzdítva, valamint hazája tudományos hírneve érdekében mindenkinél többet tett azért, hogy a két nagy matematikust a világgal megismertesse, nos, azt kell hinnem, hogy az Eötvös báró úr rendeletei nem lettek végrehajtva, és a pesti Akadémiának nem lettek a rendelkezésére bocsátva azok a dokumentumok, amiket vizsgálat alá kellene vetni.

Ilyen körülmények között, Miniszter úr, bátorságot veszek Excellenciás uramhoz fordulni és támogatását kérni az elődje által elhanyagolt művek érdekében, amik valódi felfedezésekkel gazdagíthatnák a tudományokat egy olyan területen, amelyre senkinek nem sikerült még eddig olyan mélyre behatolni, mint az Ön két honfitársának. Schmidt úr hazafiasságtól buzdítva közzétett a Bolyaiakról egy írást, amelyben minden honfitársának felhívja a figyelmét azokra a tennivalókra, amik még hátra vannak a két erdélyi géométer hagyatékának megőrzésére. Magam az európai tudomány nevében – amely várja Magyarországtól ezt a halaszthatatlan szolgálatot – teljességgel csatlakozom az ő felszólításához. Jelen pillanatban Oroszország Bolyai vetélytársaként emeli magasba Nicolas Lobatchevskyt, egy hozzá méltó nagyságot, akinek egy csodálatos kiadványban közzé tette munkáit. Magyarország nem hagyhatja a leghíresebbek közül való két gyermekét a feledés homályába merülni.

Excellenciás uram! Szeretném ha biztosítana a felől, hogy valami módon adminisztrációs intézkedéseket tesz annak érdekében hogy előmozdítsa azokat a kiadványokat, amelyek dicsőséget hozhatnak az Ön hazájának.

Az iratoknak az Akadémiához történt megérkezésétől számítva élénk érdeklődéssel fogom követni az elvégzett vizsgálatok eredményeit. Amennyiben Schmidt úr lesz olyan szíves, és elküldi számomra az iratok listáját, úgy közzé fogom tenni abban a gyűjtemény-

ben, amit immáron három éve nyomtatok: »A matematika és fizika bibliográfiájának és történetének hírei«. E gyűjtemény 1868-as évfolyamának egyik füzetében található egy írás, amelyet Forti úr jelentetett meg a két Bolyai életéről és munkáiról. A mai napon postára teszek André Tessier úr címére egy Excellenciás uramnak címzett borítékot és egy Tessier úrnak szóló levelet, amelyben megkérem, hogy küldjön Önnek postán egy példányt ebből a füzetből. Kívánom, hogy teljen öröme e tiszteletnyilvánító írásban.

Miniszter úr kérem fogadja megkülönböztetett elismerésemet.

Rome, 7. juliet 1871.

Az Ön elkötelezett híve

Baldassare Boncompagni” (8)

Két nappal későbbi keltezéssel az Akadémia elnöke is levelet kapott a Bordeaux-i Természettudományos Társaságtól, akik azt vélvén, hogy két év alatt sikerült az Akadémiának megjelentetni egy Bolyai kiadványt, tisztelettel kérnek belőle egy példányt, amelynek vállalják a szélesebb körű terjesztését is. A Bolyai iratok azonban még mindig a kéziratárban heverték.

A kultuszminiszter levélben fordult az Akadémiához, amelyben tájékoztatást kért az addig végzett munkáról. Az Akadémia ezek után intézkedni kényszerül.

1871 júliusában dr. Pauler Tivadar Boncompagni levelének kézhezvétele után az MTA-hoz fordult levélben, arra kérve annak elnökséget, hogy „méltóztassék az ügy előbbeni netalán ott fellelhető tárgyalásáról, s általában e kérés iránti becses nézeteiről (...) /értesíteni” (9)

1871 októberében „A főtitkár átteszi a Bolyai hátrahagyott irataira vonatkozó összesülési határozatot, s annak csatolmányait... az osztálynak meghagyatik: az írományokat megvizsgáltatni, s azokról jelentést tenni, hogy az Akadémiához beérkezett két külföldi megkeresésnek miként lehessen eleget tenni. Az értekezlet egy bizottságot nevezett ki, melynek elnöke Vész János Ármin úr, s tagjai Hunyadi Jenő, Dr. König Gyula és Schmidt Ferenc építész.” (10)

1872 márciusában a kéziratok átvizsgálására és a javaslattevésre felkért bizottság jelentést tesz a végzettekéről:

„Bizottsági jelentés a Bolyai Jánostól hagyományozott kéziratokról. (...)

1. A kéziratok amennyire azokat mostanáig lehetséges vala osztályozni, főleg a következő csoportokba tartoznak:

a) Appendix;

b) Sorok;

c) Körfelosztás;

d) Integratio, amennyire az algebra, vagy geometriai függvényekre vezet;

e) Képzetes mennyiségek;

f) Bolyai Farkas Phisikai előadásai.

2. Nyelv és írási nehézségek miatt a bizottság eddig még nem képes az összes kéziratokat áttanulmányozni, de a már mostanig áttekinthetőből azon véleményt szerezte magának, hogy a kéziratok csak akkor lesznek kiadhatók, ha azok mind nyelvileg, mind pedig az azokban használt jelölésekre nézve tökéletesen átdolgoztatnak.

3. Az összes kiadás az Appendix új kiadásával lenne megkezdendő, ami annyival inkább is célszerűnek mutatkozik, miután az Appendix eddig még úgy sincs magyar nyelven kiadva. (...)

A tett lépésnek eddig ugyan még nem volt eredménye, de annak dacára reményli a bizottság, hogy azok nem fognak siker nélkül maradni.

König Gyula

Vész J. Ármin

Hunyadi Jenő. ” (11)

1872. június: „Az M. T. Akadémia III. osztályának (...) jegyzőkönyvéből:
 ... az Appendixszel (...) a nyelvre nézve azt határozza, hogy az latin nyelven, mint a
 szerző nyelvén adassék ki újból. A többi kiadásra való munkák sorozatának megállapítá-

Elkintetes Akadémia!

*A elkintetes Akademiának elöljáróságunkhoz indított az imént fel-
 sejtésére, hogy a két Pólyának ismeretes kezétől a vártaknál
 vigye kiérve fel, van szerencsénk valahányra azt, hogy két
 jószágunk nagy örömmel fogadta a elkintetes Akadémia a
 felhívását a azt elkintetesre is fogja, mivel ismeret a kezétől
 nagyon rendkívül alkotottan van, s nem csak matematikai
 gondolatot a joggal kékét fogal magában, hanem különben a
 józsa kezétől is számítanak mindenképp. feljött pedig világgal
 mérték ismereteket a joggal kékétől is addig míg az ismeret
 halmaival elöljáróságunk ki fogja indítottat a joggal kékét
 kivétel kivétel a elkintetes Akademiát.*

Teljes kiértekelés mellett

a elkintetes Akademiának

*a Magyarországi ref. Pólyának elöljáróságunk
 1868. 2/6. határozat alapján.*

Előleltetve

*Dr. Antal László
 elöljáró*

*Oláh
 Péter*

Kéret emlékeztető
 a Kép. T. Akadémia III. osztályának 1872. június 17-én tartott értekezletének jegyzőkönyvéből.

1. Felolvasatott a Bolyai-kéziratok rendezésére kiküldött bizottság jelentése, mely az osztálytól a végülől tetített át, hogy az értekezlet a kiadás módjáról javaslatot kérvén.

A Biz. jelenben megítélendő, megkezdés az Appendixel, az értekezlet iratából, is találkozik, de a nyelvre nézve, azt határozza, hogy az latin nyelvben, mint a szerző, nyelvén, példák ki ismét. A többi kiadásra való, mely, kétszorosának megállapítását, az értekezletnek is a Bizottságtól várhatja el, mint addigi fáradozásának eredményét, s így a jelentést visszaküldi azon kéréssel, hogy az egész tervet a Bolyai-kéziratok kiadását illetőleg, annak idején az Osztály elé terjeszteni sziveskedjék.

Oláh

2. sz. melléklet

sát az Értekezlet csakis a Bizottságtól várhatja el (...) a jelentést visszaküldi azon kéréssel, hogy az egész tervet a Bolyai-kéziratok kiadását illetőleg annak idején az Osztály elé terjeszteni sziveskedjék” (2. sz. melléklet). (12)

Majd az 1872-es végszó a bizottság elnöke, Vész Ármin, akadémiai rendes tag tollából: „A bizottság nem véli célszerűnek az alig 20 lapra terjedő Appendixnek külön kiadását, sőt azt hiszi, hogy az elég nagy halmazú, de szerfelett rendetlen kéziratokból egy mintegy 15-20 ívre terjedő kötet lenne kiadható egyszersmind (...) kívánta az Appendix-

Tiszelt írártársam!

A Bolyai kéziratos műveinek kiadott kiadásában azelőtt van kéronsím a kiadás jelenlétének, úgy mintén a többi ez ügyre vonatkozó iratokkal vizsgálni azon megjegyzéssel, hogy a kiadás nem véli, érdekesnek az alig 20 lapra terjedő Appendixek külön kiadását, sőt azt hiszi, hogy az elég nagy habmazu, de szerfelett gondellen kiadvánokból egy, mintegy 15-20 ívre terjedő kötet lenne kiadható, melyben az Appendix körül helyes foglalná; - s ez volt egyszerűen az oka, hogy az egyöntetűség kedvéért kívánta az Appendixek is magyarrá való áttételét, miután az ezen a nyelven úgy se jelen meg meg.

Nem kéronsím továbbá jelenteni, hogy a kiadás egyik lapja dr. Könyig Gyula be kérsenek nyilatkozott az említett kötet kiadására; mely ajánlat annyival is inkább elfogadható, miután alig fogna más valaki találni, ki a sajátos beállítás, és különös mennyiségű jegyekkel, nagyra értékes darab papírra az kiadását állambiztonsági hajlédó volna. S éppen ez okból - véleményem szerint - az elfogadás esetében dr. Könyig Gyula be nem írtam kérsenek volna jelenlétének, hanem az egész munka elkiadását után, egy akkor megállapítottá kiadásában lenne véreztető.

Mély tisztelettel

(Könyig)

nek is magyarra való áttételét, miután az ezen a nyelven úgyse jelent meg.” (3. sz. melléklet) (13)

A bizottsági jelentéstől számított huszonöt év múlva, az *Appendix* első latin nyelvű kiadása után hatvanhat évvel, világviszonylatban hatodik nyelvként és tizenegyedik kiadás-ként, 1897-ben került magyar nyelven az olvasók kezébe „a tér abszolút igaz tudománya”.

Az itáliai matematikusok kitarása, szakcikkei és kiadványai jóvoltából a Bolyai név és a forradalmat jelentő térelmélet a múlt század derekán elindulhatott világ körüli diadalútjára. *Kivéve Magyarországot*. Baldassare Boncompagni herceg említett két, művelődéstörténeti jelentőségű levele ezzel kapcsolatban ma is megfontolandó kritikát tartalmaz, ugyanis a Bolyaiak kézirat-hagyatéka máig kiadatlan.

A két Bolyai – apa és fiú – munkásságát magába foglaló teljes kéziratanyag azonban ma már bárki számára hozzáférhető. Az eredeti iratoknak a Maros Megyei Dokumentációs Könyvtár Teleki Könyvtára a tulajdonosa. Az MTA Kézirattára és dr. Nagy Ferenc kultúr-diplomáciai erőfeszítésének köszönhetően, a MTA Kézirat- és Mikrofilm-tárban fénymásolatban és mikrofilmen is megtalálható már a két Bolyai valamennyi szellemi terméke.

A Bolyaiak mélyreható figyelme a matematikai és műszaki kérdéseken kívül a tudományok majd minden területére – nyelvészet, történelem, filozófia, világnézeti kérdések, erkölcesstan, politika, pedagógia, orvosolás, irodalom, zene, művészetek – kiterjedt. Sok újat alkottak és sok olyan felfedezést tettek, amelyre az abszolút tér leírásához hasonlóan talán elsőként figyelmeztettek. A nagy enciklopédikusokhoz hasonlóan Bolyai János éveken keresztül próbálkozott az emberi tudásanyag valamennyi területének összefoglalásával. Gondolatait az általa életműve csúcának szánt *Tan* című munkájában kívánta rendszerezni, de egy-egy nagyobb nekirugaszkodása után szembesülnie kellett a kitűzött feladat megoldhatatlanságával. Közel tízezer oldal örzi fejtegetéseit a tudományok legkülönbözőbb területeiről. Erdély jeles történésze, *Benkő Samu* elkészítette a Bolyai János-kéziratok katalógusát, sőt meg is jelentetett ezekből néhány apró töredéket. Bolyai János életét és matematikai munkásságát a legmélyrehatóbban *Weszely Tibor*, marosvásárhelyi matematikaprofesszor értékelte, zenei vonatkozású munkásságát pedig *Benkő András* kolozsvári kutató Bolyai Farkaséval együtt dolgozta fel.

Oláh Anna ugyanezt a munkát végezte el az arányaiban Jánoséhoz képest egyharmadnyi Bolyai Farkas-kézirat-hagyatékkal. A kéziratokat rendezte, katalogizálta. A kemencetanulmányából tudományos disszertáció született. Az idősebb Bolyai egyéb műszaki, közhasznú vonatkozású munkáit tanulmánykötetben dolgozta fel. A közel háromszáz oldalas kötet tartalmazza azokat a dokumentumokat, amelyek alátámasztják Jánosnak apjáról tett kijelentéseit, miszerint Bolyai Farkas híres volt mint pomológus, kertész, borgazda, bororvos, „doctor”, kemencemester, „erőműves” sat. Külön kötet tárgyalja Bolyai Farkasnak az orvosolás területéről – az elektroterápiáról, a csecsemőgondozásról, a kolera gyógyításáról, valamint a szemészetéről – összegyűjtött feljegyzéseit. Úgy tűnik, hogy Bolyai Farkasnak már Daguerre előtt fél évvel sikerült képet rögzítenie. Szemüvegválasztási számításait pedig – amelyek közismerten Gauss nevéhez fűződnek – már jó harminc évvel a közzétételük előtt tanította a Marosvásárhelyi Kollégiumban. *Oláh Anna* állította össze azt a Bolyai-bibliográfiát is, amely az 1945–85 között Romániában megjelent kiadványok, cikkek, tanulmányok, konferenciákon elhangzott előadások Bolyaiakkal kapcsolatos adatait tartalmazza. Irodalomtörténeti ritkaságnak számít Bolyai Farkas peregrinációs útikönyve. *Oláh Anna* ezt a III. Hungarológiai Kongresszuson mutatta be. A 85 darabból álló kibetűzött, lefordított emléklapot kiegészítette az aláírók részletes adataival. A megszerkesztett kötetek kiadása már csak anyagi feltételek függvénye.

Mindennek s az itáliai matematikusok szorgalmazása ellenére a Bolyai-iratok tetemes része azonban, sajnos, mindmáig kiadatlan.

*A Bolyai-hagyaték kiadásának kronologikus eseményei.**

Dátum	Szerző	Esemény	Nyelv	Keltezés helye
1832. 12.	Bolyai János	Appendix első kiadás	latin	Marosvásárhely
1860.	Baltzer, Richard	szemelvények a <i>Tentamen</i> ből, <i>Appendix</i> ből	német	Drezda?
1867. 8. 27.	Hoüel, Jules	levél Franciaországból a Maros- vásárhelyi Református Kollégiumnak, amelyben betekintést kérnek a Bolyai kéziratokba	francia	Thaon
1867. 8. ?	Schmidt Ferenc	levél Temesvárról Hoüelnek Bordeaux-ba	francia	Temesvár
1867. 11. 13.	Hoüel, Jules	levél a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárosának	francia	Thaon
-1867. 12. ?	Szabó Sámuel	levél Párizsból Hoüelnek Thaonba	francia	Párizs
1867. 5.	Bolyai János	Appendix második kiadása	francia	Bordeaux
1867. 12.	Schmidt Ferenc	újságcikk a két Bolyai életrajzáról	német	Leipzig
1867. 12.	Schmidt Ferenc	levél Hoüelnek a két Bolyai életrajzával	francia	Temesvár?
1868. ?	Bolyai János	Appendix harmadik kiadása	olasz	Roma
1868. 1. 20.	Hoüel, Jules	levél a Marosvásárhelyi Kollégium könyvtárosának (Szabó S.)	francia	Bordeaux
1868. 2. 27.	Hoüel, Jules	levél a Marosvásárhelyi Kollégium könyvtárosának (Szabó S.)	francia	Bordeaux
1868. 4. ?	Bolyai János	Appendix negyedik kiadása, a Bolyaiak életrajzával bővítve	francia	Párizs
1868. 4. 22.	Hoüel, Jules	levél a Marosvásárhelyi Kollégium könyvtárosának (Szabó S.)	francia	Bordeaux
1868. 5. 21.	Hoüel, Jules	levél a Marosvásárhelyi Kollégium könyvtárosának (Szabó S.)	francia	Bordeaux
1868. 6. 15.	Arany János	levél a Marosvásárhelyi Református Kollégiumnak, amelyben kérik az „összes” Bolyai-kéziratot		Pest
1868. 6. 25.	Marosvásárhelyi Református Kollégium	levél, amelyben értesíti, az Akadémiát arról hogy „ki fogják választani” elküldésre az iratokat		Marosvásárhely
1868. 9.	Forti, Angelo dr.	újságcikk a két Bolyai életrajzával	olasz	Róma

*A dokumentumokat az MTAK Kézirattárában (RAL) és az Università degli Studi di Roma „LA SAPIENZA”, Dipartimento di Matematica, Istituto „Guido Castelnuovo” könyvtárában kutattuk fel.

1868. 9. 05.	<i>Battglini, J.</i>	levél a Marosvásárhelyi Kollégium könyvtárosának (Szabó S.)	olasz	Nápoly
1869. 6–7.	<i>Boncompagni, B.</i>	levél Magyarországi közoktatási miniszteréhez (br. Eötvös József)	olasz	Róma
1869. 7.	<i>Eötvös József</i>	levél fiához, Eötvös Lorándhoz		Pest
1869. 11. 08.	Marosvásárhelyi Református Kollégium	levél a „kiválogatva” elküldött 19 iratsomag listájával		Marosvásárhely
1869. 12. 14.	<i>Teleki Domokos gr.</i>	levél az Akadémiához a Bolyai-iratok átadásáról		Pest
1869. 12. 24.	<i>Arany János</i>	levél, amelyben a Bolyai-kéziratokat „biztos helyen megőrizni és ...számbavetetni” utasítja Hunfalvy Pált		Pest
1871. 7. 7.	<i>Boncompagni, B.</i>	levél Magyarországi kultusz-miniszteréhez (Pauler Tivadar), sürgetve a Bolyai kiadvány megjelenését	olasz	Róma
1871. 7. 9.	Bordeaux-i Fizika- és Természet Tudományi Társaság	levél a Pesti Akadémia elnökéhez, amelyben a Bolyai-kiadványból kér egy példányt és vállalkozik további terjesztésre	francia	Bordeaux
1871. 7. 14.	<i>Pauler Tivadar</i>	levél az Akadémiához, amelyben tájékoztatást kér a Bolyai-kéziratok ügyéről		Pest
1871. 10. 2.	<i>Arany János, az Akadémia főtitkára</i>	jegyzőkönyvi kivonat, mely szerint az Akadémián „utasítatik a III. osztály, hogy ez irományokat megvizsgáltatva, használhatóságokról terjesszen ide jelentést”		Pest
1871. 10. 16.	Akadémia, III. osztály értekezlete	jegyzőkönyvből kiírt cikkely: „Az értekezlet egy bizottságot nevezett ki melynek elnöke Vész Ármin úr... megbizatik, hogy a Bolyai féle irományokat az Akadémia könyvtárában a kéziratából a könyvtárnok úrtól vegye át... a bizottsággal értekezzen a további eljárás végett.”		Pest
1871.	<i>Frischauf, Johannes</i>	egyetemi előadás	német	Bécs
1872.	<i>Frischauf, Johannes</i>	egyetemi tankönyv	német	Bécs
1872. 3. 11.	Bolyai-bizottság	a Bolyai-bizottság javaslatot tesz az <i>Appendix</i> magyar nyelvű kiadására		Pest

1872. 06. 17.	Akadémia, III. osztály értekezlete	határozat az <i>Appendix</i> latin nyelvű kiadásáról		Pest
1872. 12. ?	<i>Vész Ármin</i>	levél, amelyben szorgalmazza az <i>Appendix</i> magyar nyelvű megjelentetését		Pest
1874.	<i>Réthy Mór</i>	egyetemi előadás	magyar	Kolozsvár
1876.	<i>Günther, S.</i>	kiadvány a Bolyai-féle abszolút geometriáról	olasz	Nápoly
1891. 12. ?	<i>Bolyai János</i>	<i>Appendix</i> ötödik kiadása	angol	Austin (Amerika)
1894.	<i>Vályi Gyula</i>	egyetemi Bolyai János Kollégium létrehozása		Kolozsvár
1891. 12. ?	<i>Bolyai János</i>	<i>Appendix</i> hatodik kiadása	angol	Tokió
1892. 12. ?	<i>Bolyai János</i>	<i>Appendix</i> hetedik kiadása	angol	Austin
1894. 12. ?	<i>Bolyai János</i>	<i>Appendix</i> nyolcadik kiadása	angol	Austin
1894.	<i>Reyes Y. Prosper, V.</i>	Bolyai-életrajzok, <i>Appendix, Tentamen</i> ismertetése	spanyol	Zaragoza
1894.	kongresszus	elhatározzák a nem eukleidészi geometriához társított felfedezőik nevét „Bolyai-Lobacsevszkij”-ra módosítani	francia	Párizs?
1896.	<i>Halsted, George Bruce</i>	ellátogat Marosvásárhelyre		
1896. 12. ?	<i>Bolyai János</i>	<i>Appendix</i> kilencedik kiadása	angol	Austin
1896. 12. 15.	<i>Rados Ignác</i>	levél, amelyben vállalja az <i>Appendix</i> magyar nyelvű fordítását		Pest
1897.	<i>Bolyai János</i>	<i>Appendix</i> tizedik kiadása (ford. Rados I.)	magyar	Pest
1897.	<i>Bolyai János</i>	<i>Appendix</i> tizenegyedik kiadása (ford. Suták József)	magyar	Pest

Jegyzet

- (1) *Benkő Samu: Bolyai levelek.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975, 170. p.
- (2) *Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1979, 156. p.
- (3) MTAK RAL 1400/426/1868.
- (4) MTAK RAL 645/1868.
- (5) *Dávid Lajos: A két Bolyai...*, i. m., 362. p.
- (6) MTAK RAL 878/1869.
- (7) MTAK RAL 1400/ 645 /1869.
- (8) MTAK RAL 688/1871. – A levelet franciáról fordította magyarra Oláh Anna 1994-ben.
- (9) MTAK RAL 688/1871.
- (10) MTAK RAL 1484/1871.
- (11) MTAK RAL 1249/1872.
- (12) MTAK RAL 1342/1872.
- (13) MTAK RAL 1342/1872.

A magyar ősvallás

Ipolyi Arnold a Magyar mythologia (Pest, 1854) előszavában elmondja, hogy már 1844-ben egy magyar nyelvgyakorló iskolai társulat zárt körében dolgozatot mutatott be „ősvallásunk kérdése tárgyában”. Két évvel később, a Kisfaludy-társaság pályakérdést tűzött ki, amely bőbeszédű témamegjelölésében többek között „a pogány magyarok vallási hitéről és szertartásairól” kért bizonyos vagy hihető felvilágosítást. Az erre készített dolgozatok közül legelőször a valamivel előbb elhunyt Kállay Ferenc könyve jelent meg (A pogány magyarok vallása, Pest, 1861). (Ipolyi akkor nem készült el kéziratával.) Köztudott, hogy Ipolyi könyvét élesen támadta Csengery Antal (1855-ben a Budapesti Hírlap hasábjain, majd Az altáji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra című munkájában, amely először 1857-ben jelent meg).

Ugyanazt a fogalmat tehát Ipolyi hol „ősvallás”-nak, hol „mythologia”-nak nevezi; a Kisfaludy-Társaság körülírással a „pogány magyarok vallási hitéről” beszél, Kállay ezt „vallás” néven nevezi, Csengery szerint több népnek is van „ősvallása”. Márpedig a filológusok is tudhatták, hogy a pap, majd püspök Ipolyi pedig biztosan tudta, hogy egy keresztény ember nem mindenről állíthatja azt, hogy az „vallás”. Hiedelmei, szokásai az ősebernek meg a pogányoknak is lehetnek, ám még a zsidó vagy mozlim hitet sem minden keresztény teológus nevezte „vallásnak”. Azt az ötletet pedig, hogy a magyar néphit vagy a honfoglalás előtti magyar hitvilág egyszerűen „ősvallás” néven valamilyen vallásnak lenne minősíthető – legalábbis teológiai érősen cáfolhatjuk.

Az utókor sem körültekintőbb e szavak használatában. Vagy legalábbis nem mindenki vette észre, milyen fontos problémát jelent a megfelelő szó megtalálása. Teljességre nem törekedve, s az olyan munkákra sem hivatkozva, amelyek szerzői észre sem vették, hogy itt a terminológia igazán fontos – csak néhány beszédes című tanulmányt említek. *Katona Lajos* mindmáig legkiválóbb tudománytörténeti szemléje (1897) a magyar „mythologia” irodalmának áttekintését adja. Magam (1978-ban) természetesen ugyanezt a megoldást választottam, a helyesírás módosításával. *Korompay Bertalan* álpontossággal „ősvalláskutatás”-ról beszél (1956). *Diószegi Vilmos* több ízben is idézőjelbe teszi az „ősvallás” kifejezést, pontosabb körülírásként „a honfoglaló magyar nép hitvilága” kifejezést használja (programadó tanulmányában már 1954-ben, majd másutt is). Számára két meggondolandó probléma jelentkezett: egyrészt maga is tudta, hogy a magyar néphit adatai visszafelé követve nem adhatják az uralkodó osztályok (rétegek, csoportok) teljes valóságának adattárát, másrészt azt sem tudta, vallásnak nevezhető-e a sámánizmus. Ez azután körmönfont terminológiára kényszerítette („sámánhit”, „ősi magyar hitvilág”) – ezekben megkerülte a sámánizmus vallássá deklarálásának nehézségeit, illetve arra utalt, hogy nemcsak a „magyar nép”, hanem minden „magyar” hitvilágáról beszél, amely ugyan „ősi”, viszont mégsem „vallás”, és nem is „ősvallás”. Természetesen, főként tudománytörténeti összefüggésben maga is használja a „mitológia” vagy „ősvallás” szavakat, idézőjel nélkül. Ám maga legszívesebben az „ősvallás” szót idézőjelben, a hitvilág megnevezést viszont különböző társadalmak és korszakok esetében is idézőjel, vagyis fenntartások nélkül használta.

Ilyen és hasonló esetekben a magyar történeti jelentéstan és művelődéstörténet sem igazít el. Nyelvtörténeti szótáraink nem tüntetik fel, mióta ismerjük a magyar „ősvallás” megnevezést, következésképpen azt sem tudhatjuk, ki és miért nevezhette azt „...vallás”-nak. (Tanulságos viszont néhány hasonló fogalmunk adatulolásának idézése. Az *őshaza* szó 1787-től ismert (ám itt a darvak „ős hazájáról” esik szó!), az *őslakos* 1793-ból (ám itt azt mondják, hogy minden „ős lakos” svájci született katoná!), az *őskor* („ős-kor” alakban) 1814-ből, a már egy szóba írt *őstörténet* 1830-ban bukkan fel, hogy aztán az 1935-ös híres német–magyar zsebszótár a mintákat is közölve hozza mondjuk az „Ursprache (...) eredeti nyelv, ősnelv”, az „Urwesen (...) őslény” vagy „Urwelt (...) ősvilág” szócikkeket. Ezek mintájára az 1840-es években sok-sok hasonló kifejezés bukkan fel: ősidő, őslakó, ősmonda, 1848-ból és *Kossuthról* idézve az „ősmagyar” stb. Az akadémiai nagyszótár cédulaanyagában az „ősvallás” szó először 1866-ban bukkan fel: *Ormódi Bertalan* Újabb költeményei (Pest) 253. lapján. *Komlós Aladár* tanulmányából (*IMIT Évkönyv*, 1936) tudjuk, hogy a miskolci születésű hivatalnok, majd újságíró tudatosan „zsidó-magyar költő” volt, amint egyik versgyűjteménye címlapján maga vallja. Az ő szájában az „ősvallás” nem egészen azt jelentette, ahogy ezt ma használják, hanem „Ábrahám, Izsák és Jákob” hitvilágát.

Anélkül, hogy kimerítő áttekintést adnánk az „ős...”-fogalmak ős- és újabb történetéről, megemlíthetjük, hogy a legtöbb kultúra foglalkozik a maga „első”, „hajdani”, akárcsak „ősi” vívmányaival. Főként az „ősnelv”, az első nyelv érdekelte Babel előtt és után egyaránt a tudós elméket. *George Steiner* népszerűsítette azt az ötletet, hogy a reneszánsz, és az erre következő, ám nem is olyan okos 16. század érdeklődött először igazán az „ősnelv” (és az ősvallás) rekonstruálása iránt. Ezt természetesen egyetemesnek és valamilyen ősmonoteizmusnak képzelték, amelynek töredékei a különböző vallási rendszerekben ezt a humanista szinkrétizmussal újra visszaállítható (összeállítható) egységbe illesztik. Végül is ilymódon az „ősvallás” az, ami minden vallásunkban közös és eredeti.

Egyébként az „ősvallás” fogalma a mai vallástudományban sem egyértelmű. Általában a német kézikönyvek a múlt századtól kezdve idézik, és napjainkban az „ősmonoteizmus” körüli problémakörre értik. Úgy állítják, hogy az ősi monoteizmus tudományos és összehasonlító vizsgálatát, egyben annak a feltevését, hogy a világ népei kezdetben mind monoteisztikus vallást követtek, *Joseph-François Lafitau* kiváló munkája (*Moeurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps*, az 1722-ben írt könyv 1724-ben jelent meg) kezdeményezte. A jezsuita atya, akit éppen ezekben az években neveztek ki a kanadai indián missziók vezetőjévé, és aki már kiválóan ismerte a huron, irokez és más indiánokat, noha kétkötetes munkáját nyolc főbb és mintegy 150 (!) kisebb fejezetre osztotta, külön foglalkozva az olyan témákkal is, mint a nőuralom, a szónokok, a borivás, a csokoládé és a siratók – a vallásnak nem szentelt még külön részfejezetet sem. Viszont amikor a 2. főfejezetben néhány lapon a „vademberek” általános jellemzését adta, megemlítette, hogy életükben ma is észre lehet venni egy régi, örökölt vallás (*religion ancienne et héréditaire*), valamint kormányzati forma nyomait (*traces*). Ez a megfogalmazás (és az önálló fejezet hiánya) minden óvatossága ellenére is a „vallás” terminust használja, vagyis még a jezsuita tudós számára sem volt kizárt, hogy nem keresztény és nem ókori népnek is legyen vallása.

Hogy hazatérjünk, köztudott, hogy – számos egyéb előzményt most nem említve – a modern magyar vallástörténet egyik kezdeményezője a katolizált volt gályarab, *Otrokocsi Főris Ferenc* volt, aki *Origines Hungaricae* című őstörténeti munkájában (Franeker, 1693) ugyan nem vallástörténeti, hanem etnogenetikainak nevezett érvek alapján a zsidó és a magyar nép azonosságát hirdette. Ez természetesen azt is jelentette, hogy az „ősmagyaroknak” már volt vallása, mégpedig az *Őszövetségből* ismert és minden ismérv szerint vallásnak nevezhető kategória.

Még ennél is fontosabb *Cornides Daniel* (1732–1787) tevékenysége. Köztudott, hogy a modern magyar történettudomány egyik első kezdeményezője, valóban európai háttérű művelője, egyébként a pesti egyetem első evangélikus professzora, a mai folklorisztika sok kérdéskörének felemlítője volt. *Commentatio de religione veterum Hungarorum* című munkája már halála után, Bécsben, 1791-ben, *Christian Engel* gondozásában jelent meg. E munka voltaképpen Cornides göttingeni disszertációja, amelyet 1784 legvégén kezdődő kutatóútján készített, és amelyet a göttingeni királyi akadémia ülésén 1785. szeptember 10-én olvasott fel. Az Engel-kiadta latin könyvet igazában nem sokan olvasták, inkább csak idézték. Sajnos, jó magyar fordítása sincs. Diószegi Vilmos *Az*

ősi magyar hitvilág című antológiája (Budapest, 1971; új lenyomatban: 1978) ugyan ezzel indul, ám a fordítás nem teljes, és ami még nagyobb baj, nem is jelöli, hol és mi maradt ki belőle. A 117 nyomtatott lapnyi munka a 9. laptól hozza a főszöveget, mégpedig voltaképpen fejezetekre tagolás nélkül. A göttingeni Tudományos Akadémia *Scient 38, 1* *Cornides* jelzet alatt ma is őriz egy 16 kéziratlapnyi tisztázatot (ez a nyomtatott könyvnek csak 28–29. lapjáig terjed), amelynek alapján az Engel-féle kiadást igen pontosnak nevezhetjük. Nem tudjuk, miért szakad meg mondat közben a göttingeni akadémiai kézirat. *Spittler* beszámolójából *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen unter der Aussicht der königl. Gesellschaft der Wissenschaften* 160. Stück. Den 8. Oct. 1785, 1601–1603) úgy látjuk, az egész disszertáció alap gondolatát elmondta Cornides, olykor kitérésekkel (hamis etimológiák cáfolatával, történeti adatok pontosításával stb.). Cornides úgy vélte, az egykori magyarok vallása a régi perzsa vallásra hasonlított (templok hiánya, a főisten neve a „tűz” szóval függ össze, loáldozatok stb.), ami ha ma másképp is gondoljuk a dolgot, a maga korában korrekt és dokumentált összehasonlításnak számított. A göttingeni előadás (és kézirat) egyszerű címe „de veterum Hungarorum religione” volt, vagyis a kulcsszó már a címben megjelent. Az előadás a göttingeniek udvarias dicséretével kezdődik, majd a szerző „jegyzetecskéjét” (*commentatiunculam*) kívánja bemutatni. Először a fehér lovak áldozatáról beszél (német adatokat is említve), majd a lóhús (és a vadállatok húsanak) evéséről, a magyarokra vonatkozó történeti források tükrében. A tűz tiszteleténél Cornides az Isten (Deus) szót használja, idézve a klasszikus antikvitás és a középkor auktoraikat. Tárgyalja „Damasc” isten nevét, majd a magyar *Isten* szó etimológiáját, amelyet a perzsa *Iisdan* szóból eredeztet. Itt (a kötet 23., a kézirat 13. lapján) említi *Thomas Hyde Historia religionis veterum Persarum* című könyvét (majd ugyanezzel a témakörrel kapcsolatban *Cudworth* és *Wesseling* műveit is). Ez a „religio” szó első előfordulása.

Cornides itt már az Istenről és annak nevééről beszél, ezért használja a vallás szót. Rendkívül szerencsés módon azt is tudjuk, honnan vette e terminust, egyszersmind az analógiát. Ha *Thomas Hyde* a régi perzsák vallásáról beszélt, és ezt hasonlítjuk a régi magyarokéhoz, akkor a „vallás” szó pontos.

A „religio veterum Persarum”-ból lett a „de veterum Hungarorum religione”: az ’óperzsa vallás’ szókapcsolatból a ’magyar ősvallás’. A következő kérdés az lehet, honnan ismer- te Cornides *Thomas Hyde* angol orientalista 1700-ban kiadott fenti művét? Ez a kitűnő

munka ugyanis mérföldkő az iranisztikában. Itt olvashatjuk először a régi perzsák vallására vonatkozó klasszikus helyek összesítését. És sem az antik szerzők, sem az angol orientalista nem kételkedett abban, hogy már a régi perzsáknak istenük és vallásuk volt.

Amikor több mint két évszázada Cornides a „religio” (vetera), vagyis az „ősök vallása”/„ősvallás” megnevezést használta, ezt tudományos megfontolásból tette, szinte automatikusan követve Hyde megfogalmazását; hiszen véleménye szerint maguk a hitvilág elemei is hasonlítottak az „őszperzsák” és az „ősmagyarok” körében. (Korábban, Otrókoci Foris szóhasználatában ugyanez még a hitújítás előtti, vagyis a középkori magyar keresztény hitre vonatkozik.) Sem Cornides, sem hazai jezsuita történész kollégái (Pray György és köre) számára e megfogalmazás nem jelent teológiai problémát. Egy új tudományos „paradigma” csak évtizedekkel később, a *Grimm-testvérek Deutsche Mythologie* című munkájának hatására jelenik meg nálunk. Az 1840-es évektől szinte az első világháborúig szokás nálunk e kérdéskört „magyar mitológia” névvel illetni. (Noha már ekkor is sokszor kívánják a fogalom pontosabbá tételét, utalnak arra, hogy a magyar adatok alapján semmilyen „mitológiára” nem következethetünk.) Még később, immár a folkloristák körében a terminológiai bizonytalanságot csak az 1950-es években próbálta meg eloszlatni Diószegi Vilmos. Amikor ő végül is „a honfoglaló magyar nép hitvilága” meg hasonló elnevezésekkel dolgozott, konkrét témákat illetően megnyugtató fogalmi kereteket használt. (Máskor, mondjuk a „sámánizmus” vagy „sámánhit” megemléteskor viszont megmaradtak a terminológiai következetlenségek.) Ma a magyar folklorisztika egyértelműen használja a „magyar néphit”, „magyar(országi) népi vallásosság” fogalmait. Ezek egyike sem azonos az „ősvallással”. Őstörténeti, művelődéstörténeti, történeti szakirodalmunk a legutóbbi időkig sem döntötte el egyértelműen, hogyan is nevezze azt a sokoldalú jelenségcsoportot, amely a honfoglaló magyarok (meg elődeik, sőt egy ideig utódaik) teljes vallási életének egészét adja, ide értve a nagy világvallások képviselőinek jelenlétét is a társadalomban.

Azt hiszem, mindmáig a Cornides adta javaslat alapján lenne végre érdemes foglalkozni a honfoglalás korának (meg az előzményeknek) teljes vallási életével: szokásnak vagy hiedelemnek nevezve csak azt, ami az is volt – ám nyugodtan vallásnak nevezve azt, ami már ilyen fokon volt.

Irodalom

Cornides, Daniel: *Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Bécs, 1791.

Diószegi Vilmos: *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből*. Budapest, 1971. (Második, változatlan kiadás 1978.) Ebben olvasható, nem teljes magyar fordításban, Cornides tanulmánya *Értekezés a régi magyarok vallásáról* címmel, 17–32. p., rövid bevezetés a 13–16. lapon, némi jegyzetanyag a kötet végén.

Voigt Vilmos: *A magyar mitológia kutatásának tanulságai*. In: *Mítosz és történelem*. Szerk.: Hoppál Mihály – Istvánovits Márton. Budapest, 1978. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.) 121–132. p.

Uő.: *A magyar ősvallás*. Ethnographia 107. (1996), sajtó alatt. (További, teljességre törekvő áttekintés, szakirodalmi hivatkozásokkal.)

Bibliai metanyelv

Az irodalom nyelve egyre inkább metanyelvvé válik.

„Egészen bizonyos, hogy a posztmodern éra nyelve kénytelen lesz metanyelvvé válni az idézetnyelv értelmében, szellemi alapja pedig az ironia lesz” – írja Viktor Žmegač. A legújabb narratológiai kutatások fényében azonban az is nyilvánvaló, hogy a metanyelv, az önmagára reflektáló irodalmi beszédmód komplex jelenség, amely az idézet, az intertextualitás, az utalás, a paródia formáit, a fikcionalitás tematizálását, az irodalmi eszköztár szóvá tételét egyaránt magába foglalja. Egy többé-kevésbé elkülöníthető „poetológiai parabázisról” (Žmegač) van tehát szó, amely explicit és implicit önreflexiók eljárások révén jön létre a szövegben.

A művészi megnyilatkozás eme aferenciális jegyei magából az emberi nyelvből eredeztethetők. Az emberi nyelvben mint logikai rendszerben foglaltatik az az ambivalencia, amelyből a többértelmű viszonylatok felmerülésének konstans lehetősége kizárt. A nyelv ugyanis nemcsak a világnak, hanem önnönmagának, a nyelvnek a leírására is szolgál.

Heidegger a mondás által közlő beszédnek egyúttal önkimondás jelleget tulajdonít. Az önkimondás nyelvi indexei szerinte a hanglejtés, a moduláció, a beszédtempó és a beszédmód.

Számos logikai probléma közös gyökere abban van, hogy – Jacob Bronowski szavaival –: „egy kellően gazdag rendszer vonatkozási köre szükségképpen tartalmaz önmagára utaló vonatkozásokat. Ez aztán végtelen regresszióra vezet, a visszaverődések, mint valami tükörteremben a végtelenségig folytatódnak”. Az emberi nyelv éppen abban különbözik a gépnyelvtől, hogy öntükröző, önértelmező reflexszel rendelkezik.

Ha a világot tükrözve az emberi nyelv szükségképpen válik önmagára visszautalóvá, akkor az irodalom, mint ennek a viszonyinak az építménye, eleve erre az önreflexiók fundamentumra épül rá, és saját lényegét éppen ennek az öntudati mozzanatnak a kibontakoztatásában leli meg.

Az ember alkotta mű ugyanis elsősorban megalkotottságának tényével fordul a világ felé. A művészet alakulástörténeti folyamatai arról tanúskodnak, hogy az emberi tudatfejlődés immanens része a kreatív önkifejezés. Az alkotótevékenységet a kezdetektől fogva kíséri az önkontroll, az önmagát alkotás közben látó és fürkésző ember tükre. Ennek oka az az alkotáslélektani tényező, hogy magának a teremtő mozdulatnak nemcsak expresszív, hanem reflexiók ingerei is vannak, s az értelmezés fényköréből nem vonható ki maga a megfigyelő sem.

Az önlátó és önláttató gesztus a művészetek kezdetétől archetipikus jelenséggént ívódik be az esztétikai valóságelsajátítás folyamatába.

A regényműfaj történetében a metanarratív tünetek az újkori regény születésével kapnak erőre. A mítoszi beszédmód hihetőségi biztosítékainak elvesztése után ugyanis a történetmondásnak a narrátor, az elbeszélő személyében kell megalkotnia azt az érvrendszert, amely az elbeszélést a befogadó számára fontossá és meggyőzővé teszi. A válságba jutott megnyilatkozásforma kiszolgáltatottá válik, nem leplezheti tovább, hogy rászorul a művi megformáltságra. A megszólalásnak igazolnia kell önmagát, a választott formai kó-

dokat, hisz a hang immár nem a közösség nevében, s nem isteni szócsöként nyilatkozik meg. A megkérdőjelezettség állapotában csak azok a diszkurzusok válnak autentikussá, amelyek visszajeleznek erre az állapotra, s ezáltal máris egyféle válasszal rendelkeznek.

A mítoszi beszédhelyzet és a metanarratív jelenségek közötti ok-okozati összefüggés egy művészettörténeti pillanat legfontosabb tünete.

A bibliai megszólalás – a maga sajátosság helyzetével – ebből a szempontból szükség-szerűen mutat más képet. Alapvető tény, hogy a Szentírás nem esztétikai célzattal születik. Olyan nyelvtermék azonban, amely formatörténeti vívmányaival és a transzcendens tartalomtöbblet utalásos/sejtető kifejezésével a szépirodalom számára állandó, megkerülhetetlen forrás. *Northrop Frye* – Blake-et idézve – a művészet nagy kódexének tartja a Bibliát. A Biblia tematikus szempontból összöveg, pretextus minden művészeti ág számára, az irodalom számára azonban nyelviségénél fogva ennél sokkal több.

A Szentírás nyelve költői és retorikus, telis-tele van szóképekkel, gondolatalakzatokkal. *Northrop Frye* szerint „a Biblia nyíltan antireferenciális, ez tudatosan kizár minden önmagán túli jelenlét-világot. A kereszténység számára az Őszövetségben minden »típus«, melynek »antitípusa«, vagyis egzisztenciális valósága az Újszövetségben van. Ez a Bibliát egyfajta kettős tükörré teszi, mely pusztán önmagát tükrözi.

Az önidézés, a belső intertextualitás eme intenzív formája is jelzi, hogy a Bibliai esetében a történelmi jelenlét mögöttes, a tárgyi valóságvonatkozás feltételezése csak zavart okoz, míg ha pusztán könyvként fogadjuk el a szent szöveget, akkor kifejezései értelmessé válnak így, ennek a felfogásnak már csak már csak következménye az a megállapítás, hogy „a Bibliában verbális eseményeken kívül nincsenek más események. Minden, ami a Bibliában van, verbális formán, a szón keresztül jön hozzánk.” *Frye* ezzel arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a Bibliai szavai nem egy önmagukon túlmutató, fontosabb valóság és igazság médiumai, nincs történelmi mögöttesük, hanem azonosak szó önmagukkal. Vagyis, akárcsak a művészet nyelve, ez a nyelv sem a referenciális funkcióra épül.

Ez az elképzelés a bibliai beszédmódot „az elbeszélésről szóló elbeszélés” problémakörébe utalja. A Biblia olyan nyelvi megnyilatkozás, amely minduntalan visszajelez:

- magára a nyelviségre (metanyelvi funkció);
- az alkalmazott formanyelv, a kommunikációs csatorna milyenségére (fatikus funkció);
- előrejelzések és visszautalások révén a mű más helyeire (önidézés, belső intertextualitás);
- a befogadóra (konatív funkció).

A megszólalás tehát egyaránt alkalmazza a metanyelvi, a fatikus és a konatív nyelvi funkciókat, vagyis azokat az eszközöket, amelyekkel a művészi önreflexiók eljárások is élnek.

1. A Biblia kódra irányuló, metanyelvi tüneteinek első állomása maga a biblia szó, amely a főníciai Gubla (görögösen Büblosz) városnévből, a görög büblosz kifejezésből származik, jelentése pedig: íróanyag, papirusz, könyvtekercs. A könyv mivoltát hangsúlyozó Biblia másik neve is öntükröző, hisz a Szentírás megnevezés is a leírt szavakban jelöli ki a mű tárgyát.

A Biblia szövege, bármennyire is heterogén, abban mégis feltűnően egységes, hogy minduntalan hangsúlyozza a beszélés, a mondás aktusát. A példázatok cselekvéstől hemzsegó anyagában az eseményeket általában nem közvetlenül tárja elének a szöveg, hanem valakit beszéltet: „Monda az Isten”, „szóla az Úr”, „Jézus pedig felele és monda”, „és prédikál vala ezt mondván”, „ezt mondván: Ezt mondjátok Ezékiásnak, a Júda Királyának, mondván...” stb. (A legutolsó példában a beszédaktusok halmozása az áttételt többszörössé teszi.) Az ilyen típusú mondatok elsősorban nem az eseményekre irányítják a figyelmet, hanem a beszélő szubjektumra, a nyelvi kifejezésmódra, a hangos, retorikus beszédre, a beszéd által megszűrt, értelmezett másodlagos valóságra. A döntéseket, az áldást, az átkot, a jóslást mindig az „és monda” fordulat vezeti be. Ez a sajátos verbalizmus a „meghirdetés”, a „kinyilatkoztatás” formai jegye, annak a meghirdetésnek, kérügmának, amelyet *Frye* a bibliai retorika alapsajátosságának tart. A meghirdetés beszédte-

vékenység, s a beszédjelleg hangsúlyozása révén kialakul a szentbeszéd, a szentírás folyamatos öntükröző jellege.

2. A bibliai nyelvi/formai öntudatáról tanúskodnak azok a szövegszerű kitételek, amelyek az isteni ige milyenségére reflektálnak, kommentálják a „meghirdetés” alakját. „És ilyen sok példabeszédekben szólja vala nékik; az ő tanítványainak pedig külön mindeneket megmagyaráz vala.” (Márk, IV. 33–34); „Azért szólok példabeszéd által nékik, mert látván nem látnak, és hallván nem hallanak, sem értenek.” (Máté, XIII. 13.) A választott műfaj, a példázat megjelölése az ilyen beszédegységek műalkotásszerű kialakításának tudatosságát leplezi le.

3. A bibliai önreflexió legmélyebb árama az a belső párbeszéd, amely az Ószövetség és az Újszövetség között folyik. A hivatkozások által kialakított belső intertextualitás a próféciák és a beteljesülés logikai keretében mozog, de egyúttal létrehozza a modern önidézéses szövegszervezés ősmódeljét is. „Az Újszövetség azzal kezdődik, hogy az Ószövetséget visszhangozza” – írja Frye, s a párbeszédszerűségben a vallásos ember lényegét ismeri fel, hisz az imádság is párbeszéd. Istennel és önmagunkkal. A párhuzamok arról tanúskodnak, hogy a Testamentumok a típus/antitípus mintájára egymást hordozzák magukban. A Szentírás az i. e. 15. századtól keletkezett heterogén szövegek antológiája, s két alapvetően különböző egysége mindennek elleneré motívikus, szimbolikus és emblemikus egybeesések, továbbgyűrűző ismétlődések révén teremti meg a benső párbeszéd és az öntükrözés áramkörét, ritmusát.

Az ószövetségi teremtéstörténetre például az újszövetségi János-evangélium felel, olyképp, hogy a világteremtést a szótól teszi függővé: „Kezdetben vala amaz Ige, és az az Ige vala az Istennél, és az az Ige Isten vala. Ez az Ige kezdetben az Istennél vala. Mindenek ez által teremtettek, és ő nála nélkül semmi nem teremtett, valami teremtett, ez benne vala az élet, és az élet vala az embereknek ama Világosságok.” (János evangéliuma, 1–4.) Northrop Frye szavaival: „Elsőként ott van az Ige, a kreatív Szó, s ez a Szó fényt teremt, a fény pedig ragyog az őt értetlenül körülvevő sötétségben. Az Igeről megtudjuk, hogy nem más, mint Jézus.”

A bibliai explicit metanarráció magvát képezi ez a fejtegetés, miszerint az alanyt és a tárgyat egyesítő, mágikus erejű szó, az Ige hatalma teremtette a világot. „És amaz Ige testté lett” (János evangéliuma, I. 14.), a szó, a beszédaktus átlényegül azzá, aki beszél, a megszólalónak egyetlen lehetséges létformája a beszéd, s éppen ezért kell ennek a szónak világteremtő erővel bírni. János evangéliumában a szóról szóló szó nemcsak a bibliai önreflexió tünete, hanem a kreatív szó maga a „meghirdetés”, a kinyilatkoztatás, a szent többlettel bíró közlés, amire a bibliai metanarráció a „monda”, a „mondván” kifejezések beiktatásával minduntalan figyelmeztet.

A bibliai explicit metanarráció magvát képezi ez a fejtegetés, miszerint az alanyt és a tárgyat egyesítő, mágikus erejű szó, az Ige hatalma teremtette a világot. „És amaz Ige testté lett” (János evangéliuma, I. 14.), a szó, a beszédaktus átlényegül azzá, aki beszél, a megszólalónak egyetlen lehetséges létformája a beszéd, s éppen ezért kell ennek a szónak világteremtő erővel bírni. János evangéliumában a szóról szóló szó nemcsak a bibliai önreflexió tünete, hanem a kreatív szó maga a „meghirdetés”, a kinyilatkoztatás, a szent többlettel bíró közlés, amire a bibliai metanarráció a „monda”, a „mondván” kifejezések beiktatásával minduntalan figyelmeztet.

4. A Biblia okító, értelmező, példalózó, beavató és sugalmazó alapállásából következő, hogy a hallgatóság, a befogadó felé nyitott. A konatív nyelvi funkció eleven működéséről tanúskodnak a parabolákhoz fűzött magyarázatok, a lehetséges értelmezések és félreértések latolgatása, a hallgatósághoz igazított figuratív beszéd. Jézus „szavait a pásztorokból, halászból, koldusokból, pusztalakókból, földművesekből álló egybegyűltekhöz és követőkhöz intézi, s a hasonlat- és képkincs, a jelek megválogatásában is ehhez alkalmazkodik”. (*Thomka Beáta*)

Vallási és világi hermeneutika szempontjainak talán merész közelítésével olyan kérdéseket próbáltunk felvetni, amelyek révén Frye „kettős tükrében” a tükröző visszaverődések, árnyvetülések sokaságát sejthettük meg. Kétségtelen, hogy a Biblia nyelvalkotás, szövegszervezési mintáinak vizsgálata megkerülhetetlen a metanarratív prózapoetikák feldolgozásakor.

Irodalom

Žmegač, Viktor: *Povijesna poetika romana*. GZH, Zágráb, 1887.

Frye, Northrop: *Veliki kod(eks)*. Biblija i knjizevnost. Beograd, 1995.

Uő.: *A Biblia igézetében. Esszé, prédikáció, interjú*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1995.

Thomka Beáta: *Áttetsző könyvtár*. Jelenkor, Pécs, 1993.

Szent Biblia. Fordította: Károli Gáspár. Kiadja a Brit és Külföldi Biblia Társulat, Budapest, 1899.

Az egyház kulturális és mozgalmi szerepe az erdélyi kisebbségi létben

„Ne hagyjátok a templomot,
A templomot s az iskolát...”

Reményik Sándor

A hetvenes évek közepén a Reformátusok Lapjában arra kellett felelnem: mit jelent Erdélyben az egyház? Milyen szerepet tölt be? Én – szinte spontánul – azt feleltem: „Nálunk Erdélyben úgy magyar valaki, hogy vagy katolikus, vagy református, vagy unitárius, vagy luteránus” – hangsúlyozva ezzel azt, hogy az egyház (túl elsődleges szerepén: a vallásosság ápolásán) egyedülállóan fontos intézmény az együvé tartozás, a magyarként megmaradás tudatosításában.

Hiszen az elmúlt évtizedekben, amikor a magyar szó nem szerepelhetett sehol közösségi szinten, a templom, megmaradt: magyarul énekelhettünk, imádkozhattunk, hallgathattunk igét. A zsoltárok éneklése – csodálatos módon – az együvé tartozás magasztos élményét jelentette; nem véletlen az sem, hogy Erdélyben a XC. zsoltárt, a Tebenned bízunk...-at az erdélyi reformátusság egyfajta „hymnusként” tartja számon.

Sha protestáns példát említettem, hadd hozzak egy katolikus példát is: Erdélyben a csíksomlyói búcsúra sok ezer ember gyűl össze, s miközben áhítatosan zarándokolnak a szent helyre, mindnyájan együtt énekelnek és imádkoznak. S egyben lelkükben viszik a magyarként átélt közös élmény és áhítat csodáját: az együvé tartozás érzését. Talán nem tévedünk, ha a csángók számára a maguk zaklatottságában és nyomorgásaik közepette a csíksomlyói búcsú magyarként megélt, katarzist teremtő élményt is hordoz.

Mindjárt szögezzük le: ez az állapot egy sajátos kisebbségi létre jellemző; a trianoni trauma után következett be. Nem véletlenül, hiszen az egyház a maga évszázados intézményes múltjával egyedül volt képes arra, hogy magára vállalja az erdélyi magyarság sorskérdéseit: az anyanyelvi kultúra ápolását, közösségi létének biztosítását, egyben az azonosságtudat megőrzését.

Az egyház már azzal, hogy az istentiszteleten a hívő magyarul énekel, imádkozik, vesz részt a liturgiákon, illetve hallgat prédikációt, egyben a magyar kultúra kontinuitásának záloga. Ez az el nem vitatható jog, mely a hívőnek kijár, biztosítja azt, hogy vasárnaponként egybegyűljenek, és anyanyelven éljék át a templomi áhítatot. Hogy ne beszéljünk arról, hogy a templomban való gyülekezés egyben – ösztönösen és tán fel sem ismerve – a közösségi lét sorskérdéseinek a megvitatása, valójában a paraszti értékrend kialakulásának lehetősége. (Példáimat azért hozom a faluból, mert a faluban alakulhat ki igazán egy zárt közösségi tudat, amely – témánk szempontjából – a közösségnek éppen a kulturális egybekovácsolódása tekintetében döntő fontosságú.)

Az egyház szerepe az ünnepek megélésében is alapvető. Előljáróban itt csak annyit: az egyházhoz fűződnek az élet fordulóihoz – mint a születés, házasságkötés, elhalálozás – valamint

az év különböző jelesebb napjaihoz kapcsolódó ünnepek. Nos, mindezek az ünnepek nemcsak arra adnak lehetőséget, hogy a közösség együtt ünnepelve átélje az egymáshoz tartozás erőt adó élményét, hanem – miképpen a néprajzkutatók vizsgálatai is bizonyítják – ezek az ünnepek a népi kultúra számos vetületeinek hordozói: lásd népköltészet, népi tánc, szokásvilág stb.

„Templom és iskola”

Reményik Sándor mottómban idézett profétikus sorai tömören és egyértelműen fogalmazták meg az egyház és iskola kapcsolatát. Valóban, az anyanyelvi kultúra alapját a több évszázados egyházi iskolahálózat biztosította. Ez egyben a magyarként való túlélés biztosítója is volt, hiszen itt rakodtak le a később még elsajátítandó és megélhető anyanyelvi kultúra alapjai.

Az egyház és iskola kapcsolata több évszázados múltra tekint vissza. Itt nemcsak arra gondolok, hogy Erdélyben a legkülönbözőbb városokban több száz éves kollégiumok voltak, hanem arra is, hogy az iskolahálózat megteremtése Erdélyben magas szintű politikai célkitűzés is volt.

Hadd utaljak ennek kapcsán – ismét csak jelzésszerűen – *Bustya Endre* tanulmányára, melyet *Erdély hét kálvinista kollégiuma* címen több folytatásban közölt a *Helikon* című irodalmi folyóiratban.

Bustya Endre számos példával bizonyítja, hogy a nyugati, legmagasabb rendű kultúra terjesztése egybeforr az egyházi tevékenységgel. Már *Bethlen Gábor* felismerte, hogy a magasabb tudományok elsajátítása milyen fontos. Így már az ő idejében német, holland és angol protestáns egyetemeken tanultak a fiatalok. „Iskolafejlesztő és -alapító buzgalomra jellemző, hogy nem kevesebb, mint 12 iskola történetében örökítette meg nevét; ezek a kassai, debreceni, váradí, huszti, nagybányai, nagyszombati, dési, kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi, enyedi és gyulafehérvári protestáns iskolák” – írja Bustya Endre. (1) Erdélyi specialitás annak a felismerése is, hogy a kultúra, a magas műveltség, a tudomány fejlesztése az egyházi iskolákban a politika tárgyát képezte. Ez jellemezte Bethlen Gábort is. Bustya említett elemzésében Bethlen Gáborról, a fejedelemről így ír: „...egyházának szeretete s nem utolsósorban népe jövőjére gondoló államférfiúi bölcsessége mindvégig előtérben tartotta az erdélyi művelődés ügyét.” (2)

(Hogy az iskolák szerepe az identitástudat megőrzésében milyen fontos, elég ha arra utalunk, hogy a beolvasztani kívánó többségi hatalom nagyon is felismerte ezt, ezért több száz éves iskoláinkat vette el, illetve semmisítette meg, valamint azokat az intézményeket is, melyek ezekhez tartoznak. Elég, ha a kolozsvári Református Kollégium példáját hozom fel, mely már évek óta – épületei sorának elkobzása ellenére – szinte emberfeletti erőfeszítéssel tartja fenn magát: azokban az iskolákban tartják meg az óráikat, melyek délelőtt vagy délután éppen üres termekkel szolgálnak. Hasonló a bentlakás helyzete.)

Az egyház szerepe az ünnepek alakulásában

A népi kultúrában az ünnepek szorosan kötődnek az egyházi kultúrához. Szinte részei ennek. Akár az élet fordulóihoz kötődő – mint a keresztelés, lakodalom és temetés –, akár az év nagy ünnepeihez kapcsolódó karácsony, húsvét, pünkösd megünneplése elképzelhetetlen az egyházon kívül. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy ezek legitimitását az egyház képviseli, hanem ezek a napok azok, amelyeken az emberek istentiszteleten vesznek részt, az egész falu közössége találkozik egymással; ezek a napok ébresztik rá a híveket arra, hogy mindennapi szürke gondjaik mellett valami másra, a magasabb rendű világ felé fordítsák tekintetüket.

Igazat adhatunk *Mihail Bahtyinnak*, aki *Franois Rabelais* művészete kapcsán az ünnepekről ezt írja: „Az ünnep (mindenfajta ünnep) az emberi kultúra igen fontos elemi formá-

ja. (...) Az ünnep mindig *lényeges és mély* gondolati, világszemléleti tartalmat hordoz. (...) *Ünnepélyesség és az emberi létezés magasabb céljai, az eszmények világa összefügg egymással. Az ünnep lelki szükséglet is, társadalmi értékmérő tényező, alkalom az együttlétre, az együvé tartozás kifejezésére... Elmaradása sivárrá, szürkévé tenné az életet.*" (3)

Ezt az ünneplést, mely egyfajta rítus szerepét tölti be a hívek számára, az egyház biztosítja. Márpedig a rítus – hogy *Dömötör Teklát* idézzem – „vallási intézkedés, szokás, szertartás, a helyesnek tartott viselkedés társadalmilag szabályozott lefolyása... kulturálisan hagyományozott cselekvés és viselkedés.” Majd: „Ünnepeink alapvető alkotórésze a rítus, mely ezeket átszövi...” (4)

Ha a népi kultúra méltán tekinthető identitáshordozónak, hisz a parasztság tömegei számára egyben a magyarként való megmaradást jelenti, úgy beszélünk kell arról is, hogy az egyház hivatalos ünnepeihöz azok a *világi jellegű kulturális mozzanatok társulnak*, melyek a népművészet alapját képezik.

Elég, ha arra gondolunk, hogy nagy keresztény ünnepeinkhez – amelyekről már szóltunk – természetes módon kapcsolódnak a közös táncok és az ezeket kísérő népdalok éneklése és fennmaradása; de azok a szertartások is, sajátos látványosságok, melyek a népi „színhátság” egyfajta változatát jelentik: lásd például a lakodalmas szokásokhoz fűződő mozzanatoakat stb.

Ezek egyfajta látványosságok, melyekben az *egész közösség részt vesz*. Maga a nászmenet azért és úgy alakult olyan szertartásossá és ünnepevényessé, mert számítanak a közösség részvételére, illetve annak tetszésére. (Lásd például a menyasszonyi kelengyének a mutatványos felvonultatását; magának a menetnek a felállítását; a közben elhangzó rigmusokat, bekiabálásokat; a paraszti etikett szerinti viselkedésformákat stb.)

Másként szólva, az ünnepek egyfajta „napi színhátság” is, melynek forgatókönyve kínos gondossággal készül el.

A kisebbséget beolvasztani akaró hatalom nagyon is jól felismerte az egyház jelentős szerepét az anyanyelvi kultúra megőrzésében. Szinte ördögi számítással mozgósította azokat a román anyanyelvű *római katolikus* papokat, akiknek semmi más szerepük nem volt, mint az, hogy a csángók körében – román nyelvű istentiszteleteikkel, a magyar nyelvű imádságokat megtiltó intézkedéseikkel – *megváltoztassák a rájuk bízott hívek magyar identitástudatát*, román nyelvűekké s ezáltal románokká „neveljék át” őket. Nincs itt terem arra, hogy e kérdést a maga félelmetes bonyolultságában megidézzem, csak jelzésszerűen utalok a következőkre, hisz a kérdésnek nagy szakirodalma van. A híveket olyannyira megfélemlítették, hogy csak félve, otthon őrzik gyönyörű archaikus imádságaikat; a *Miatyánkot*, az *Ave Mariát* is szinte sugdosva mondják magyarul. Utaljak tán *Tánczos Vilmos Gyöngyöket gyöngyöztél* című, archaikus imádságokat tartalmazó kötetére, melyben elmondja: milyen kálváriával jár az, ha valakiről kiderül, hogy ezeket a gyönyörű archaikus imádságokat felgyűjti; a megfélemlített hívek alig mernek megszólalni... (5)

Igazat adhatunk Mihail Bahtyinnak, aki Franois Rabelais művészeté kapcsán az ünnepekről ezt írja:
„Az ünnep (mindenfajta ünnep) az emberi kultúra igen fontos elemi formája. (...) Az ünnep mindig lényeges és mély gondolati, világszemléleti tartalmat hordoz. (...) Ünnepélyesség és az emberi létezés magasabb céljai, az eszmények világa összefügg egymással. Az ünnep lelki szükséglet is, társadalmi értékmérő tényező, alkalom az együttlétre, az együvé tartozás kifejezésére... Elmaradása sivárrá, szürkévé tenné az életet.”

Ezért nem véletlen az sem, hogy több évtizedes harc folyik azért, hogy ne román anyanyelvű papok mérgezzék a hívek lelkét. A pápasághoz több panasz is érkezett ebben az ügyben. Mindezt csak azért említem meg, mert jól bizonyítja azt, hogy az egyház *csupán a templomi szertartással, istentisztelettel* – hogy egyébről ne beszéljünk, mármint a templomon kívüli hatásáról, szerepéről – *milyen jelentős szerepet tölt be az anyanyelvi kultúra s egyben az identitástudat alakulásában!*

„Szervezetek” az egyházi kereteken belül

Bizonyára a kisebbségi lét volt az, amely kialakította az egyház ama stratégiáját, mely szerint a híveket – kisgyermekkortól a felnőtt korig – bizonyos vallási „szervezetekbe” tömörítse. Ebben a stratégiában éppúgy szerepelt a vallásos életre való nevelés szándéka, mint az a felismerés, hogy ezek is a maguk módján a közösség-, illetve identitástudatot segítik.

Példáimat – mivel ezen a téren vagyok jártas – a protestáns egyházak gyakorlatából merítem. Így ezúttal nem szólok a nem protestáns egyházakban kialakult hasonló szervezkedésekről.

a) Kezdjük talán a „vasárnapi iskolával”. Így nevezték a két világháború között azokat az iskolás gyermekek számára szervezett összejöveteleket, melyeken a bibliai példázatok mellett – hogy ezek a körök minél vonzóbbak legyenek a gyermekek számára – költőktől, íróktól, például *Arany Jánostól, Petőfi Sándortól* olvastak fel verseket; egyházi énekek mellett népdalokat tanítottak; meséket mondtak stb. A „vasárnapi iskola” elsősorban a nem egyházi, tehát nem anyanyelvi osztályokba járó gyermekek számára próbált anyanyelvi kultúrát nyújtani. Másképpen szólva: az azonosságtudatot erősítette. A „vasárnapi iskolát” vagy a templomban, vagy az egyház irodájában tartották meg, nem egyházi emberek, hanem lelkes diákok, tanítók.

b) Az egyház kidolgozta az ifjúsági szervezetek stratégiáját is. Az IKE (Ifjúsági Keresztyén Egyesület), valamint a FIKE (Főiskolás Ifjúsági Keresztyén Egyesület) nemcsak vallási, hanem sokoldalú kulturális tevékenységet is jelentett az ifjúság nevelésében. Hadd említsük meg az *Ifjú Erdély* című folyóiratot (Kolozsváron jelent meg), mely ezt a sokoldalú nevelést biztosította. Nem tartom véletlennek, hogy Nagy Ödön református teológus éppen az *Ifjú Erdély* hasábjain hirdette meg azt a pályázatot, mely a téli (karácsonyi) ünnepkör szokásait, hiedelmeit, az azokhoz fűződő költészeti és zenei értékeket vette számba. Ehhez szükséges módszertani útmutatót is szerkesztett. Ennek eredménye lett az 1939-ben megjelenő, *Makkai Endre – Nagy Ödön* tollából származó *Adatok a téli néphagyományok gyűjtéséhez* című tanulmány, mely több mint hatvan falu szokás- és népköltészeti anyagát ölelte fel, s mely az akkor fiatalokat, diákokat, tanárokat, tanítókat, papokat egyként mozgósította.

Ugyancsak az *Ifjú Erdély* felhívása nyomán, 1939-ben indult meg a tavaszi ünnepkör hagyományainak felgyűjtése. Ez torzóban maradt, csupán harminc faluból gyűlt össze anyag.

c) Tudatos nevelés folyt azokon a vallási konferenciákon is, amelyeket az IKE, illetve a FIKE szervezett, ahol számba vették a fiatalok szerepét az anyanyelvi kultúra ápolásában; néprajzi gyűjtésekre szólították fel őket. Módszertani útmutatókat is biztosítottak. Egyben pedig tudatosan nevelték a fiatalságot a népdalok, népzene, népi tánc, népszokások stb. megszeretésére és elsajátítására.

d) Beszélhetnénk még az egyházi énekarok, dalárdák működéséről, melyek nemcsak az egyházi, hanem a világi zenei kultúrát is képviselték.

Az egyház szerepe a falu gazdasági esélyének biztosításában

Ez alcím különösnek tűnhet: hogy kerül ide, amikor mi az egyház és kultúra kapcsolatát elemezzük? Valójában amikor arról kívánunk beszélni, hogy a protestáns egyházak milyen szorosan egybefonódtak a faluközösség (egyházközösség) gazdasági felemelke-

désével, akkor valójában *kultúráról is beszélünk!* Hiszen a gazdasági felemelkedés alapvető tényező a falu általános kulturális fejlődésében.

Milyen tényezők járultak hozzá ahhoz, hogy az egyház eme nagyon is világias, laikus tevékenységet is elvállalja? Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a protestantizmus maga éppen abban a törekvésében, hogy a középkori „túlvilági” szférából az evilági felé fordította a tekintetet, már eleve hozzájárult ahhoz, hogy ne legyen közömbös a hívek földi dolgai, gyarapodása iránt.

Így hát hivatkozhatnánk arra, hogy a hívek papjukban – aki megművelendő egyházi birtokot is kapott – a példát keresték; egy-egy termelési újítás tekintetében szívesen utánozták őt. Sőt, a hívek tán el is várták, hogy papjuk ilyen téren is előljárjon.

Hozhatok néhány jelzésértékű példát is. A két világháború között a Dés megyei Marosdécse református tiszteletes a földművelésre kevésbé alkalmas talajon honosította meg a nemesített gyümölcsstermesztést. A falu s ennek hatására a szomszédos Árpástó is vagonszámra termelt cseresznyét, meggyet, amit az ország különböző részeiben forgalmaztak.

Nem tartom véletlennek, hogy Erdélyben az egyes falakban a papok jó része együttműködött azokkal a gazdasági szervezetekkel, például az EMGE-vel (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület), amelyek az erdélyi parasztság gazdasági, s ezáltal kulturális felemelkedését szolgálták.

De hozhatnék példát arra is, hogy egyes lelkipásztorok a múltban is kimagasló, sőt vezető szerepet vállaltak a rájuk bízott közösség gazdasági felemelkedésében is. Példát említek a két világháború közötti évekből, amikor a mészköi unitárius pap, *Balázs Ferenc* mindent elkövetett, hogy faluja bekapcsolódjék a modern gazdasági feltételekbe. De említhetném a ma példáját: az illyefalvi *Kató Béla* református lelkész a lelke és mozgatója annak a széles mozgalomnak, mely a falu sokoldalú fejlődését, modernizálását hivatott előmozdítani: lásd a „gyermekfalut”, ahol árva gyermekek családban való felnevelését biztosítják; lásd a különböző szaktanfolyamokat, melyeket Illyefalván tartanak; lásd a húsfeldolgozó üzemet, mely nemcsak értéket termel, de a falusi munkaerő elhelyezését s egyben a falu megmaradását segíti elő. És még sorolhatnám...

*

E jelzésszerű példák csupán felvillantották azt a sokoldalú szerepet, melyet az egyház Erdélyben, a sajátos kisebbségi létben elvállalt, s mely egy időben jelenti az *anyanyelvi kultúrát* s ezáltal *a magyarként való megmaradást!*

Jegyzet

- (1) *Bustya Endre: Erdély hét kollégiuma.* Helikon, 1996. 11. sz., 17. p.
- (2) Uo.
- (3) *Bahtyin, Mihail: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Budapest, 1982.
- (4) *Dömötör Tekla: Naptári ünnepek, népi színhátság.* Budapest, 1979.
- (5) *Tánczos Vilmos: Gyöngyöket gyöngyöztél.* Csíkszereda, 1995.
- (6) *Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Budapest, 1980.

Ortodoxia és humanitás

A magyarországi művelődéstörténet kutatóinak évtizedekkel ezelőtt megkezdett alapkutatásai, köztük azok, amelyek az európai szellemi áramlatok 16–17. századi Kárpát-medence-béli recepciójának forrásait tárták felé számos más jelenség leírása mellett rögzítik, hogy a Magyar Királyság történetében korszakhatárnak számító mohácsi csatavesztés után az ország művelődési intézményrendszerének helyre állításában – elsősorban az új szellemű, protestáns iskolarendszer kialakításában – a Wittenberget járt, ott Philipp Melanchthontól tanult ifjak jártak az élen. Igaz ez a nem evangélikus protestáns iskolákra is (pl. Sárospatak).

A Kárpát-medence különböző helyeiről induló, az európai akadémiákra, egyetemekre igyekvő peregrinusok elsődleges úti célja – az 1540-es évektől – Wittenberg, majd ennek ortodox lutheránussá válása után Heidelberg. A peregrinatio academica kutatói ezt adatszerűen tudják igazolni. A magyarországi akadémia értelmiséginek tehát, de különösen a teológiát végzett lelkészeknek és tanároknak alkalmuk volt személyesen is találkozni az alcímben jelölt szellemi áramlatok képviselőivel, és – különösen a Kárpát-medence könyvkereskedelme elmaradott infrastruktúráját, tulajdonképpen ennek nem létét ismerve – a magukkal hozott szellemi muníció, ismeretek és könyvek, természetesen mondhatóan nagy hatással volt az általuk vezetett iskolai és egyházi közösségekre, gyülekezetekre. Számos tanulmány szól a magyarországi lelkészek, tanárok, alkotó (író) értelmiségiek szellemi horizontjáról, és ezen belül arról is, hogy a filippizmus, vagy az irénizmus jelenléte miként mutatható ki a munkásságukat dokumentáló forrásokból.

Mostani tanulmányunkban nem az akadémikák említett csoportjának olvasmányműveltségét elemezzük, hanem a Kárpát-medence kiválasztott néhány városa lutheránus polgárságának eruditiójára vonatkozó forrásokat tesszük vizsgálatunk tárgyává, felmérve és összehasonlítva a címben jelölt szellemi áramlatok képviselőinek jelenlétét, s annak arányait. Vizsgálatunkban az 1580–1680 közti időszakból származó könyvjegyzékeken végeztük el a következő városokban: Kőszeg, Ruszt, Sopron, Besztercebánya, Selmecebánya, Lőcse, Kassa, Beszterce.

Indokolom az időhatárok megválasztását, illetve, hogy miért éppen ezeket a városokat választottuk.

Gyakorlati érveink vannak. 1580 előttről nincsen számottevő, s főként összehasonlítható dokumentum. A százéves periódus első pillantásra hosszúnak tűnik, de elégséges-e hosszabb időszak választását magával a tanulmánnyal védeni, hiszen azt a jelenséget is szeretném megmutatni, hogy miként válik egyes városok olvasmányanyaga a 17. század második felére konzervatívává, s hogyan húzódik el, válik anakronisztikussá egy-egy európai szellemi áramlat recepciója a Kárpát-medence térségében. Miután a Kárpát-medence városai a vizsgált időkorban szinte teljességgel lutheránusok és német anyanyelvűek, elvileg bármelyikre eshetett volna a választás. Brassó, Nagyszeben, Segesvár, Medgyes, de még Kolozsvár sincs azonban mostani adatbázisunkban kellőképpen reprezentálva, s ugyanígy kevés forrást ismerünk Eperjesről, Bártfáról, Késmárkról, Kőrmöcbányáról vagy éppen Pozsonyból. De valamennyi nagyobb tájegység képviselteti magát

a vizsgálatban, s úgy ítéltük meg, hogy a statisztikában használt „reprezentatív minta” terminus technicus használható e vizsgálatmal kapcsolatban is.

Sokkal nehezebb volt kijelölni a vizsgált szerzők körét. Szerepeltetjük azokat, akik más művelődéstörténeti kutatások eredményeként is kimutatható jelenléttel bírtak a korabeli Magyarországon; pl. *Luther, Melanchthon, Pareus*, de a második vonalbeliek közül is néhányan, így például a nyugat-magyarországi területek reformátorának számítót *David Chytraeus*. Végül is vizsgálatunk a következő szerzők jelenlétét kutatta:

Az ortodox lutheránusok táborából a vallásújító Luther mellett *Johannes Bugenhagen, Johannes Brentius, Martin Chemnitz, Philippus Kegelius, Johannes Gerhard, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, Johannes Spangenberg, Nicolaus Selnecker, Aegidius Hunnius, Balthasar Meisner*, illetve a két rostocki teológus: *David Chytraeus* és *Simon Pauli*.

Melanchthon tanítványainak, illetve követőinek körét ennél részletesebben vizsgáltuk, ezért olyan nevek kerültek fel listánkra, akik másod-, illetve harmadik vonalbeli tanárok, teológusok: *Caspar Peucer, Martin Crusius, Martin Coler, Martin Mylius, Matthaeus Dresser, Joachim Camerarius*. Ezeket túl ellenőriztük a jegyzékeken azoknak a jelenlétét, akiknek az eddigi szakirodalomból kideríthetően kapcsolataik voltak Magyarországon: *Wolfgang Amling, Urbanus Pierius, Jacob Eysenberg, Valentin Espich, Friedrich Sylburg, Simon Steinius, Christoph Gundelmann, Petrus Calaminus, Daniel Claepius, Stephan Gerlach*. Végül e táboron belül említjük meg a végül helvétté vált *Zacharias Ursinus* előfordulási gyakoriságát is.

A 16–17. század fordulójának a Kárpát-medencében egyik legnagyobb hatású szellemi áramlatának, az irénikus teológiai gondolkodásnak jelenlétét három szerző előfordulási gyakoriságával jellemezzük majd, *David Pareus*éval, *Abraham Scultetus*éval és *Bartholomaeus Pitiscus*éval.

El kell mondanom, hogy valamennyi olvasmánytörténeti statisztikával komoly fenntartásaim vannak. Ha elkészül majd a kezünkben lévő valamennyi könyvjegyzék kiadása, illetve feldolgozása, és pontos statisztikai táblázat összeállítására nyílik mód, akkor látszik majd, hogy teljesen külön kell kezelnünk az akadémikák könyvtárait azokétól az olvasó polgárokétól, akik elsajátítottak egy mesterséget, amiből megéltek, vagy pedig lelki épülésükre és szórakozásukra is vásároltak könyveket (és a 17. század vége felé már szakmai ismereteik gyarapítására). Ezen – talán evidenciaszámba menő – állítás argumentációjára visszatérünk az egyes városok olvasmányairól adott általános kép után.

Kiindulási alapul vegyük Sopront, a legtöbb forrás innen áll rendelkezésünkre. E források szerint részint olvasmánytörténetiek, részint peregrinációtörténetiek, illetve a művelődéstörténet bármely részkatatója talál magának bőven dokumentumot a város levél-

El kell mondanom, hogy valamennyi olvasmánytörténeti statisztikával komoly fenntartásaim vannak.

Ha elkészül majd a kezünkben lévő valamennyi könyvjegyzék kiadása, illetve feldolgozása, és pontos statisztikai táblázat összeállítására nyílik mód, akkor látszik majd, hogy teljesen külön kell kezelnünk az akadémikák könyvtárait azokétól az olvasó polgárokétól, akik elsajátítottak egy mesterséget, amiből megéltek, vagy pedig lelki épülésükre és szórakozásukra is vásároltak könyveket (és a 17. század vége felé már szakmai ismereteik gyarapítására). Ezen – talán evidenciaszámba menő – állítás argumentációjára visszatérünk az egyes városok olvasmányairól adott általános kép után.

tárában. Sopron, a kiadott könyvjegyzékek, illetve a város olvasmányműveltségének monográfusa szerint orthodox lutheránus város a vizsgált időszakban. Luther, Spangenberg, Brenz, Kegelius, Habermann és Johann Gerhard megőrzik népszerűségüket a kijelölt időszakaszban, és Conrad Dietrich is sokáig népszerű tudott maradni, ugyanúgy mint a két rostocki, David Chytraeus és Simon Pauli. Ugyanakkor vannak olyan orthodox lutheránus szerzők, akik műveinek előfordulása 1650 körül megszűnik. Ilyen, az addig magas olvasottságnak örvendő Bugenhagen, Selnecker, Martin Chemnitz, Meisner és Aegidius Hunnius. Igaz, ez utóbbi szerző – aki állhatatos lutheránussága mellett mindenki ellen rengeteg írt –, legtöbbször egyetlen művével, a Zwölf Andachten-nel szerepel.

Melanchthon recepciója Sopronban, egyébként a legtöbb helyen elsősorban a tankönyvíró, illetve a humanista Melanchthoné. Összefoglaló jellegű telógiai munkája gyakran előfordul, s korszakunkban népszerű maradt. Mellette, a többi, filippistaként említett szerző közül szórványosan szerepel: Peucer 1629–1657-ig négyyszer, s majdnem ugyanabban az időkorban Matthaeus Dresser is ugyanennyiszor. Martin Crusius és Camerarius csak grammatikai és rétorikai művekkel szerepel a 17. század első felében, Coler, Mylius és Ursinus is (!) csupán dokumentumokból ismert. A többi – peregrinációtörténeti dokumentumokból ismert – említett név sem itt, sem a többi városban nem kerül elő!

A heidelbergi irénikusok – sem Pareus, sem Scultetus – nem szerepel a soproni dokumentumkötet mutatójában, Pitiscus pedig 1667-ben fordul elő, egyszer.

Grüll Tibor erről az olvasmányanyagról írva jegyzi meg: a 17. század közepére elavulttá vált, és hogy a század második felében majd *Matthias Lang* egy színvonalas, friss szellemű evangélikus konventi könyvtár megalapításával próbálja ellensúlyozni a városba – közben – betelepült jezsuita rend szellemi kihívását. Azt gondolom, ha nem csupán a protestáns teológiai anyagot nézzük – helvét szerzők egyébként csaknem ugyanúgy nincsenek, mint a heidelbergiek –, Sopron esetében azt a jelenséget hangsúlyozzuk, hogy az olvasmányanyag a 17. század második felében a nem teológiai szakterületeken színvonalas maradt, ami jelzi a szabad királyi város polgárságának világiasodó gondolkodását. *Matthias Lang* is a szakmáját akarta színvonalassá tenni (ő éppen evangélikus lelkész volt) a konventi könyvtár megalapításával. Fontos azt is tudni, hogy Sopron az, ahol egy-egy világlátott polgár olvasmányai közt a korai pietisták és egyéb, az evangélikus teológián belüli nonkonformista irányzatok képviselői is megtalálhatók.

A közeli Ruszt, talán mert Sopronhoz képest kisváros, feltűnőbben othodox lutheránus olvasmányanyagot mutat a fennmaradt jegyzékekben. Még a lelkészek, s az egyetemet végzetek gyűjteményeiben is Luther, Spangenberg, Habermann és Hunnius a legnépszerűbb. Őket követi Johann Gerhard, Meisner és Simon Pauli. Feltűnő azonban David Chytraeus és Johann Brenz csaknem teljes hiánya. Chytraeus hiányát talán magyarázza, hogy a nyugati osztrák tartományok rövid reformációjának egyik szellemi atyjának követői Sopront választották lakóhelyül, s nem a kisváros Rusztot. Chytraeus pedig ennyire északon (márha a mai Kelet-Ausziátiát, Karintiát, Stajersországot és Burgenlandot nézzük) nem működött.

A filippista szerzők (Melanchthont és az egyszer előforduló Colert nem számítva) csakúgy, mint a heidelbergiek nincsenek jelen az olvasmányanyagban.

A régi (*Payr Sándor, Zoványi Jenő, Kathona Géza*) és a legújabb (*Kokas Károly, Bariska István*) szakirodalom rögzíti, hogy a lutheri reformgondolatok először Nyugat-Magyarországon, Sopronban és vidékén tűntek fel. Ugyanakkor a nyugat-magyarországi, de főként a kőszegi, a Kőszeg környéki reformáció történetében a felekezetté válás folyamata, az egyes egyházak intézményesülése lassan ment végbe, a helvét irány csak 1612-ben különült el véglegesen. Ennek is köszönhető a nyugat-magyarországi térség harmadik, a vizsgálatba bevont városa, Kőszeg polgárainak olvasmányanyaga a vizsgált szempontok szerint lényegesen heterogénebb, mint az eddig említett két városé. A szakirodalom talán el is túlozza ezt a heterogenitást. Vitán felül áll, hogy a heidelbergiek, és

általában is a helvét irányzat képviselői gyakran szerepelnek a könyvjegyzékeken. Igaz Kőszeg vegyes lakosságú város, úgy etnikailag, mint vallásilag. A szász filippizmus képviselőinek jelenléte is arányaiban számottevőbb, mint Sopronban. Fontos azonban kiemelni, hogy a kisebb filippista szerzők itt sincsenek jelen, és igaz, hogy Melanchthon, Camerarius és Crusius leggyakrabban a tankönyvnek használt kötetekkel szerepelnek a jegyzékeken.

A mai Szlovákia nyugati felében fekvő németek lakta városok leginkább Sopronnal mutatnak hasonlóságot. A két bányaváros – Selmezbánya és Besztercebánya – különösen. Luther, Brenz, Habermann, Spangenberg, Bugenhagen és Selnecker igazán népszerű, Selmezbányán még Simon Pauli is. Chytraeus azonban alig-alig fordul elő, és többi orthodox lutheránus szerző sincs arányaiban jelentősen képviselve. A rengeteget író Hunnius sem, és Martin Chemnitz is csak a tridenti zsinatról szóló könyvével szerepel többször.

A heidelbergieket nem olvasták, s a filippisták közül is csak a névadó, Peucer és Camerarius fordul elő ritkán.

Lőcse, jóllehet ortodoxiájához nem férhet kétség, másként az, mint Sopron. Rögton a két rostocki jelzi ezt, akik alig vannak jelen (Pauli nincs is, Chytraeus is ritkán). Lőcse egyértelműbben Wittenberg orientált. Kapcsolatai az egyetemmel erősebbek, s a város diákjainak nagy századeleji patrónusa, *Thurzó György* nádor is elsősorban a reformáció bölcsőjében működő egyetemmel tart kapcsolatot. Luther megtartja vezető helyét a gyakorlati listán egészen a 17. század végéig. A legtöbb említett szerző inkább a 17. század második felében gyakori. Brenz, Kegelius, Hunnius, Spangenberg és Habermann folyamatosan jelen van, ám Meisner a század második felében jelenik meg csakúgy, mint Chemnitz, Gerhard, vagy Conrad Dietrich. Feltűnő Bugenhagen hiánya.

A heidelbergiek nincsenek jelen, Scultetus egyetlen művel ugyan előfordul a 17. század végén. Ugyanez a helyzet Melanchthon követőivel (a mester itt is népszerű persze). Csak Crusius, Camerarius és Peucer fordulnak elő, de a 17. század vége felé.

Azt hiszem, hogy Grüll Tibor megjegyzése a soproni teológiai könyvanyag színvonaltalanságára a 17. század második felében, inkább Lőcsére igaz. A teológiai anyag súlya ugyanis megmarad a gyűjteményekben, s ez egyértelműen wittenbergi orthodox túlsúly.

Kassa Kőszeghez hasonlóan vegyes lakosságú város, s korszakunkban jelentős kálvinista egyéniségek éltek benne. Nem csoda hát, ha a heidelbergi szerzők hangsúlyosan jelen vannak a könyvanyagban, és ez igaz a közösségi használatú ún. Bibliotheca publica anyagára s a magánkönyvtárakra. Pareus és Scultetus jelenléte folyamatos, de Pitiscus sem ritka. A filippisták számottevő mértékben fordulnak elő a jegyzékeken. Melanchthon mellett Peucer, Mylius, Crusius, Camerarius és Dresser neve sem ritka, és Zacharias Ursinus is előfordul. Abban a református egyházkerületben, amelyhez a korszak végére Kassa tartozott általában is jelentős filippista hagyomány élt a lelkészek és tanárok körében.

A lutheránusok között a sorrend a következőként alakul: Luther, Chemnitz, Spangenberg, Brenz, Habermann, Hunnius, Kegelius, Meisner, Selnecker, Gerhard, Conrad Dietrich. A két rostocki (Pauli, Chytraeus) folyamatosan szerepel műveivel a jegyzékeken.

Ha nem szerepeltetjük a kassai statisztikákban a bibliotheca publica hatalmas anyagát, akkor a fenti arányok annyiban változnak, hogy az orthodox lutheránus szerzők jelenléte relatíve kisebb lesz. Az irénikusok és a filippista szerzők is – a 17. század második felére szinte anakronisztikusan – folyamatosan jelen vannak. Fontos azonban ismételni, hogy ez a jelenlét a helvét szerzőkhöz képest nem annyira feltűnő, mint az említett lutheránusoké.

Az 16-17. századi erdélyi szász evangélikus egyházzól gyakran hallani azt a tételt, hogy az filippista egyház volt. A nagyobb, és minden bizonnyal gazdagabb tanulságokat rejtő nagyszabedű és brassói olvasmánytörténeti forrásanyag még feltáratlan, így az összehasonlításban részben a kisváros Beszterce polgárainak, illetve a szász egyház reprezentáns vezetőinek – főleg possessorbejegyzések alapján rekonstruált – könyvgyűjtemé-

nyeire vagyunk utalva. A két réteg – vezető lelkészek, akik Nagyszébenben, Brassóban éltek, illetve a beszercei polgárok – egészen más világ. Beszerce feltűnően orthodox, Lutheren, Brenzen, Bugenhagenen és Spangenbergén kívül csak Chemnitz és Simon Pauli említhető számottevő gyakoriságukat kiemelve. A heidelbergiek nem szerepelnek a városban, a szász filippizmus a névadóval képviseltetett. Másutt már említettem, hogy a beszercei olvasmányanyag a 17. század második felében teljességgel elavult. Nem arról van szó, hogy nem folyamatos az európai szellemi áramlatok recepciója, hanem arról, hogy a könyvanyag egészét, minden szakterületet tekintve, szinte a 16. század felé való visszafordulásról beszélhetünk. A szász evangélikus superintendensek impozáns könyvtárai, de a fennmaradt emlékek Brassó, Nagyszében környéki lelkészekről is, egy egészen más olvasmányanyagot mutatnak. Ez utóbbiakban ha a helvét és a heidelbergi (később a németalföldi kálvinista) szerzők nincsenek is komolyabb mértékben jelen, az evangélikus teológián belüli áramlatoknak csaknem naprakész recepcióját tanúsítják.

E jelenség interpretációjában nem lehetünk eléggé óvatosak. A 17. század végén, vagy a 18. században néha dokumentálhatóan is működött egy – nem intézményszerű – cenzúra. A felkészült egyházi vezető, lelkész, a gyülekezetet igyekszik elzárni az újításoktól, a hagyományok megbontóitól. Egy erős egyházpolitikai nyomás alatti kisebbségtől, mint amilyen a Habsburg Birodalomba került erdélyi szász evangélikus egyház volt, ez megérthető reakció lehet. A 16–17. század fordulóján azonban nem adható hasonló magyarázat.

Itt utalunk vissza arra a tanulmányunk elején jelzett, talán evidenciaszintű gondolatra, mely az akadémitáknak a többi polgártól való elválasztásnak szükségességére hívja fel a figyelmet. Ha egyrészt a lelkészek, másrészt a tanárok, az egyetemet járt tanúsi tisztviselők, a jogászok, az orvosok, a patikusok könyvjegyzékeit külön elemezzük, akkor városonként a kép nem lesz ennyire differenciált, jóllehet városonkénti különbözőségek is lesznek. A maradék könyvjegyzékek azonban biztosan egyfajta – ha nem is orthodox, de – lutheránus egysíkúságot fognak jelezni.

Irodalom

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Sorozatszerkesztő Keszérű Bálint:

11. *A magyar könyvkultúra múltjából.* Iványi Béla cikkei és gyűjtése. (Sajtó alá rendezte: Herner János – Monok István.) Szeged, 1983.
12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke.* (Kiad. Berlász Jenő.) Szeged, 1984.
- 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa.* Gulyás Pál olvasatában. Szeged, 1992.
- 12/3. *Dudith András könyvtára.* Sajtó alá rendezte: Jankovics József – Monok István. Szeged, 1993.
13. *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657).* Sajtó alá rendezte: Varga András. Budapest–Szeged, 1986.
- 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580–1721).* Sajtó alá rendezte: Farkas Gábor – Katona Tünde – Latzkovits Miklós – Varga András. Szeged, 1992.
14. *Partiumi könyvesházak 1621–1730.* Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Szerkesztette: Monok István – Varga András. Budapest – Szeged, 1988.
15. *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* Sajtó alá rendezte: Gácsi Hedvig – Farkas Gábor – Keveházi Katalin – Lázár István Dávid – Monok István – Németh Noémi. Szeged, 1990.
- 16/1. *Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* Szeged, 1991.
- 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Sajtó alá rendezte: Monok István – Németh Noémi – Tonk Sándor. Szeged, 1991.
- 17/1. *Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig.* Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szerkesztette: Monok István – Varga András. Szeged, 1990.
- 18/1. *Lesestoffe in West-Ungarn. I. Ödenburg.* Hrsg. von Tibor Grüll – Katalin Keveházi – József László Kovács – István Monok – Péter Ötvös – Katalin G. Szende. Szeged, 1994.
- 18/2. *Lesestoffe in West-Ungarn. II. Kőszeg, Rust, Forchtenstein, kleinere Orte.* Hrsg. von Tibor Grüll – Katalin Keveházi – Károly Kokas – István Monok – Péter Ötvös – Harald Prickler. Szeged, 1996.

Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16–17. században. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei*. 1973. Budapest, 1973, 203–215. p.

Cicaj, Vilám: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya)*. Szerkesztette: Császtray Tünde – Monok István. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok IV.) Szeged, 1993.

Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy András: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest, 1987.

Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974.

Farkas Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*. Magyar Könyvszemle 1992, 100–121. p.

Grüll Tibor: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Sopronban*. Doktori értekezés.

Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon I–III. kötet*. Budapest, 1960–1961.

Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14.) Köln–Wien, 1987, Böhlau.

Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.) Szeged, 1991.

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeállította: Kovács Máté. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet.) Budapest, 1963.

Könyvtártörténeti Füzetek I–VII. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Sorozatszerkesztő: Monok István.

Monok István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*. = *De la umanism – La luminism*. Subredactia Ion Chiorean. Tirgu Mures, 1994. [1995] 29–42.

Monok István: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg)*. Hungarológia 6. kötet, Budapest, 1995. 231–244. p.

Monok István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok V.) Szeged, 1993.

Gyepű vagy periféria?

Néhány közép-európai határ menti térség hosszú távú demográfiai iránya

Mi a határ szerepe demográfiai szempontból egy bizonyos régió életében? Milyen demográfiai minták, életstratégiák jellemzik egy azonos régióban, de a határ különböző oldalain, tehát különböző országokban élő, gyakran azonos etnikumú népességet? Elválaszt-e, vagy ellenkezőleg, összeköt-e a határ? Ezekre a kérdésekre – melyek napjaink társadalomkutatói számára fontos kihívást jelentenek – kísérel meg válaszolni az alábbi dolgozat.

A tanulmány alapjául az az empirikus vizsgálat szolgált, melyet 1993 folyamán végeztünk a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében.

A szociológiai adatfelvétel a közép-európai térség négy, úgynevezett *hármás határ régiójára* terjedt ki. Ezek (az óramutató járásával megegyező irányban haladva):

- a magyar–szlovák–ukrán (I. régió),
- a magyar–román–ukrán (II. régió),
- a magyar–szlovén–osztrák (III. régió)
- és a magyar–szlovák–osztrák (IV. régió)

határvidékek voltak.

A felsorolásból látható, hogy a felmérés hat országot érintett (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szlovénia, Ausztria). A mintát úgy vettük, hogy a hármás határok (eszmei) találkozási pontjától számított 30 kilométeres sugarú körbe tartozó régióból választottunk ki térségenként 30 települést (országonként tízet-tízet) – összesen tehát százhuszat.

A jelen elemzésben az említett négy régió 120 településének népmozgalmi adatait dolgoztam fel 1870-től 1990-ig. A népmozgalom leírására a jelenlevő népesség községsoros adatait használtam a megfelelő népszámlálások alapján. A százhusz éves adatsort 2000-re és 2020-ra trendszámítás egészíti ki.

Az egyes településeket a népesedési viszonyok alapján célszerű bizonyos kategóriák szerint csoportosítani. Az 1910–1990/91-es időszak demográfiai jellemzői alapján a településeket *növekvő, stagnáló, illetve csökkenő* típusba soroljuk.

Növekvő az a település, amelynek népessége több mint 10%-kal nő, *stagnáló* a –10% és +10% közötti, végül

csökkenő az, ahol a fogyás a 10%-ot meghaladja.

Mivel esetünkben ez utóbbi volt jellemző, a csökkenő típust – a fogyatkozás mértéke szerint – három alcsoportra osztottam:

Cs₁: –10% és –20% közötti fogyás;

Cs₂: –20% és –30% közötti fogyás;

Cs₃: –30%-ot meghaladó fogyás.

A települési szintű adatokból országonként előállítható az egyes alrégiók, illetve a teljes régió demográfiai képe. Az alábbiakban ezekkel foglalkozom részletesebben.

Az I. régió lakossága dinamikusan nő a legutóbbi népszámlálásig, akár 1870-et, akár 1910-et vesszük viszonyítási alapnak. A régióon belül azonban 1941-ig a magyarországi

rész lakossága nő, 1941–60 között stagnál, a hatvanas évek óta pedig folyamatosan csökken. A szlovákiai területen a növekedés a II. világháború után is töretlen, sőt a lakosság 1950–91 között megduplázódott. A kárpátaljai alrégióban 1941-ig folyamatos a növekedés. Ezt a világháború okozta drámai csökkenés követi, majd ismét növekedés következik.

A II. régió összlakossága a vizsgált periódusban szintén folyamatosan nő. A régió magyarországi részén a növekedés – a két világháború közti stagnálást követően – egészen 1960-ig tart, ettől kezdve folyamatos fogyást észlelünk. A második kárpátaljai alrégióban az előzőhöz hasonló folyamatok zajlottak, azzal a különbséggel, hogy a világháború pusztítása itt talán kevésbé volt érezhető, illetve az utolsó évtized növekedése számottevőbb.

A III. régió lakossága 1910 óta folyamatosan csökken. A három alrégió demográfiai jellemzői közt nincs lényeges eltérés, legfeljebb annyi, hogy míg a magyar és a szlovén terület lakossága 1910 óta a felére csökkent, az osztrák oldalon a fogyás ennél szerényebb mértékű. Érdekes az is, hogy Szlovéniában a fogyás 1910 óta folyamatos, Magyarországon azonban 1910–49 között a népességszám stagnált, a terület gyors elnéptelenedése az ötvenes években kezdődött és tart maig.

A IV. régió össznépessége a vizsgált periódusban ismét nő. Ezen belül a hazai rész népessége 1941-ig nő, attól fogva pedig csökken. A szlovákiai alrégió lakossága ezzel szemben a második világháború utáni periódusban (1950-hez képest) megduplázódik. Ausztriában – a magyarországi területhez hasonlóan – a növekedés 1941-ig tart, attól kezdve csökkenés tapasztalható.

A korábban ismertetett módszertani leírásból kitűnik, hogy a négy vizsgált régió tizenkét alrégióra oszlik. (Ezek közül négy Magyarországon, kettő-kettő Szlovákiában, Ukrajnában, valamint Ausztriában, továbbá egy-egy Romániában és Szlovéniában található.)

A 12 alrégió megoszlása demográfiai típusok szerint:

- növekvő: 5;
- stagnáló: 1;
- csökkenő: 6.

A csökkenőből: Cs₁: 3, Cs₂: 1, Cs₃: 2.

Tekintsük át ezen alrégiók országok, illetve régiók szerinti megoszlását.

Ország Típus	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Ausztria	Összesen
Növekvő	–	2	2	1	–	–	5
Stagnáló	1	–	–	–	–	–	1
Csökkenő	3	–	–	–	1	2	6
Összesen	3	2	2	1	1	2	12
Csökkenőből							
Cs ₁	2	–	–	–	–	1	3
Cs ₂	–	–	–	–	–	1	1
Cs ₃	1	–	–	–	1	–	2
Σ	3	–	–	–	1	2	6

Az alrégiók demográfiai típusok és országok szerint

Talán még szemléletesebb – és témánk szempontjából érdekesebb – a kép, ha az alrégiókat nem országokként, hanem az általuk alkotott régiók elemeként vizsgáljuk.

A négy régióból három népessége növekvő, a III. régióé pedig erőteljesen csökken. Ez utóbbi az egyetlen térség, ahol a globális demográfiai irányzat mindhárom alrégióéval egyezik.

A többi régióban a régió egésze és az egyes alrégiók demográfiai folyamatai nem minden esetben azonosak. Ez a megállapítás különösen a magyarországi alrégiókra igaz. A négy hazai alrégió közül ugyanis három csökkenő, egy pedig – a kisalföldi rész – stagnáló irányzatot mutat.

A legváltozatosabb a IV. régió alrégióinak összetétele; itt ugyanis mindhárom területi egység más-más típusba tartozik: a magyarországi rész stagnál, a szlovákiai nő, az ausztriai csökken. Annak, hogy a régió egésze mégis a „növekvő” kategóriába került, a szlovákiai térség dinamikus növekedése az oka – gondoljunk Pozsony közelségére.

Még élesebben látjuk ugyanezt a tendenciát, ha nem a tizenkét alrégiót, hanem a vizsgált százhusz települést csoportosítjuk országok szerint:

	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Ausztria
Növekvő	45	8	13	14	10	–
Stagnáló	20	4	4	4	–	1
Csökkenő	55	28	3	2	–	9
Σ	120	40	20	20	10	20
Csökkenőből						
Cs ₁	6	1	2	1	–	–
Cs ₂	9	3	1	1	–	–
Cs ₃	40	24	–	–	9	7
Összesen	55	28	3	2	–	9

A települések megoszlása demográfiai típusok és országok szerint (N=120)

Mivel egyes országok többszörös (négyeszeres, illetve kétszeres) súllyal szerepelnek, célszerű egységesített formában is megadni az egyes településfajták megoszlását.

Ország Településtípus	Magyar- ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szlovénia	Ausztria
Növekvő	2	6,5	7	10	–	–
Stagnáló	1	2	2	–	1	3,5
Csökkenő	7	1,5	1	–	9	6,5
Összesen	10	10	10	10	10	10

Településfajták országonként (standardizált értékek)

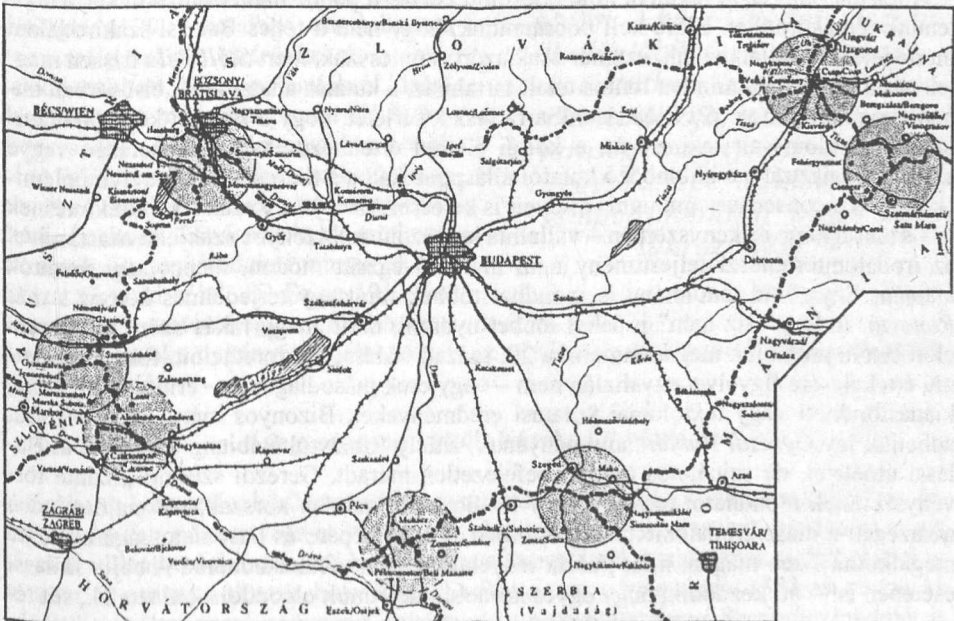
A táblázat alapján két élesen elkülönülő országcsoport különböztethető meg. Az elsőbe tartozik Románia, Ukrajna és Szlovákia erőteljesen növekvő határ menti térségekkel. A másik, jellegzetesen elkülönülő országcsoportot Magyarország, Ausztria és Szlovénia alkotja elnéptelenedő peremtérségeivel.

Mi az oka ennek a határozott elkülönülésnek? Az adatok alapján a *legkritikusabb* helyzetben a *magyarországi* peremvidékek vannak. Ezek elnéptelenedése gyorsuló ütemben folyik, míg a határ túlsó oldalán nem egy esetben jelentős népességkoncentráció jön létre. A magyarországi oldalon kialakult vákuum felmérhetetlen következményekkel járhat.

Mi a magyarázata a hazai peremtérsegek kiürülésének? Többek között a centrumok szívó hatása, a korábbi körzetesítések elhúzódo hatása, az intézmények, az infrastruktúra és a munkalehetőségek hiánya, a demográfiai erózió, az előregedés és elvándorlás, ebből következően a helyi társadalom és az önkormányzatok gyengesége, továbbá a központi fejlesztési források és az összehangolt regionális politika hiánya. Ezek pedig egymást erősítő negatív tendenciák, amelyek bizonyos ponton túl központi beavatkozás híján visszafordíthatatlanná válnak.

Két nyugati szomszédunk esetében a magyarázat részben hasonló. Hozzájárul ehhez, hogy mindkét esetben az ország elmaradottabb keleti periferiájáról van szó. Szlovénia esetében további magyarázó tényező a városok hiánya és a kifejezetten aprófalvas településszerkezet.

Az előbbiekkal ellentétben Románia, Ukrajna és Szlovákia határtérségei lényeges növekedést mutatnak. Itt is több – olykor országonként eltérő – tényező együttes hatásáról beszélhetünk. Az első két ország vonatkozásában meg kell említeni, hogy a vizsgált térségek az illető országok nyugati kapuit jelentik, az adott ország keleti régióit hagyományosan meghaladó, magasabb életszínvonalal. Ugyanakkor ezekbe a térségekbe az elmúlt évtizedekben jelentős iparosítás (Kelet-Szlovákia), illetve betelepítés (Románia) történt – nem utolsósorban az ott élő magyar etnikai tömb fellazítása, valamint az etnikai arányok megváltoztatása érdekében. Az *iparosítás* és az *urbanizáció*, továbbá néhány *nagyváros* – Pozsony, Ungvár, Szatmárnémeti – közelsége és területi szívóhatása azok a döntő tényezők, amelyek a növekedést leginkább magyarázzák.

Háromhatárok Magyarország mentén

„Az magyar nyelvnek dicsősége”

Balassi-értelmezések 1899–1994

Öt év híján éppen egy évszázada annak, hogy Balassi Bálintról első ízben monográfia jelent meg, s ez a költő életét és munkásságát egyaránt a teljesség igényével kívánta bemutatni.

Ha nem tudnánk, hogy mindezt a 19. század legvégén vetették papírra, akár aktuális helyzetértékelésként is elfogadhatnánk. „Kérdés kérdés után vár megfajtásra” – írta a továbbiakban Erdélyi Pál, mi pedig hozzátehetjük: a helyzet végső soron ma is hasonló. Mondhatjuk ezt annak tudatában is, hogy a 20. század – Erdélyihez képest – nagyot lépett előre a Balassi-filológiában, merőben új vonásokkal gazdagította az összképet, tévedéseket korrigált, műveket fedezett fel, és szemléletmódot váltva újított a korábbi magyarázatokon. Mégis, kísértetiesen igaznak hatnak az első monográfus szavai: kérdések sora tolul elénk a „magyar Amphion” életével és költészetével kapcsolatban, ma is sok tekintetben rejtélyek és hipotézisek útvesztőjében kell eligazodnunk Balassit illetően, a viták pedig csak élesedtek az adatok felhalmozódása s a kor mélyebb megismerése révén. Ez kellő mértékben indokolja, hogy időnként kísérlet történjen a kutatás helyzetének áttekintésére, az értékelés főbb tendenciáinak, a költői portré módosulásainak számbavételére.

A feladat nagyságát tekintve mindenekelőtt célszerű pontosítani szándékunkat, szűkíteni témakörünket. Előre kell bocsátanunk, hogy nem a teljes Balassi-szakirodalom mérlegelésére vállalkozunk, ezt már csak azért sem tesszük, mert *Stoll Béla* frissen megjelent bibliográfiája minden fontos tételt tartalmaz, a kutatás adatai tehát elsősorban onnan ismerhetők meg. (2) Előadásunk arra tesz kísérletet, hogy a Balassi-kép alakulásának főbb állomásait tekintse át, a költői életmű értelmezésének módosulásait vegye számba, regisztrálja a különböző kutatói álláspontokat, s a tudományt előrevivő polémikák mögött a consensus communis esélyeit is keresse. Az objektív szándékú áttekintésnek is – szükségképp és kényszerűen – vállalnia kell azonban bizonyos szubjektivitást, mivel az irodalomtörténeti teljesítmény nem mérhető egzakt módon, mennyiségi mutatók alapján. Egy rövid tanulmány is mondhat többet, mint egy terjedelmes könyv, s már *Rimaytól* tudjuk: „tíz igen” is lehet többet nyomni, mint „nagy rakás szón”. Ezt szem előtt tartva próbáljuk meg bemutatni a 20. század Balassi-interpretációit, főként az életmű értékelésére figyelve, egyáltalán nem – vagy csak másodlagosan – érintve biográfiai, kiadástörténeti vagy textológiai kutatási eredményeket. Bizonyos mértékig folytatását adhatjuk így *Gerézdí Rabán* tanulmányának, amely Rimaytól Babitsig tekintette át Balassi utóéletét, de sajnálatos módon befejezetlen maradt. Gerézdí szerint: „Szinte törvényszerűnek mondható: egy-egy nagy író portréját minden korszak, sőt majd minden nemzedék a maga irodalomtörténeti szintjén, a saját képére és hasonlatosságára szokta megalkotni. Ezen magán, mint pusztá tényen, kár volna fennakadnunk. A baj – Balassi esetében is! – ott kezdődik, hogy egyes korábbi, idejétmúlt elgondolások, tételek, sőt té-

A szerző, Erdélyi Pál – a neves literátor Erdélyi János fia – műve előszavában a következőket írta: „Magában véve a Balassa-kérdésnek is van története, s annak fejlődése szinte oly érdekes, mint Balassa Bálint költői egyéniségének kibontakozása. Ellentétek és feltevések váltogatták egymást, mignem az idő megfordult felette, s a trubadúr helyét elfoglalja az oligarcha, a vallásos költőt meghaladja a szerelmeknek lángoló szívű bajnoka. Az illúziók szétfoszlottak s előttünk áll a 16. század erős, dacos és hatalmas daliája”. (1) A tudós monográfus 1899-ben tehát már a Balassi-kérdés történetéről beszélt, számos interpretációt emlegetett, ellentétkekről és feltevésekről szólt, s arról, hogy az idő „megfordult felette”.

vedések vagy hiedelmek, noha kisebb-nagyobb metamorfózison mennek át, szívesen tovább élnek... A költő »utóéletével« tehát nemcsak számolnunk kell, hanem – ahol és amennyiben szükséges – leszámolnunk is! Szigorú mércével elválasztván az értékest a haszontalantól”. (3)

Mi most elsősorban mégsem e szigorú rostálást tekintjük feladatunknak, mint inkább a legfontosabb interpretáció-változatokra irányítjuk figyelmünket, ezeket igyekszünk bemutatni, esetenként ütköztetni, s úgy reméljük, az általuk nyert tanulságok is segíthetik a további kutatást. Noha célunk a Balassi-filológia 20. századi útjának követése, kiindulópontnak mégis Erdélyi művét tekinthetjük, már csak azért is, hogy fejet hajtsunk első Balassi-monográfusunk emléke előtt.

Erdélyi Pál biografikus-historikus monográfiája a múlt század végének átlagos tudományos szintjén állt, jórészt korrajzot adott, történeti keretek között mutatta be az egyén szerepét, s nem sok figyelmet fordított a poétai teljesítményre. A katona, a perlekedő oligarcha, a szerelmet sóvárgó férfi alakját rajzolta meg, elismerésre méltóan szorgos levéltári kutatómunka alapján. A költői életmű viszont itt alig több, mint dekoráció az életúthoz, az események illusztrációja, a „hatalmas egyéniség” megnyilatkozásának egyik terepe, a „kivételes temperamentum” művészi tükröződése. (4)

Erdélyinek e jellegzetesen századfordulós monográfiája és *Szilády Áron* szövegkiadása az az alap, amelyről a Balassi-filológia a 20. században elindulhatott, hogy máig vezető, kiterőkkel és zsácutcákkal tarkított, heves polémiáktól kísért, de nem kevés magaslati pontot elérő, felfedezésekben és új eredményekben bővelkedő útját bejárja. Aligha vitatható, hogy ennek az útnak volt első jelentékeny állomása *Eckhardt Sándor* doktori értekezése, amely Balassi irodalmi mintáinak feltárását tűzte ki célul. (5) Ez az 1913-ban közzétett disszertáció egyben fél évszázados kutatómunka nyitányát is jelentette, s az egyik legmarkánsabb Balassi-értelmezés sarjadt ki belőle.

Erdélyi Pál biografikus-historikus monográfiája a múlt század végének átlagos tudományos szintjén állt, jórészt korrajzot adott, történeti keretek között mutatta be az egyén szerepét, s nem sok figyelmet fordított a poétai teljesítményre. A katona, a perlekedő oligarcha, a szerelmet sóvárgó férfi alakját rajzolta meg, elismerésre méltóan szorgos levéltári kutatómunka alapján. A költői életmű viszont itt alig több, mint dekoráció az életúthoz, az események illusztrációja, a „hatalmas egyéniség” megnyilatkozásának egyik terepe, a „kivételes temperamentum” művészi tükröződése.

„A legtudósabb költők írásainak” követője

Eckhardt igen széles körű európai kontextusban helyezte el a költő szerelmi líráját, bőségesen idézett példaanyaga az esetek egy részében paralelizmusokat, motívumazonosságokat villantott fel, más estekben a szerves kapcsolatok kutatásának tudott alapot teremteni. Ő említette először, hogy Balassi a *Poetae tres elegantissimi* 1583-as, párizsi kiadását használta, annak szövegeit imitálta, s itt olvashatta *Janus Secundus* intelmét is, amely a humanista költészetfelfogás tipikus megnyilvánulása. Eszerint a Parnasszus, a Helikon nem máshol található, mint „in doctissimorum Poetarum scriptis... Hi prepetuo in manibus habendi sunt, et ut cum fructu imitemur assidue, et diligenter, legendi...” (6) Nem kétséges, hogy Balassi ezt az elvet követte, Eckhardt pedig jó úton járt, amikor a

kortárs (és a kortársak által nagyra becsült) európai poézis körképét vázolta fel a Júlia- és Célia-versek háttéréként. Aligha vitatható, hogy a párizsi kötet neolatin költőtíriása a legerősebb kapocs Balassi és az európai poézis között. De arra is figyelmeztet Eckhardt, hogy „Balassi hatalmas írói egyéniségét nem meríti ki a reá ható irodalmi erők ismeretése”. (7)

E zárómondat – úgy véljük – a kutatás egyik kulcsfontosságú kérdésében nyilvánít máig is érvényes véleményt. Nem véletlen, hogy éppen ő – Balassi irodalmi mintáinak legszorgosabb vizsgálója – óv attól, hogy az európai párhuzamok és hatások mechanikus számbavétele után máris ujjongjunk az összkép létrejöttén, valamiféle végleges értékelés kialakításán. Eckhardtnak meggyőződése volt, hogy ehhez az európai kontextus mégoly aprólékos rajza sem elegendő önmagában, noha természetesen kikerülhetetlen lépcsőfokot jelent hozzá. Mindezzel együtt sem hisszük túlzásnak, ha azt mondjuk: Eckhardt 1913-as tanulmánya az első markáns Balassi-értelmezés, amely majd az irodalomtudós későbbi monográfiáiban teljeseedik ki, de amely már itt is felvillantja a portré két alapvonalát, az európai horizontú humanista műveltséget és azt az egyedi karaktert, amely a magyar viszonyok közt élő – olykor vergődő – költő sajátja.

Míg Eckhardt az európai humanista poézisnek és Balassinak a kapcsolatára irányított figyelmét, addig századunk első felének másik kiemelkedő Balassi-filológusa, *Waldapfel József* inkább az életmű belső összefüggéseit vizsgálta. Waldapfel 1936-ban, a költemények időrendjét kutatva először is elkülönítette a *Radvánszky-kódex* kétes hitelű szövegeit a kétségkívül Balassinak tulajdoníthatóktól. (8) Ezt követően megállapította, hogy téves az a Szilády-Erdélyi-féle felfogás, amely a kódexbeli sorrendet kronológiai-nak vélte, s megcáfolta a *Dézsi-féle* edíció (1923) módszerének helyességét is, elvetve a Rimay-tervezetre alapozott eklektikus eljárásokat. Így már lehetővé vált, hogy az énekek „közvetlen aktualitása” mellett az „utólagos stilizálás” tényére is ráirányítsa a figyelmet. „Nagy művészettel életbeli elemekből felépülő lírai regény kezdete ez” – írta a Júlia-ciklusról, majd azt valószínűsítette, „hogy a ciklus zömét valósággal átadott versek alkotják, melyeket azonban az utólagos összefűzésnél némileg átalakított”. (9) E megállapítás igazát a modern kutatás is alátámasztotta, amikor elismerte, hogy Waldapfel „meg tudta írni a kódex számos ponton mindmáig elfogadható elméletét, s ebből a Balassi-kronológiára nézve messzemenő következtetéseket vonhatott le.” (10)

Ez így igaz, e ponton Waldapfel érdemei elvitathatatlanok.

Másik kutatási terepén, Balassi irodalmi mintáinak felderítésében Waldapfel Eckhardt munkáját folytatta. (11) Főként az olasz kapcsolatok vizsgálataiban ért el eredményeket, pedig még nem ismerte a *Dionigi Atanagi-féle* petrarkista antológiát, amelynek Gyulaférvártott meglévő példánya további bizonyítékokat szolgáltathatott volna fejtegetéséhez. (12) Hasonló a helyzet a *Szép magyar komédia* esetében, ahol Waldapfel a teljes szöveg ismerete nélkül is helyes irányba indította el a kutatást, amely végül *Amedeo Di Francesco* kisonográfiájában teljeseedett ki. (13)

Eckhardt monográfiái zárták le az 1940-es évek elején a Balassi-kutatás első nagy korszakát. (14) Az ő könyveiből – amelyek egyébként Waldapfel eredményeit is asszimilálták – határozott költői portré körvonalai bontakoztak ki. Eszerint Balassi alakjában a *poeta natus* és a *poeta doctus* együttesen van jelen, a magyar katona-oligarcha mentalitása európai látókörű humanista műveltséggel kapcsolódik össze, költészetét egyfelől a petrarkizmus és a neolatin költőtíriás hatása, másfelől a magyar és kelet-közép-európai költészeti tradíciók formálták ki. Eléggé világosan megfogalmazta Eckhardt, hogy Balassi az első olyan magyar költő, akiben az élet artistikus átköltésének szándéka munkált, aki élet és poézis kettősségét határozottan elválasztotta egymástól. Tetemes mennyiségű ismeretanyagot – könyvtárit és levéltárit egyaránt – olvasott szintézissé Eckhardt, viszont a legfontosabb segédeszközt nélkülöznie kellett: nem volt még kezében a Balassi-kutatás kulcsa, a *Radvánszky-kódex* kiadása. *Varjas Béla* mintaszerű kiadásá-

ban, Eckhardt előszavával a kódex hasonmása és betűhív szövege 1944-ben jelent meg, s ez megeremtette az alapját a kritikai kiadásnak. (15) Ennek elkészülte fémjelezte a Balassi-kutatás második nagy korszakát, amelyben *Klaniczay Tibor* kutatásai hoztak legtöbb eredményt.

„A szerelem költője”

Elsősorban maga *Klaniczay Tibor* volt az, aki a kritikai kiadást mérföldkőnek tekintette a Balassi-filológiában, s azt a régi magyar irodalomtörténeti kutatómunka „legnagyobb értékei közé” sorolta. (16) Reveláló erejű, terjedelmes „hozzászólása” azonban azt is hangoztatta, hogy a kritikai kiadás eredményei továbbfejlesztendők, s az előbbrelépés záloga éppen a jeles edíció fehér foltjainak eltüntetése. Ennek érdekében igen alapos kiadástörténeti és szövegkritikai kutatásokat folytatott, a Balassi–Rimay-féle kéziratos és nyomtatott szöveg hagyománynak egész kiadástörténetét felülvizsgálta, így tudta Eckhardt eredményeit továbbfejleszteni. A szakmai közvélemény előtt jól ismert ún. fésűs módszerrel összevetette a Balassi-kódex és a lőcsei 1670-es rendezett kiadás anyagát, s megállapította az istenes énekek legvalószínűbb kronológiáját, táblázatba foglalva mutatta be a szövegek genealógiáját, a különféle gyűjtemények és kiadások – kéziratosak és nyomtatottak – összefüggéseit. A kritikai kiadás alapján, de annak eredményeit kiegészítve, továbbépítve, az akkor rendelkezésére álló filológiai adatok és ismeretek teljes birtokában írta meg 1960-ban nagyívű, könyvméretű tanulmányát a „Venus követő” költőről, „Júlia rabjáról”, a Cupido szeszélyeinek kiszolgáltatót poétáról. (17)

„Balassi Bálint a szerelem fogalmához kapcsolta élete legszebb vágyait és eszményeit, a szerelemről írva vált halhatatlan költővé” – így szól *Klaniczay Balassi-értelmezésének* egyik alaptétele. (18) E felfogás Rimay vélekedésére is támaszkodhatott, eszerint Balassi „műve célpontjául Juliát tette meg”. (19) *Klaniczay* koncepcióját minden bizonnyal befolyásolta az a tény is, hogy a *Szép magyar komédia* teljes szövege épp akkoriban, 1958-ban került elő, s a felfedezés friss örömevel ismertethette a prologusban rejlő ars poeticát, a költő szerelmi lírájának elméleti hátterét. (20) Teória és poézis, kiteljesedő életrajz és adatgazdag kritikai kiadás egyaránt rendelkezésre állott tehát ahhoz, hogy a szintézist megkísérelhesse létrehozni az ilyen jellegű vállalkozásra fogékony tudós. Így jött létre az a tanulmány, amelynek eredményeit azóta már itt-ott kikezdte ugyan az idő, egyes tételeit vitatták és vitatják ma is az újabb elemzések, de amely a maga nemében egyik kimagasló pontja volt a Balassi-kutatás történetének.

Klaniczay együttesen szemlélte, egymást kiegészítve mutatta be az életút eseményeit és a lírai önéletrajzot, „a Venus és Cupido bekapcsolásával létrehozott retorikus-mitológikus” kompozíciót. (21) Arra is utalt, hogy az eredetileg egymástól független udvarlóverssek a ciklusban újabb, mélyebb jelentést hordoznak, a lírai életmű így végső soron zárt egységet alkot. *Klaniczay* értelmezése szerint Júlia „eszménnyé alakult” a lírai kompozícióban, s minden más motívum – vitézség, bűnbánat, könyörgés, újabb szerelmek, Célia, Fulvia, tavaszélmény, bujdosás, búcsú és zsoltáros panasz – egyaránt és csakis a Júlia-szerelmek függvénye, annak fényében vagy épp árnyékában kap értelmet, minősítést, helyet a költői értékek hierarchiájában. Lényegét tekintve ez a Balassi-kép ment át akadémiai kézikönyvünknek Gerézdi és *Klaniczay* közös munkájaként létrejött Balassi-fejezetébe is, lezárva ezzel a kutatásnak egy újabb periódusát, jelen áttekintésünk szerint második szakaszát (1944–1964).

Az újabb és újabb interpretációk némi szünet után, az 1970-es évek elejétől kezdve erről az Eckhardt–*Klaniczay*-féle kutatói állásponttól indultak (és távolodtak) el, hogy újabb elemzési szempontok és megfontolások révén módosítsák az összképet. Egyes elemzők azt is vitatni kezdték, hogy a szerelmi tárgykör és Júlia alakja lenne a Balassi-líra centrális része, s másutt kezdték keresni az életmű kulcsát. Többnyire egy-egy költe-

ményre összpontosították figyelmüket, azt elemezték behatóan, s aztán annak alapján igyekeztek következtetést levonni a költői teljesítmény egészére vonatkozóan.

Újabb ecsetvonások a költői portrén

1970-ben, szinte azonos időben, egymás kutatásait kiegészítve, *Varjas Béla* és *Julow Viktor* egyaránt a *Katonaénekekben* vélte megpillantani a Balassi-poézis csúcspontját, leg-rangosabb teljesítményét. Varjas szerint „az érzelmi és gondolati komplexitás és hullámzás avatja Balassi művét hallatlanul modernné”, s a hárompillérű struktúra rendkívül feszés keretei között létrejött remekmű azt is példázza, hogy „a modern nemzeti irodalom mégiscsak a reneszánszból sarjadt ki”. (22)

Julow ugyancsak kiemelkedő szerepet tulajdonított a költeménynek. Több mint hatvan lapnyi, minden részletre kiterjedő elemzése szerint „a *Katonaének* a magyar reneszánsz költészet csúcsteljesítménye”, amely „témáján belül totalitásra tör”, stilisztikailag pedig „lenyűgöző művészi tudást” mutat. Ő innen vélte magyarázhatónak az életművet, mert ez egyrészt szintézis, másrészt „Balassi egész poézisében pedig az átfogott érték kategóriák legszelebb láthatára révén, a legnagyobb súlyú, legegységesebb mű”. (23)

Ma – majd negyedszázad távlatából – szemlélve e két elemzést, észrevételeink kettős irányúak. Egyfelől elismeréssel nyugtázható az a gazdag szempontrendszer, amellyel a két kutató közeledett a műhöz, s érthető az is, hogy a részletekbe felejtkezés örömeivel mutatták fel annak esztétikai értékeit, ösztönzést is adva egyben további régi magyar versek interpretációjára. Másfelől azonban – úgy látjuk – túlzásokba is bocsátkoztak, nem vették kellő mértékben figyelembe a vers ciklusbeli helyét és szerepét, s nyugat-európai verstani előzményeivel sem számoltak. A túlzások közül is kirí az András-kereszt beelátása a szövegbe, bár igaz, hogy e hipotézist idáig érdemben nem cáfolta a szaktudomány. Mivel azonban egyes tankönyvekben és népszerűsítő kiadványokban erősen tért hódít, (24) célszerű ehelyütt megfogalmazni álláspontunkat: a Krisztus-monogram szövegbeli jelenlétének szellemesen felépített hipotézisét se bizonyítottnak vagy bizonyíthatónak, se hihetőnek nem tartjuk, mivel versszövegek belsejében lévő kulcsszavak dekódolható összekötésére nem tudunk említeni példát sem a hazai, sem a külföldi irodalomból. Sem a szóakrosztichon, sem a mezosztichon formai követelményeinek ez így nem felel meg, a kulcsszavak kiválasztása sem indokolt.

Aligha véletlen, sőt inkább törvényszerűnek látjuk, hogy a Júlia-ciklus, majd pedig a *Katonaének* piedesztálra emelését követően a Balassi-poézis varázsát magyarázni kívánó figyelem az istenes versek felé fordult, s e háttérbe szorult, elhanyagolt témakörből kísérelte meg a költői portré továbbépítését, autentikusabb megragadását. Az *Adj már csendességet* kezdetű költemény *Németh G. Béla* által adott elemzése 1977-ben szembeszállt a Balassi-líráról érvényben lévő tézisekkel, egyértelműen kijelentve: „Azt mondják, szerelmi költészetében adta legteljesebben önmagát, művészetét. Nem hiszszük”. (25) A nagyívű elemzés konklúziója szerint Balassinak „sorsmérő, életértékeket, értékérvényt latoló” verseiben van jelen „az árérzett gondolattal egészen épített világkép”, a kései vallásos költemények ebből következően a legértékesebbek, mivel a költő itt adja „legteljesebb önmagát”.

Nyilvánvaló, hogy ennek a felfogásnak a hatására került be az 1979-ben megjelent új gimnáziumi tankönyvbe az az értékelés, amely szerint „Balassi jellegzetesen reneszánsz vallásos költészetében alkotta a legeredetibbet. Nyelvileg is ezek a művei a legszebbek, szóképei itt a legmélyebb értelműek”. (26)

Új szemléletmód megjelenése s egyben határozott szembehelyezkedés ez mind a Klaniczay-féle, mind a Varjas–Julow-féle Balassi-értelmezéssel. Kézenfekvő tehát a kérdés: mennyire volt időszerű ez a hetvenes évek végén? Szükséges volt-e, indokolták-e a kutatási eredmények a hangsúlyok ilyen méretű megváltoztatását?

Annak eldöntése, hogy a költői oeuvre mely rétege, tematikai vagy műfaji csoportja a legértékesebb, nem lehet mostani feladatunk. Úgy sejtjük, ha a ciklusok teljes korpuszára – s nem különálló művekre – irányulnak majd az elemzések, csökkenni fog az efféle kérdés súlya. Annyit azonban már most megjegyezhetünk, hogy egy gazdag és sokszínű életmű egy-két darabját tankönyvszerűen a legszebbnek kijelenteni kockázatos vállalkozás, s az is erősen vitatható, hogy a vallásos költészet „szóképei” értékesebbek lennének a más témában íródott verseknél. Az viszont nagyon is érthető, hogy a vallásos líra rehabilitációja a hetvenes évek végétől nagy hangsúlyt kapott, s a marxista szólamokat sem nélkülöző korábbi irodalomtudománnyal szemben erősödött a témakör iránti figyelem. A túlzás azonban itt is megjelent, magyarázata is akad, az arányok helyrebillentése viszont a jövő feladata.

S még mindig az egyes művek újszerű megközelítéseinek egy további példáját kell számba vennünk, amikor a *Szép magyar komédia* Amedeo Di Francesco által adott vizsgálatát említjük meg. (27) Ismét olyan elemzés az övé, amely egy pontról széttekintve, általánosabb érvényű megállapításokig jut el. Szerinte az *Amarilli* képkinccse visszaköszön a Célia-ciklus egyes darabjaiban, *Castelletti* pásztorjátéka tehát kétirányú kapcsolatban állott Balassi műveivel. Egyrészt a magyar költő beleszötte „saját világának autonóm motívumait a komédiába”, másrészt azonban „az olasz mű által kínált, s ösztönzően ható elemek befogadása” figyelhető meg poézisében. Amedeo Di Francesco egy másik tanulmányában a kései Balassi-líra manierista vonásaira, a reneszánsz válságában gyökerező eszme- és érzelmvilágára hívta fel a figyelmet. (28) Különösen szerencsés, hogy épp egy külföldi kutató utalt a magyar poéta kortárs európai analógiáinak jelentőségére, valamint az olasz irodalom hazai recepciójának kettős vonulatára. Az első echós vers elemzésekor Di Francesco a következőket írja: „Nincs nagy jelentősége annak a ténynek, hogy egyik-másik vonatkozás megvan az olaszban is, minthogy Balassi gazdagabbá teszi az eredeti kiindulást, egyesítve azt saját személyes hozzájárulásával”. (29)

Ez a megközelítési mód példaértékű lehet más művek esetében is; sok felesleges vitát iktatna ki annak az alapelvnek az elfogadása, hogy az imitáció Balassi esetében sosem szolgai utánzás, hanem önkifejezés, s ehhez keresi az irodalmi eszközöket. E törekvése során a legkülönfélébb forrásokat mozgósítja a Párizsban kiadott neolatin költői antológiától kezdve, a zsoltárokon és a török bejteken át, egészen a kelet-közép-európai folklórig s *Castelletti* pásztorjátékáig. A külföldi minták és a Balassi-textusok motívumegyezései azonban – mint erről korábban már Eckhardtot is idéztük – önmagukban még szinte semmit nem mondanak a magyar költő művének karakteréről, értékéről, irodalmi helyéről. Természetesen könnyebb e tételt hangoztatni, mint átültetni a gyakorlatba, s aprólékos filológiai munkával kimutatni azt a többletet, nóvumot, amivel a magyar költő a nemzetközi sablont gyarapította, átformálta. Amedeo Di Francesco azonban éppen ezt tette meg, könyve azért foglalhat el fontos helyet a Balassi-értékelések panorámájában. Vele szemben *Csanda Sándor* könyve megmaradt a költői képek csoportosításának szintjén, a Balassi-metaforák szláv párhuzamainak felderítésén túl azonban mélyebb elemzésekre nem vállalkozott. (30)

A hetvenes évek kutatásánál *Nemeskürty István* népszerű kismonográfiája foglalta össze, hasznosítva a felgyülemlett kutatási eredményeket, s egyben olvasmányossága révén közkinccsé is tette őket. (31) Az 1970–1980 közötti évtizedet a Balassi-kutatás harmadik korszakának értelmezve azt mondhatjuk: az egyes művekre irányuló részletkutatások éveit ezek, a műelemzések örvendetes, ámde korántsem elégséges számbeli gyarapodásának időszaka, amelyben azután a felhalmozódó eredmények egyre jobban ki is kezdték, helyenként túl is haladták az akadémiai irodalomtörténet felfogását.

Leginkább az idáig még nem említett *Horváth Iván-féle* kutatásokról mondható ez el, az ő tanulmányai szintén a hetvenes évek eleje óta jelentek meg, fokozatosan építve ki egy újszerű Balassi-értelmezés bázisát. A korábbi kutatóktól eltérően azonban Horváth Iván nem egyes műveket vizsgált, hanem a költői életmű egészét érintő kérdéseket köze-

lített meg új utakon. Eredményeit 1982-ben megjelent könyve foglalta össze, vizsgálódásai ekkor álltak össze jellegzetes értelmezéssé, kézenfekvő és célszerű tehát a költőre vonatkozó kutatás legújabb korát innen datálni. (32) Ezt a kutatási szakaszt (1982–1994) helyenként heves polémiák kísérték, közülük figyelmünket ezúttal csupán azokra irányítjuk, amelyek előrevittek a kutatást, újabb vonásokkal gazdagították az összképet.

Trubadúr-szerep?

Horváth Iván kutatásainak újdonságai közül az eszményi Balassi-kiadás koncepciójának említése kívánkozik első helyre. Ez az ún. „Gerézdy–Klaniczay sejtés” továbbvitele a hipotézis szintjére, s már az 1976-os egri konferencián megfogalmazódott, az újvidéki kiadásban pedig ugyanakkor testet is öltött. (33) A kritika ezt a kiadási ötletet kedvezően fogadta, (34) s ma sem mondhatunk mást, mint hogy lehetséges a 3x33-as ciklusrendezési elképzelés, noha nemcsak hogy soha nem valósult meg, de még a koncepció léte sem bizonyítható. (35) Jó, hogy egy ilyen Balassi-kiadásunk is van, hiba lenne viszont, ha az újabb edíciók ezt követték volna s a filológiai alapot a bizonytalan – bár kétségtelenül szellemes – feltételezés miatt elhagyták volna.

Ennél lényegesebb s már a Balassi-értelmezés alapját érintő eredménye Horváth Iván könyvének, hogy a költő trubadúrszerepét is hangoztatja, noha reneszánsz voltát sem tagadja. Igen alapos, a nemzetközi medievisztikai szakirodalmat kiaknázó történeti-poétikai vizsgálódásai alapján alakította ki álláspontját, amely Balassira nézve semmitmondónak nyilvánítja a „középkori elemeket őrző reneszánsz” formuláját, s ehelyett a következőképpen fogalmaz: „Nem kívánom tehát kétségbe vonni, hogy Balassi reneszánsz költő. Nem kívánom a reneszánsz rovására hangsúlyozni Balassi középkoriaságát. (...) Ám nyomatékosan hangsúlyozni kívánom Balassi költészetének alapvető rokonságát az első trubadúréval. (...) Balassi az első magyar reneszánsz költő és az első magyar trubadúr”. (36)

Itt és most, a magunk részéről ezzel kapcsolatban csupán egyetlen kérdést vetünk fel: vajon biztos az, hogy a tagadni kívánt tézis és az új formula kibékíthetetlen ellentétben van egymással? Nem csupán arról van szó, hogy Horváth Iván kompozíció-, metrum- és rímtörténeti kutatásai nyomán pontosabban, egzaktabban fogalmazódhatott meg a korábbi – valóban kissé elmosódottra sikerült – minősítés?

Autentikus választ a szaktudománynak kell majd adnia, kérdésünk a *consensus* keresésének jegyében, a megtakarítható viták elkerülése érdekében fogalmazódott meg.

Bonyolultabb, egzaktabb, s ezért még inkább vitára serkentő tétele Horváth Iván könyvének a Balassi előtti magyar nyelvű, nőtiszteletet (fin’amors) tartalmazó, tehát udvari típusú szerelmi költészet létezésének tagadása. Mint írja: „Alfejezetünk fő kérdésére (volt-e Balassi előtt magyar fin’amors?) tehát forrásaink jövődő felfedezésekig mindenestre határozott nemmel válaszolnak. Ez a negatív következtetés nem erkölcsöscsőz prédikátorok elfogult ítéleteire, hanem elsősorban a fennmaradt versszövegek értelmezésére épül...” (37) Ennek az álláspontnak az igazolására sorakoztatja fel a *Szép magyar komédia* prológusának és Rimaynak azokat az állításait, amelyek Balassi kezdeményező szerepét hangoztatják a szerelmi téma irodalmi megjelenítését illetően.

A Balassi-értelmezésekre figyelmező kutatástörténeti áttekintésünk nem vitairat, s új adatokat vagy kutatási eredményeket sem kíván felvonultatni. Mégis, legyen szabad egy kérdést itt is megkockáztatnunk: van-e olyan költőgéniusz, aki nem hirdette magáról, hogy egészen új utakon indul el, s elsőként valósít meg valamit? „Új vizeken járok” – írta egyik versének címében a pályakezdő *Ady*, majd így folytatta: „Új horizontok libegnek elébem...” S vajon volt-e magyar költő, aki nála erősebben kötődött a hazai hagyományokhoz, honi értékekhez vagy éppen értékhiányokhoz, ahhoz a szellemi közeghez, amelyet a Kárpát-medencén belül készen kapott? S különben is: régi irodalmunk hagyományozódásának díszkontinuitását ismerve szabad-e tagadnunk előzmények létét pusztán azért,

mert Balassi esetleg nem ismerte – s Rimay sem akarta említeni – őket? Sem a komédia prológusa, sem Rimay nevezetes előszava nem szól a szerelmi tárgyú széphistóriákról, egyikük sem szól *Sylvester János* magyar hexameteiről a „hexameter-örület” fénykorában, s nem említik *Janus Pannonius* nevét sem, akinek műveit – főként *Zsámboki 1569-es bécsi kiadása* óta – az egész humanista Európa jól ismerte. Mindez pedig arisztokratikus, udvari irodalom, tudós humanista literátori teljesítmény, az *Euriálus és Lukrécia*ban pedig a nőtisztelet is benne foglaltatik, s az éppen ilyenfajta értékekre oly fogékony Balassi és Rimay mégsem említi őket, noha Rimay *Catullustól Janus Secundusig* több mint két tucat irodalmi híresség nevét sorolja fel. De tekinthető-e nemlétezőnek mindaz, ami a felsorolásból kimaradt? Lehet-e létezését tagadni mindazon költeményeknek, műfajoknak, témáknak, amelyekre Balassi és tanítványa nem utal? Nem természetesen, hogy a Balassit magasztaló Rimay éppen mestere piedesztálra emelése érdekében nyilatkozik lekicsinylően a *Mária királyné* kori magyar nyelv „fekete kökényéről” s az „ezelőtt két-háromszáz esztendőkkkel fő dolgok állapotjában való munkák” magyar nyelvéről?

Az ilyenféle kérdések még hosszan sorakoztathatók lennének. Ennyi is elégnek látszik azonban annak kimondásához, hogy kockázatos vállalkozás egyes irodalmi jelenségek létezését tagadni csupán azért, mert szövegeik nem maradtak ránk, s mert a kor kiemelkedő írói nem említik őket. Mind a szövegek fennmaradása, mint az emlegetés esetleges abban a korban, amikor még csak éppen alakulóban van az irodalmi élet alapvető kritériumát jelentő könyvnyomtatás, s amikor az énekek orális és kézíratos terjedésének hajszálerezetét nem ismerjük.

De visszatérve feladatunkhoz, elismeréssel nyugtázhathatjuk, hogy Horváth Iván több megfigyelése jelentékenyen gazdagította a szakirodalmat, a költői életműről való tudományos gondolkodást, elősegítette a kor európai poétikai szemléletének megismerését. De ezen túl, a vele polemizáló észrevételek is nyereséget jelentenek,

több kérdés tisztázását előmozdították. Elsősorban *Köszeghy Péter* vitacikkei ilyenek, ezek részleteinek ismertetése messze meghaladná mostani áttekintésünk lehetőségeit. (38) A Balassi-kép alakulása szempontjából viszont elengedhetetlen egy tanulmányának említése, azé, amelyik legátfogóbban, legmarkánsabban tartalmazza nézeteit, s tömörsége ellenére is egy szuverén értelmezés körvonalait villantja fel.

Alap gondolatát már címe is jelzi: *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*. (39) Ez persze még – a szerző maga utal rá – „végtelen általánosság”, ami „konkrét jelentéssel csak akkor telítődik, ha pontosan megmondjuk: mi ez a hagyomány és mi az újítás”. *Köszeghy* éppen arra a rendkívül nehéz filológiai feladatra vállalkozott, hogy közvetett

Ennél lényegesebb s már a Balassi-értelmezés alapját érintő eredménye Horváth Iván könyvének, hogy a költő trubadúrszerepét is hangoztatja, noha reneszánsz voltát sem tagadja. Igen alapos, a nemzetközi medievisztikai szakirodalmat kiaknázó történeti-poétikai vizsgálódásai alapján alakította ki álláspontját, amely Balassira nézve semmitmondónak nyilvánítja a „középkori elemeket őrző reneszánsz” formuláját, s ehelyett a következőképpen fogalmaz: „Nem kívánom tehát kétségbe vonni, hogy Balassi reneszánsz költő. Nem kívánom a reneszánsz rovására hangsúlyozni Balassi középkoriasságát. (...) Ám nyomatékosan hangsúlyozni kívánom Balassi költészetének alapvető rokonságát az első trubadúréval. (...) Balassi az első magyar reneszánsz költő és az első magyar trubadúr”.

módon kísérelje meg bizonyítani a Balassi előtti magyar nyelvű „szerelmi versszerzés” és szerelmi frazeológia létét. Legalább három olyan érve van, amely különösen elgondolkodtató. Az egyik a vallásos és szerelmi poézis szókincsének középkori azonossága, amelyet *Dronke* monográfiája bőven illusztrál. A másik a 15–16. századi szótárainkban található, szerelemmel kapcsolatos szóanyag, a harmadik pedig a 17. században leírt, de logikusan korábbra is datálható magyar szerelmi költészet, amelynek egész tömegét nehéz lenne egyedül Balassi hatásának tulajdonítani. Mindebből Kőszeghy így vonja le a konzekvenciát: „Balassi nem volt kezdeményezője a magyar trubadúrköltészetnek, és nem volt megújítója a magyar versnyelvnek. Ebből a szempontból egy fejlődés betetőzője ő... az elítélt és elsősorban a szóbeliségben élő szerelmi költészetet... merté és tudta a megbecsült értékek közé s az írásbeliségbe emelni”. (40)

Kőszeghynek ezt az álláspontját támogatja *Komlowszki Tibor* legújabban köteté szerkesztett tanulmánygyűjteménye is. (41) Komlowszki mintegy negyedszázada írja többkevesebb rendszerességgel tanulmányait, amelyek elsősorban a Balassi-szövegek esztétikai értékeinek számbavételére irányulnak. Könyvének érdemeit és eredményeit másutt már volt alkalmunk méltatni, (42) ezenkívül *Ötvös Péter* terjedelmes recenziója is felmentést adhat most a részletese ismertetés alól. (43) A belőle kibontakozó Balassi-képről mégis szólnunk kell röviden. Komlowszki azt a költőt mutatja be, aki „a középkori énekhagyományt alakítja át modern értelemben vett lírai verssé”, s ezzel megteremti a dallamtól független szövegönállóságot, az „autonóm lírai költeményt”, az „önálló-önelvű esztétikai teljesítményt”. Ezt egyrészt a szöveghangzás, a versakusztika, a zeneiség erősödésének tulajdonítja, s a versben gyönyörködni is tudó olvasó esztétikai fogékonyságával párosítva fejti ki. Ha olykor szubjektívnek tűnik is némely megjegyzése, a végeredmény meggyőző, sikerül megmutatnia a Balassi-lírában a „változás állandóságát”, a Célia-versek akusztikai gazdagodását a korai költeményekkel szemben. Azt az esztétikai teljesítményt, amelyről már Rimay leírta, hogy az nem más, mint „az magyar nyelvnek dicsősége”. A versek szerkezetéről is minden korábbinál bővebb ismereteket nyerünk itt. Legfontosabbnak mégis a „magyar Amphion” nyelvéről mondottakat véljük meghatározóbbnak. A szövegvers kialakításában nyilvánvaló a kezdemény, a Balassi-vers karakterében viszont a szintézis jut érvényre”. (44) *Palatics György* 1570-es könyörgő éneke, *Szegedi Gergely* és mások sorai, jelzői, kifejezései szolgáltatják azt a mozaikszerű anyagot, amelyet Komlowszki szembesít a Balassi-líra egyes helyeivel, azért szólhat – Kőszeghy Péterrel egybehangzóan – szintézisről, betetőzésről, egyedi karakterű poézisről vele kapcsolatosan.

A kutatások s az ezzel járó viták korántsem zárultak le. Valamennyiükről most nem is szólhatunk, noha számos részletkutatás (pl. *Bán Imre*, *Barlay Szabolcs*, *Stoll Béla*, *Jan Slaski*, *Gömöri György*, *Szabó Géza*, *Szőnyi György Endre*, *A. Molnár Ferenc* több tanulmánya) járult hozzá hathatósan a Balassi-filológia gyarapításához. (45) Eredményeik beépültek vagy be fognak épülni a monografikus feldolgozásokba, számunkra azonban most már csak az elmondottak summázásának nem könnyű feladata maradt hátra.

Összegezés

Tudjuk, minden periodizáció vitatható, a gyakorlat sokszínűsége nem szorítható kategóriák, évszámok, definíciók bilincseibe. Mégis, az áttekinthetőség, a rendszerezés evidens igénye kikényszeríti az erre irányuló kísérletet. Ez jelen esetben, az előadottak alapján, a Balassi-értelmezések egy évszázadának alábbi korszakolását eredményezi.

Előzmény: az életmű megismerése Szilády kiadása nyomán (1879).

A kutatás állomásai, szakaszai:

– a Balassi-filológia kibontakozása Erdélyi Páltól Eckhardt monográfiájáig (1899–1943);

– a textológiai megalkotott Balassi-kép kialakítása a Radvánszky-kódex kiadásától az akadémiai színtézisig (1944–1964);

– a hetvenes évek műelemzései: Varjas, Julow, Németh G. Béla, Nemeskürty, Amedeo Di Francesco és mások munkái (1970–1980);

– a Balassi-filológia legújabb kora Horváth Iván könyvétől az 1994-es jubileumi konferenciáig (1982–1994).

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy más felosztás is elképzelhető, egyéb szempontok szerint is kijelölhetők a kutatói tevékenység határvonái, számunkra azonban jelenleg ez látszik legkézenfekvőbb, legcélszerűbb, számos érveléssel alátámasztható megoldásnak.

Szemlélnék így végére érve, joggal tehető fel a kérdés: hogyan látjuk végül is egy évszázad könyvtárnyi szakirodalmát, kutatói erőfeszítése, számos kiváló filológus interpretációja után Balassi alakját ma, halálának 400. évfordulóján?

Kutatási összefoglalónk természetesen csupán korlátozott érvényű konklúziót enged meg, itt és most csak annak összegezésére vállalkozhatunk, amit az eddigi szakirodalom számunkra nyújtott. Ez pedig nem több és nem kevesebb, mint annak kimondása: Balassi valóban sok tekintetben kezdeményező szerepet vitt a magyar költészet történetében, elsőként emelte irodalmi rangra a magyar szerelmi költészetet, elsőként változtatta énekeit szövegversekké, elsőként írt szerelmi tárgyú udvari drámát magyarul. Több-ágú kezdeményező szerepét kétségbe nem vonva, humanista és trubadúr vonásait egyidejűleg szem előtt tartva is jogosnak tartjuk azonban azt az álláspontot, amely szerint új házat építeni csak már meglévő építőkövekből lehet, versekből katedrális emelni csak már korábban is volt szavakból, kifejezőeszközletről, konvenciórendszerből, hazai és külföldi tradíciókból, egy meglévő kulturális kontextus egyes motívumaiból lehet. Ezeknek feltárása, összefüggésekbe illesztése, esetenként rekonstruálása a további kutatások feladata.

Kezdeményező vagy összefoglaló szerepe volt-e hát erősebb? Nyitánya vagy csúcspontja volt-e poézisa a régi magyar költészet történeti fejlődésének?

Egy évszázad szakirodalmának tanulmányozása számunkra azt sugallja, nem helyénvalók az ennyire sarkosan fogalmazott kérdések. Balassi jelentősége talán éppen abban áll, hogy tollán recepció és kreativitás harmóniába olvadt, artisztikum iránti fogékonysága és temperamentuma egymást erősítő tényezővé vált poézisében. E ritka szimbiózis többféle olvasatot, színes interpretációs skálát teremtett az életművét tanulmányozó utókor számára. Tanulság? Talán kérdéseinket is óvatosabbra kell fogalmaznunk, így válaszaink árnyaltabbak lehetnek, vitáink pedig egyértelműbben vihetik előre a tudományos megismerés ügyét. Ez lehet illő és méltó Balassi sokszínűségéhez, nyugati és keleti, magyar és külhoni, régi és új értékekre egyaránt fogékony figyelméhez, „eleven lánggal” lobogó szenvedélyeit az artisztikum és fikció önfegyelmező világába emelő egyéniségéhez.

Jegyzet

(1) Erdélyi Pál: *Balassa Bálint I–II*. Budapest, 1899, 5. p.

(2) Stoll Béla: *Balassi-bibliográfia*. Balassi-füzetek, Budapest, 1994. 1.

(3) Gerézy Rabán: *Balassi Bálint utóélete*. ItK, 1968, 401. p.

(4) Erdélyi Pál: i. m., 225. p.

(5) Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913, 171–192. és 405–450. p., valamint uő.: *Balassi-tanulmányok*. Budapest, 1972, 172–252. p.

(6) *Balassi Bálint összes művei I*. Szerk.: Eckhardt Sándor. Budapest, 1951, 192. p.

(7) Eckhardt Sándor: i. m., 450. p.

(8) Waldapfel József: *Balassi költeményeinek kronológiája*, ItK, 1926, 183–210., 271–285. p., valamint *Irodalomtörténeti Füzetek 15*. Budapest, 1927, 3–43. p.

(9) Uo., 15–16. p.

(10) Horváth Iván: *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982, 20. p.

- (11) Waldapfel József: *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*. ItK, 1937, 142–154., 260–272., 354–365. p. Uő.: *Balassi lengyel kapcsolataihoz*. EPhK, 1941, 310–318. p. Uő.: *Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz*. ItK, 1927, 77–86. p.
- (12) Barlay Ö. Szabolcs: *Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez. Olasz petrarkista költők antológiája az erdélyi udvarban*. ItK, 1966, 183–190. p.
- (13) Di Francesco, Amedeo: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*. Budapest, 1979.
- (14) Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint*. Budapest, 1941; uő.: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest, 1943.
- (15) *Balassa-kódex*. Bevezette és jegyzetekkel közléteszi: *Varjas Béla*. Budapest, 1944.
- (16) Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. In: MTA I. OK, XI, 1957, 265–338. p.
- (17) Klaniczay Tibor: *A szerelem költője*. In: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961, 183–295. p.
- (18) Uo., 271. p.
- (19) *Rimay János írásai*. Összeállította: *Ács Pál*. Régi Magyar Könyvtár, Források I. Budapest, 1992, 48. p.
- (20) *Balassi Bálint Szép magyar komédiája, a Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*. Szerk.: *Mišianik–Eckhardt–Klaniczay*. Budapest, 1959.
- (21) Klaniczay Tibor: *A szerelem költője*, i. m., 246. p.
- (22) *Varjas Béla: Balassi és a hárompillérű verskompozíció*. ItK, 1970, 487. és 491. p.
- (23) *Julow Viktor: Árkádia körül*. Budapest, 1975, 5–64., ill. főként 24. p.
- (24) *Legújabbban pl.: 99 híres magyar vers és értelmezése*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1994, 46. p.
- (25) *Németh G. Béla: A könyörgés artikulációja a reménység jegyében. Balassi Bálint: Adj már csendességet*. Új Írás, 1977, 4. szám, 11–20. p.
- (26) *Az idevágó rész Szegedy-Maszák Mihály munkája*. L.: *Irodalom I.*, Budapest, 1979, 209. p.
- (27) *Di Francesco, Amedeo: A pásztorjáték szerepe...*, i. m.
- (28) *Di Francesco, Amedeo: Balassi Bálint költészetének manierista vonásai*. ItK, 1976, 633–658. p.
- (29) *Di Francesco, Amedeo: A pásztorjáték szerepe...*, i. m., 120–121. p.
- (30) *Csanda Sándor: Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus*. Pozsony, 1973.
- (31) *Nemeskürty István: Balassi Bálint*. Budapest, 1978.
- (32) *Horváth Iván: Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982.
- (33) *Balassi Bálint Összes Versei*. Közléteszi: *Horváth Iván*. Újvidék, 1976. – A kötet az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. Vö. még: ItK, 613–632. p.
- (34) *Köszeghy Péter: Balassi Bálint összes versei*. ItK, 1979, 218. p.
- (35) *Varjas Béla: Balassi nagyciklusa*. ItK 1976, 585–612. p.
- (36) *Horváth Iván: i. m., 217–218. p.*
- (37) Uo., 259. p.
- (38) *Köszeghy Péter: Elhárítva. Megjegyzések Horváth Iván Egy vita elhárítása című cikkéhez*. ItK, 1989, 597–604. p.
- (39) *Köszeghy Péter: Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*. In: *Hagyomány és ismeretközlés*. Salgótarján, 1988.
- (40) Uo., 7. p.
- (41) *Komlowszki Tibor: A Balassi-vers karaktere*. Budapest, 1992.
- (42) *Hitel*, 1993, 5. sz., 100–102. p.
- (43) *ItK*, 1993, 721–727. p.
- (44) *Komlowszki Tibor: i. m., 38. p.*
- (45) *Bán Imre: Balassi Bálint platonizmusa*. In: *Eszmé és stílusok*. Budapest, 1976, 122–139. p.; uő.: *Il drama pastorale italiano e la „Bella commedia ungherese” di B. Balassi*. In: *Italia ed Ungheria*. Budapest, 1967, 147–156. p.; uő.: *Il petrarchismo di B. Balassi e le sue fonti veneziane e padovane*. In: *Venezia ed Ungheria nel Rinascimento*. Firenze, 1973, 261–274. p.; *Ślaski, Jan: Balassi Bálint und die polnische Literatur seiner Zeit*. Acta Litteraria, 1983, 127–134. p.; *Stoll Béla: Szövegjavítások Balassi verseihez*. ItK, 1974, 454–460. p.; *Szőnyi György Endre: Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója*. ItK, 1989, 493–510. p.; *Gömöri György: Balassi Bálint és a korabeli lengyel költészet*. In: *Nyugatról nézve*. Budapest, 199, 7–22. p.; *Szabó Géza: Balassi Bálint nyelvváltsága*. ItK, 1989, 562–565. p.; *A. Molnár Ferenc nyelvi magyarázatait vö. Jelentéstan és stilisztika*. Budapest, 1974, 378–385. p.; *Magyar Nyelvőr*, 1975, 474–479. p.; uo., 1978, 208–213. p.; *Magyar Nyelv*, 1976, 308–320. p. és 429–435. p.; uo., 1977, 99–100. p.; uo., 1978, 399–413. p.; uo., 1979, 383–384. p. és 504–512. p.; uo., 1980, 508–512. és 116–120. p.; *Barlay Szabolcs: Balassi Bálint, az istenkereső*. Budapest, 1992.

Balassi versgyűjteményének rekonstrukciója

Régi szövegek esetében a megértést nehezítő kommunikációs zavarok jellemző formái a hiányok. Egy adott forrás esetében a poétikai funkciót nem hordozó hiányok vagy fizikai hiányok, melyek magában a forrásban keletkeztek, vagy szöveghiányok, amelyek a forrás létrejöttékor rögzültek a forrás őseinek fizikai hiányai vagy a másolók pontatlansága folytán. (1)

Egy adott forrás hiányainak vizsgálata tehát nemcsak magának a forrásnak a hiányairól tájékoztat, hanem a forrás őseinek hiányairól is árulkodik. A Balassa-kódex hiányainak elemzésével tehát a kódex forrásának hiányairól is képet kaphatunk. Ezek fizikai leírása fogódzót adhat a poétikai elméletek felállításához, aminek segítségével meg tudjuk határozni, hogy milyen elméletek képzelhetők el, és melyek eleve kizárhatók.

Mielőtt rátérnénk a kódex hiányainak vizsgálatára, a kutatás egész folyamatában tekintsük érvényesnek a következő általánosan elfogadott megállapításokat:

- A kódex másolás lapról lapra történő mechanikus másolás volt. (2)
- A másolók szándékuk szerint hüek a forráshoz (szándékosan nem számoznak át, nem írják át semmit).
- A másolók takarékosan bánnak a papírral. (3)
- A másolók helykihagyásai tudatosak. (4)
- Ahol jelenleg fizikai hiányok vannak, ott szöveghiányoknak is kell lenniük.

A Balassa-kódexben előforduló fizikai hiányok megállapítása

A kódexben durva fizikai beavatkozásnak nincs nyoma. Állománya a bekötés előtt csonkult. (5) Ezért a hiányok megállapítását logikai úton kell elvégeznünk. Fizikai hiányokat azok a kutatók is feltételeztek, akik magát a kódexet nem vehették kezükbe. Nekik még nem volt módjuk a hiányok pontos feltérképezésére, hiszen nem vizsgálhatták meg sem a kódex ívfüzetezését, sem a vízjeleit. Ezt a munkát azóta többen is elvégezték. (6) A vízjelek és az őrszavak *együttes elemzésével* pedig megállapíthatjuk az ívfüzetek lehetséges hiányait.

A Balassa-kódex másolására kétfajta vízjelű papírt használtak. Az egyik a 172. lapig tartó, kettős vízjelű papír, a másik, a 173–184. lapok iróanyaga, szimpla vízjelű papír. (7) Az utóbbiból csak egyetlen ívfüzet készült, ez a kódex utolsó ívfüzet.

Egy ívből a Balassa-kódex formátumában egy négyleveles ívfüzet hajtogatható. Az egész ívekből felépülő ívfüzetek levélszámának tehát mindig négygyel oszthatónak kell lennie.

A kettős vízjelű ívek hajtogatásakor egy ívből a negyedvízjelek sorrendje szerint négyféle ívfüzet állítható elő. Ha *A*-val, *B*-vel, *C*-vel és *D*-vel jelöljük (8) a negyedvízjeleket, a következő variációk lehetségesek:

1. A – B – C – D,
2. B – A – D – C,
3. C – D – A – B,
4. D – C – B – A.

Az A – D és a B – C egymástól egy-egy fizikailag el nem választható levélpár. Az ívfűzet tehát formailag úgy néz ki, mintha vagy egy A – D levélpár belsejébe lenne illesztve egy B – C levélpár, vagy fordítva, egy B – C levélpár belsejébe lenne illesztve egy A – D levélpár. A harmadik variáció a második, a negyedik variáció pedig az első eset megfordítása.

Az ívfűzetek keletkezhetnek az összehajtott ívek egymásba illesztésével, vagy az ívek együttes hajtásával. Mivel a variációs lehetőségek száma viszonylag nagy, nem térünk ki az összes lehetőség ismertetésére, elegendő, ha csak a kérdéses esetekben vizsgáljuk meg a vízjelek sorrendjét. Fontos megjegyeznünk, hogy az ívfűzet épségének megállapításához a levélpárok kapcsolódása miatt elég az ívfűzet egyik felének épségét belátnunk. Ha az ívfűzet egyik fele fizikailag hiánytalan, az ívfűzet másik felében sem lehetnek ilyen jellegű hiányok.

A Balassa-kódex másolására kétfajta vízjelű papírt használtak. Az egyik a 172. lapig tartó, kettős vízjelű papír; a másik, a 173–184. lapok iróanyaga, szimpla vízjelű papír. (7) Az utóbbiból csak egyetlen ívfűzet készült, ez a kódex utolsó ívfűzete.

A hiányok keletkezhetnek a levelek (levélpárok) véletlen kihullásával vagy azok tudatos eltávolításával. Az első esetben általában a belső, illetve a szélső levélpárok veszélyeztetettek, a másodikban potenciálisan bármelyik levél kitéphető akár a párlevele nélkül is. Látszólagos hiány keletkezhet a levélpárok átcsoportosításával is, ekkor azonban egy másik helyen látszólagos többletnek kell jelentkeznie. Megjegyzendő, hogy a látszólagos többlet miatt a szövegösszefüggés hiánya első pillantásra hiánynak is tűnhet.

Ezenkívül különbséget kell tennünk a másolat iróanyagának csonkulása és a másolat csonkulása között. Az első esetben arról van szó, hogy az ívfűzetelés és a vízjelek alapján megállapíthatjuk egy vagy több levélpár hiányát (pl. egy A – A – B – C – D – D negyedvízjelezésű ívfűzetből bizonyosan hiányzik egy B – C levélpár), (9) és a negyedvízjelek sorrendje alapján meghatározhatjuk a csonkulás lehetséges helyeit (az adott példánál maradván A – A – B – B – C – C – D – D lehetett az eredeti sorrend, ha együtt hajtották az íveket és a külső ív csonkult; A – A – B – B – C – C – D – D, ha együtt hajtották az íveket, de hiányzó levélpár a belső ív része volt; A – B – A – B – C – D – C – D, ha az íveket azonos irányba hajtották, majd egymásba illesztették; B – A – A – B – C – D – D – C, ha az íveket ellentétes irányba hajtották, majd egymásba illesztették), az eredeti állapotot azonban nem tudjuk meghatározni, mert a levelek a csonkuláskor még tartalmaztak szöveget. Az ilyen csonkulás – mivel szöveges részt nem érint – nem számít hiánynak. A másik esetben viszont írást tartalmazó vagy írás részére fenntartott levelek (10) tűntek el; a szöveg alapján általában el lehet dönteni a hiány pontos helyét.

A Balassa-kódex első nyolc ívfűzete (a – h) (11) ép, az őrszavazás, illetve a versszöveg folyamatos, itt hiányt nem kell feltételeznünk. (12) A h ívfűzet végén (128. p.) kitett őrszó („Ki érdemem”) azonban már nem a kódexben következő 129. lapon kezdődő i ívfűzetben kezdődő szövegre utal („kit csak”). A hiány a legegyszerűbben az i ívfűzet hiányával magyarázható. Magyarázható lenne még hiányzó ívfűzettel (ami terjedelmi okok miatt nem valószínű), vagy a megelőző h ívfűzet szélein levő hiánnyal. A h8-as ívfűzet a 113. lapon kezdődik, és a 128-on ér véget. A 113. lap a nagy crux (99–116. p.) utolsó negyedébe esik. Az ötödik kéz a 112. és 113. lapokra folyamatosan másolja a Zrinyi-szöveget, ha itt laphiány volna, annak az ötödik kéz munkája előtt kellett volna keletkeznie. A 127. lapon kezdődik a 75. számú ének, a 129-en egy új ívfűzet, amelynek második lapján (130. p.) a 3. Célia-ének található. A szakirodalom álláspontja a 129. lap előtti hiányt illetően megoszlik (13) – van, aki a Célia-ének közül az elsőt és a második elejét tartja

hiányzónak, (14) van, aki szerint csak az első eleje hiányzik. (15) A szövegek hiányai tehát megengedik, hogy ide fizikai hiányt tételezzünk fel. Azonban ha a h ívfűzet szélein hiány van, akkor a jelenleg nyolcleveles h ívfűzetnek eredetileg vagy tizenkét-, vagy tizenhatleves ívfűzetnek kellett volna lennie. A h ívfűzet vízjeleinek leírása a következő (dőlt illetve álló betűk jelöli a különböző ívekhez tartozó vízjeleket):

$$A - D - C - B - C - B - A - D.$$

Látható, hogy az ívfűzetet az ívek együttes hajtásával hozták létre, mert a „külső” vízjelek a „belsőkkkel” alkotnak egy ívet. Az is látható, hogy a vízjelek az ívek hajtásakor nem párhuzamosan fedték egymást, mert az azonos betűk nem egymás mellé kerültek. A h ívfűzet eleje beleesik az ún. „nagy cruxba”, ide tehát elméletileg rekonstruálhatunk kihullott lapokat. Ha h tizenkétleves ívfűzet volt, akkor vagy azt feltételezzük, hogy a rekonstruálandó tizenkétleves ívfűzetet a jelenleg is létező nyolcleveles ívfűzet egy azóta elveszett négyleves ívfűzetbe való illesztésével hozták létre, ami kicsit nehézkes megoldás, vagy a harmadik ív együttajtogatásával, ekkor azonban h közepére is kellene lapokat rekonstruálnunk, azaz a h ívfűzet közepén is hiánynak kellene lennie, de ez a hiány a szöveg folyamatossága (kített őrszó) miatt elképzelhetetlen. Valószínű tehát, hogy a h ívfűzet nem tizenkétleves volt. Tizenhatleves ívfűzet feltételezése esetén pedig már túlságosan sok levélpár hiányát kellene elképzelnünk. Következésképp a h és az i ívfűzetek határain hiányt jelző hibás őrszó az i ívfűzetben mutatkozó hiányra utal. Az i ívfűzet jelenleg nyolcleves, a 129. lappal kezdődik („Kit csak azért mivel” töredékesen kezdőd Célia-ének), és a 144. lappal („Forog az szerencse”) (16) végződik. A közepén nem lehet hiány az őrszó helyesége miatt. A jelenleg meglévő két ív egymásba illesztve alkotja az ívfűzetet; jelekkel:

$$C - D - B - A - D - C - A - B$$

Valószínű, hogy az ívfűzet széleiről két-két levél (négy-négy lap) hiányzik, a rekonstruált ívfűzet jelekkel:

$$* - * - C - D - B - A - D - C - A - B - * - *$$

ahol a csillaggal jelölt vízjelek a fentebb leírt négy sorrend valamelyiknek megfelelően csoportosulva szerepelnek egy íven.

A k ívfűzet jelenleg tizennégy levélpárból áll, sem a szélein, sem a közepén nincsen őrszó. A vízjelek képlete:

$$A - C - D - C - D - B - A - D - C - A - B - A - B - D$$

Valahová be kell pótolnunk egy B – C vízjelű levélpárt. Bár az őrszó az ívfűzet közepén hiányzik, sőt sokszor az ívfűzet belsejében is, a levélpárok elválaszthatatlansága miatt a belső levélpárok között nem képzelhető el hiány. Az ívfűzet közepének (158–159. p.) csonkulása is kizárható, mivel a 157. lapon tízes sorszámmal elkezdett „Ó szegény megromlott” kezdetű ének kifér a 158. lap aljáig terjedő üres helyre. Azonkívül akkor magyarázható a legegyszerűbben az ívfűzet keletkezése (együttajtogatás), ha az ívfűzet széleire rekonstruáljuk a hiányzó levélpárt. Jelölve a vízjelek ívek szerinti megoszlását:

$$B - A - C - d - c - D - B - A - D - C - A - b - a - B - D - C$$

A meglévő k¹⁴-es ívfűzet helyett eredetileg tehát egy k¹⁶-os ívfűzetnek kellett léteznie. Mivel a 144–145. és a 172–173. lapok között pontosan meg nem határozható hiányok

vannak, esetleg elképzelhető az is, hogy a hiányzó B – C levélpár még a szövegek bemásolása előtt esett ki.

A kódex utolsó l-jelű ívfüzete, mely a 173–194. lapig terjed, szimpla vízjelű papírból készült jelenlegi formájában három levélpárból áll.

Hajtogatáskor a négy levélből csak az egyikre esik vízjelet tartalmazó rész, a másik három egyformán vízjeltelen. Mivel a vízjelet tartalmazó rész a négy levél bármelyikére eshet, a hajtogatásnak négyféle módja lehetséges. Két ív hajtogatásánál kétféle módszer lehetséges: vagy egybefogva, vagy külön-külön hajtogatjuk az íveket. Ha egybefogva hajtogatjuk, akkor a hajtogatás kezdetén vagy fedik egymást a vízjelek a két íven, vagy nem. Nem áll szándékunkban ismertetni itt az összes variációs lehetőséget, hiszen az adott helyzetben ennek nincs gyakorlati jelentősége, elég csak azt megértenünk, hogy

az ívekből hiány nélkül nem hajtogatható hatleves ívfüzet, továbbá, hogy a vízjeles és a vízjeltelen lapok arányának 1:3-hoz kell lennie.

A Varjas által becsült tizenöt lap helyett meg kell elégednünk tizenhárommal vagy tizenhéttel – az egyik éppolyan valószínű, mint a másik. Ha nem feltételezünk szövegelőtti csonkulást és ha

a legvalószínűbb rekonstrukciós megoldásnak azt tekintjük, amelyik a lehető legkevesebb levél pótlásával az elképzelhető legnagyobb hiányt rekonstruálja az adott helyen (a 172. és a 173. lapok között), akkor a hiányzó ívfüzet feltételezése tűnik

a legvalószínűbbnek. Nem tudjuk azonban megmondani azt, hogy a másoló mikor kezdte folytatni a másolást a kihagyott lapokon, azaz volt-e szöveg az esetleg létező x4 ívfüzetben. Ha nem, hiánya érthető – létezése kevésbé.

Varjas Béla is hiányt állapított meg a 172–173. lapok között, és hét-nyolc levél elveszését tételezi fel, mondván, hogy a háromhasábos másolással „tíz ének számára öt lap (17) túl kevés, amikor előtte hat lap (162–167.) mindössze négy ének számára volt elég”. (18) Folytatva a gondolatmenetet: tíz hiányzó éneknek összesen tizenöt lapnyi helyre lenne szüksége, ami éppen hét-nyolc levél terjedelmű. (19) Viszont a szöveg egy részének bemásolására rendelkezésünkre áll a Varjas által is említett öt lap, tehát nem tizenöt (hét-nyolc levél), hanem csak tíz rekonstruálható lappal (öt levél) kell számolnunk. Bár az őrszók néhol nincsenek kitéve, (20) az ívfüzet szövege folyamatos, hiányok tehát csak az ívfüzet szélein képzelhetők el.

A 172–173. lapok közé bepótolandó öt levélből egyet a megelőző k ívfüzetbe kell bepótolnunk, (21) egy másiknak pedig az ívfüzetezés törvényszerűségei miatt (22) az l ívfüzet jelenleg is meglévő íveihez kell tartoznia. A 172–173. lapok között

még három levél hovatarozását kell megállapítanunk. Három levél viszont nem elegendő teljes ívek rekonstruálásához. Ez a három levél nem lehet a k ívfüzet része. Vagy az l ívfüzet részét alkották, vagy egy, a k és l ívfüzetek közé eső elveszett ívfüzet részei voltak. Az l ívfüzet részét alkotva, az ívfüzet végére eső, velük együtt szintén hiányzó árleveleikkel együtt egy ívhez sok, kettőhöz azonban kevés levélpárt alkotnak. Vagy eggyel kevesebb, vagy eggyel több levélpárt kell feltételeznünk, ami azt jelenti, hogy a 172–173. lapok közé eggyel több, vagy eggyel kevesebb levelet kell rekonstruálnunk. Ha eggyel több levelet rekonstruálunk, és az újabb levelet is az l ívfüzet részének tekintjük, egy eredetileg tizenhatleves ívfüzetet kapunk; ha eggyel kevesebbet rekonstruálunk, akkor pedig egy eredetileg tizenkétleves l ívfüzethez jutunk. A harmadik lehetőség szerint a k és az l ívfüzet közül elveszett, hiányzó ívfüzet részeinek tekintjük a kérdéses három levelet. Ezt önálló ívfüzeté egy fél levélpár (egy levél) hozzáadásával egészíthetjük ki.

Ha k^{14} helyett k^{16} -os ívfüzetet tételezünk fel, és az I ívfüzetet tizenhatlevelésnek rekonstruáljuk, akkor a 172. és a 173. lapok közé összesen 12 lapot pótolhatunk be; ha tizenkétlevelésnek, akkor 8 lapot pótolhatunk be; ha pedig egy elveszett négylevelés ívfüzetet és nyolclevelés I ívfüzetet tételezünk fel, akkor megint 12 lapot pótolhatunk be. A lapok bepótlásával a 167. lapon kezdődő Rimay-ének („Udvar s irigy tiszték”) és a 173. lapon kezdődő 31. számmal jelzett Rimay-ének („Kedvező szemeddel”) között az első esetben összesen 17 lapnyi, a második esetben 13 lapnyi, a harmadik esetben újfent 17 lapnyi helyet kapunk.

A Varjas által becsült tizenöt lap helyett meg kell elégednünk tizenhárommal vagy tizenhéttel – az egyik éppolyan valószínű, mint a másik. Ha nem feltételezünk szöveg-előtti csonkulást, (23) és ha a legvalószínűbb rekonstrukciós megoldásnak azt tekintjük, amelyik a lehető legkevesebb levél pótlásával az elképzelhető legnagyobb hiányt rekonstruálja az adott helyen (a 172. és a 173. lapok között), akkor a hiányzó ívfüzet feltételezése tűnik a legvalószínűbbnek. Nem tudjuk azonban megmondani azt, hogy a másoló mikor kezdte folytatni a másolást a kihagyott lapokon, azaz volt-e szöveg az esetleg létező x4 ívfüzetben. Ha nem, hiánya érthető – létezése kevésbé. Ha pedig azt tekintjük a legjobb rekonstrukciónak, amelyik a legkevesebb rekonstrukciós mozzanattal oldja meg a problémát, akkor azt kell valószínűnek tartanunk, hogy az I ívfüzet eredetileg tizenkétlevelés ívfüzet volt.

A Balassa-kódex lapállományának rekonstrukciója

A hiányzó levélpárok pótlásával a Balassa-kódex képe a következőképpen alakul:

- a^1 -es ívfüzet (1–8. lap);
- b^8 -as ívfüzet (9–24. lap);
- c^8 -as ívfüzet (25–40. lap);
- d^8 -as ívfüzet (41–56. lap);
- e^8 -as ívfüzet (57–72. lap);
- f^8 -as ívfüzet (73–88. lap);
- g^{12} -es ívfüzet (88–112. lap);
- h^8 -as ívfüzet (113–128. lap);
- i^{12} -es ívfüzetet kell feltételeznünk (I–IV., 129–144., V–VIII. lap) a meglévő i^8 -as ívfüzet (129–144. lap) helyett; (24)
- k^{16} -os ívfüzetet kell feltételeznünk (IX–X., 145–172., XI–XII. lap) a meglévő k^{14} -es ívfüzet (145–172. lap) helyett;
- l^{12} -es ívfüzetet kell feltételeznünk (XIII–XVIII., 173–184., XIX–XXIV. lap) a meglévő l^6 -os ívfüzet (173–184. lap) helyett.

Ha az i^8 -as ívfüzet helyett i^{12} -es ívfüzetet tételezünk fel, akkor a Célia-versek terjedelmét figyelembe véve a Célia-verseknek a IV. lapon kellett kezdődniük. Tehát a 128. lap után három lapnyi hely marad, ahová a 75. ének befejezésével együtt még kb. 2 ének férhet ki. (25) Gyakorlatilag tehát a kódex első részében található énekek számozása egészen 77-ig is mehet. Ebben az esetben a 3×33 -as és 2×33 -as poétikai elméletek (26) bizonytalanabbá válnak, hiszen a 33. ének után következő prózai megjegyzés által elveszettnek mondott két Balassi-éneket az első 33-hoz adva, és az ide esetleg bepótolható két Balassi-éneket a második 33-hoz adva a $2 \times$ vagy 3×33 -as kompozíció híveinek inkább egy 2×35 -ös kompozíciót kellene emlegetniük. Sőt, ha a kódex számozásához ragaszkodni kívánunk, akkor még a „75 versből álló gyűjtemény” (27) helyett is több mint 75 énekkal kell számolnunk. Ha i^8 helyett i^{12} -es és k^{14} helyett egy k^{16} -os ívfüzetet tételezünk fel, akkor ennek a két ívfüzetnek a találkozásánál összesen 6 lapot pótol-

hatunk be, ahová még kb. 4 ének férne ki. Tehát a Célia-énekek után és a Rimay-rész előtt összesen 12 éneknek van hely (8 jelenleg is ott található). Ami azt jelenti, hogy a kódex Balassi-részében összesen 99 éneknek lenne helye. A 99-es szám ismerősen csenghet a 3x33-as hipotézis után. A dolgozat azonban szándékunk szerint éppen arról szól, hogy a versek száma ugyanekkora valószínűséggel lehet éppen 98 is. Pontos érték híján minden számszimbolikus kombináció csupán találgatás.

A Balassa-kódex szöveghiányainak rekonstrukciója

A szöveghiányokkal foglalkozva nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ún. „kis cruxot”. Az 50. lapon kezdődő, 30. számmal jelzett ének és az 55. lapon kezdődő, 33. számmal jelzett ének között a másolás folyamatos, mégis hiányoznak versek a 31. és a 32. énekekből. A 31. ének teljes egészében elveszett. Klaniczay Tibor gondolatmenete szerint szerelmes vers (28) volt. A 32. ének utolsó versszaka a kódexben a 30. ének befejezéséig szerepel. Szövegét az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásaiból ismerjük. Az itt mutatkozó szöveghiányok nem a *Balassa-kódex*, hanem az 1610-es, esetleg az 1589-es másolatok rekonstrukcióját érintik, hiszen a szöveghiány keletkezése a másolás során vagy azt megelőzően (29) történhetett. A kis crux keletkezésének általánosan elfogadott magyarázata (30) szerint a kódexet másol első kéz (vagy az 1610-es másoló) tévedésből kettőt lapozott, miután leírta a 30. ének („Mire most barátom azon kérdezkedel”) lap aljára eső 111. sorát. Ezért a 30. ének a 31. („Áldj meg minket Úristen”) utolsó versszakával fejeződik be. A 31. ének pedig hiányzik. (31) Azonban *Décsi Lajos* szerint a forrásszövegben történhetett lapkihullás. (32) *Vadai István* szerint a szöveghiány ezzel jobban magyarázható. (33)

A kódexben az első olyan rész, ahol a Balassi–Rimay szövegeket másoló kezek üres helyet hagynak, az 55. oldalon kezdődik a 33. ének befejezetlenségével. Az ének terjedelmének megfelelő hosszúságú hely van kihagyva az 55. és az 56. lapokon.

A kódexből hiányzik a 36. ének. A 35. ének a 60. lapon végződik, s ugyanezen a lapon kezdődik el a 37. számú ének. A hiányzó 36. ének tartalmát egy rövid prózai szöveg ismerteti, amelynek a számozás ugrása (35. ének, prózai szöveg, 37. ének) miatt vers-értéke van, ellentétben a 33. ének után az 57. lapon található megjegyzésben említett két énekekkel („Vajon meddig akarsz engem kesergetni”; „Láss hozzád üdvösségemnek Istene”).

A következő hiány a 61. ének után kezdődik a 97. lapon. A 33. énekhez hasonlóan csak az első versszakot írta le a másoló, itt a negyedik kéz, a 33. éneknél pedig az első kéz. A 97–98. lapra kifér a 61. sorszámú jelzett vers. A 99. laptól a 117. lapon kezdődő 71. énekig tart az ún. „nagy crux”. A kódexnek ebben a részében fizikai hiány nincs. (34) A 99. lap prózai megjegyzése Balassi másik könyvéről tesz említést, amely ekkor tíz istenes éneket foglalt magába. Az üresen hagyott 100. lap után, a 101. lap tetején elkezdődik a 62. ének („Nincs már hová lennem”), majd a lap alján a 63., amelyiknek csak az első strófáját másolta le a másoló a 102. lapra („Az én jó Istenem”). *Orlovsky Géza* ide ívfordulást tételez fel, (35) amit azonban a vízjelek vizsgálatával (36) el kell hogy vessünk.

A kódex 62. és 63. számmal jelzett éneke istenes vers. *Bóta László* a rendezetlen bártfai kiadás használatát feltételezve próbálja magyarázni a kódex „nagy crux”-át. (37) *Klaniczay Tibor* a rendezett váradí–löcsei kiadásstílusok alapján úgy gondolja, hogy világosan meghatározható a „másik könyv” és a kódex kilenc istenes énekeinek viszonya. Arra a kilenc helyre nem a „másik könyv” verseit másolták be, hanem a Balassi által előbbi könyvének egyes verseiből és az 1589 nyarán szerszt istenes énekeiből összeállított kilenc éneket. (38) *Köszeghy Péter* pedig a kilenc éneket a „másik könyv” 10–1 énekekével azonosítja. (39)

Az ezután következő szöveghiányokról a fizikai hiányokkal kapcsolatban már esett szó, kivéve a Rimay-rész 10. énekét („Ó szegény megromlott”), amelynek a másoló

ugyanúgy üres helyet hagy ki, mint a 33. vagy a 61. éneknek. (Ezt a részt megint az első kéz másolja.) (40) A 160. lapon a 12. sorszámú éneknek („Katonák hadnagya”) szintén csak az első strófáját írja le. A teljes ének kifér a 160. lapra. A 161. lapon „Szép egynéhány szerelmes versek” cím alatt az „Én édes Ilonám” kezdetű ének következik, és a 162. lapon elkezdődik a 16. számmal jelzett ének. Az itteni szöveg hiány sem magát a kódexet érinti, hanem a források valamelyikét. Mivel a Rimay-részben számozás nélküli, betoldott énekekkel nem találkozunk, nem zárhatjuk ki, hogy az „Én édes Ilonám” kezdetű ének a forrásban a 15. számot viselte. Viszont a forrásnak csonkulnia kellett, ennek következtében hiányzik a 13. és a 14. ének, illetve az „Én édes Ilonám” kezdetű ének esetleg lap aljára kerülő sorszáma. Abban az esetben, ha egy ilyenfajta csonkulást képzelünk el, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a 13. és a 14. számú énekek is szerelmes énekek lehettek. Természetesen elképzelhető az a lehetőség is, amelyre hivatkozva Ács Pál felállítja a Rimay tízes szerelmes ciklusát, mely szerint a forrás a 16. számmal jelzett ének előtt, a „Szép egynéhány szerelmes versek” után csonkult. (41) Ács Pál feltételezése szerint az „Én édes Ilonám” kezdetű ének nem kapott sorszámot. Mint mondja, „nem ez az egyetlen est, hogy számozatlanul iktatnak be egy tételt két számozott költemény közé, gondoljunk Balassi »Valahány török bejt« című kisciklusára, melyet a 73. és a 74. ének közé írtak be.”. Véleményünk szerint azonban a „Valahány török bejt” számozatlansága kivételes eset. Ugyanis a kódexben a számozás még a kihagyott énekek esetében is folyamatos, a Balassi-részben a számozott versek között számozatlanul csak a „Valahány török bejt” szerepel, és egyáltalán nem bizonyos, hogy számozatlansága kompozíciós szándékot tükröz. Más számozatlan versek a Célia-énekek (42) után, illetve a kódex végén a „mostani poéták”-részben szerepelnek. Mivel számozott részben számozatlanul csak kivételes esetben kerülhet

verses szöveg, azt kell valószínűbbnek tartanunk, hogy az „Én édes Ilonám” kezdetű ének is számozott volt az eredetiben, de sorszámát az eredeti forrás csonkulása miatt a Balassa-kódexben már nem tarthatta meg. Ha volt sorszáma, akkor ez az után folyamatosan következő 16. számú ének miatt csak a 15. sorszám lehetett. (43) Ennek következtében a forrás csonkulása csak az „Én édes Ilonám” kezdetű ének előtt jöhetett létre. Ez az elképzelés egy mozzanattal, a forrás csonkulásával két problémát old meg: a vers előtt hiányzó énekekét és a vers számozatlanságát. (44)

A „mostani poéták” verseit tartalmazó részben a negyedik kéz írását a 181. lapon váltja fel a hatodik kéz, akinek a kézírásával a kódex a 184. lapon ér véget. Az általa másolt szöveg vége elképzelhető itt is, illetve a hiányzó lapokon is. Elméletileg nem kizárható, hogy a kódex nem ér véget az I. ívfüzetrel.

A feltűnőbb hiányokat tekintve érdekes rendszeresség figyelhető meg a kódexben. Az első részben, a számozott Balassi-versek másolása során az első kéz rögzíti a kis cruxot, majd a negyedik kéz a nagy cruxot, legvégül pedig nehezen áttekinthető, számozatlan versek következnek. A másik részben, a számozott Rimay-versek másolása során az első kéz rögzíti a „Rimay-rész kis cruxát”, (45) majd a negyedik kéz a „Rimay-rész nagy cruxát”, (46) legvégül pedig a „mostani poéták” nehezen áttekinthető, számozatlan ver-

A kódexből hiányzik a 36. ének. A 35. ének a 60. lapon végződik, s ugyanezen a lapon kezdődik el a 37. számú ének. A hiányzó 36. ének tartalmát egy rövid prózai szöveg ismerteti, amelynek a számozás ugrása (35. ének, prózai szöveg, 37. ének) miatt vers-értéke van, ellentétben a 33. ének után az 57. lapon található megjegyzésben említett két éneggel („Vajon meddig akarsz engem kesergetni”; „Láss hozzám üdvösségemnek Istene”).

sei következnek. Ha hiszünk abban, hogy a poétikai szándék szükségszerűen teremti meg a maga formáját, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy a hibáknak és a zavaros helyeknek ezt a párhuzamos felépítését az a szándék hozta létre, amelyik a mester versei után helyezte a hú tanítvány verseit!

Jegyzet

(1) Ez a dolgozat a szegedi József Attila Tudományegyetemen immáron harmadik éve működő, Vadai István vezette Balassi-szeminárium munkájára épül, az ott végzett munka egyik összefoglalója.

(2) A forrást hasonló formátumúnak tételezzük fel, mint a Balassa-kódexet.

(3) Varjas Béla a Balassa-kódex fakszimiléjének előszavában kétszer magyaráz bizonyos másolási helyzeteket papírirányal. (Varjas Béla, *Balassa-kódex*, Bp. 1944.) Egyszer a Rimay-szövegek hárommásos másolását (162–167. és 173–175. lapok, a 168–172. lapokat a negyedik kéz üresen hagyta, valószínűleg ide is hárommásos másolást tervezett.) XXV. p. Varjas ezenkívül feltételezi, hogy az ötödik kéz csak azért másolta a *Zrínyi-szövegeket* a kódex üresen maradt oldalaira (a 102. lap közepétől a 116. lap aljáig, a 158. lap négyötöd részén és a 168–172. lapokon), mert laphiánnyal küszködött. XXIX. p. – *Balassi-kódex*. Közzéteszi: *Varjas Béla*. Budapest, 1944.

(4) A nyomtatásban már megjelent énekeket nem másolják le, hanem csak helyet hagynak ki nekik. (Ld. *Varjas Béla*: i. m.; *Eckhardt Sándor: Balassi Bálint összes művei*. Budapest, 1951; *Klaniczay Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. Osztályának Közleményei, XI. 1957. stb.) Ez az eljárás sokkal egyszerűbb akkor, ha lapról lapra másolnak, mintha a forrás és a másolat lapméretének eltérése miatt a másolóknak minduntalan ki kellene számolniuk a később lemásolandó szöveg várható terjedelmét.

(5) *Varjas Béla*: i. m., XII. p.; *Balassa Bálint minden munkái*. Szerk.: *Décsi Lajos*. H. n., é. n. CI. p.

(6) Az ívfüzetek határainak megállapításánál Orlovsky Géza leírására támaszkodtunk (ld. Orlovsky Géza: *A Balassi-kódex hasonmás kiadásához*. ItK, 1989, 425–426. p.), a vízjelek jelölésében pedig Vadai Istvánt követjük (ld. *Balassa-kódex*. Közzéteszi: *Köszeghy Péter*; előszó, átirás, jegyzetek: *Vadai István*. Budapest, 1994.

(7) *Vadai István*: i. m.

(8) Ld.: *Vadai István*: i. m.

(9) Valójában további, teljes íveket adó levélpárok hiánya sem kizárható. De itt csak a módszert szeretnénk bemutatni, nem pedig a valóságban lehetséges összes esetet.

(10) A *Balassa-kódexben* is van példa az üresen hagyott lapokra (pl. a nagy crux), sőt, az ilyen levelek hiányára is (a Rimay-részben a 172., 173. lapok között). Mivel ezeket a lapokat később beírandó szövegek számára hagyták üresen, a lapok ürességének vers-értéke van.

(11) 1–128. p.

(12) Az ívfüzetek részletes leírását ld. *Vadai István*, i. m.

(13) Ld. *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982.

(14) *Varjas Béla*: i. m., 123. p.; *Horváth Iván*: i. m., 50. p.

(15) *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*. Szerk.: *Szilády Áron*. Budapest, 1879, 326. p.; *Décsi Lajos*: i. m., 726. p.; *Balassi Bálint összes művei*. Szerk.: *Eckhardt Sándor*. Budapest, 1951, 259. p.; *Gerézy Rabán–Klaniczay Tibor: Balassi Bálint*. In: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest, 1964, 473. p.; *Gyarmati Balassi Bálint énekei*. Szerk.: *Köszeghy Péter–Szabó Géza*. Budapest, 1986, 299. p.

(16) Az énekek csak az első három sora van lejegyezve, a lap többi része üresen van hagyva. Az ének 19 stróféja körülbelül három lapra fér ki. Mivel a 144. laptól kezdődő üres helyet az ötödik kéz nem töltötte ki *Zrínyi-szövegekkel*, arra gondolhatunk, hogy a 144. lap utáni hiány az ötödik kéz munkájánál korábban keletkezhetett.

(17) Ti. a 168–172. lapok, melyekre később az ötödik kéz *Zrínyi-szövegeket* másolt.

(18) *Varjas Béla*: i. m., 178. p.

(19) Mivel két lap egy levél, tizenöt lap pontosan 7 és fél levél, de a háromdimenziós térben fél levél nem létezik, ezért számol Varjas hét-nyolc levéllel.

(20) A hatodik kéz csak egyszer, az általa másolt első lapon (181. p.) teszi ki az örszót. A negyedik kéz ebben az ívfüzetben csak a 174. lap harmadik hasábjában hagyja el.

(21) Ld. a k ívfüzet tárgyalásánál.

(22) Hogy az ívfüzet második felébe eső párlevelével együtt az l ívfüzet egyik, jelenleg csonka ívét teljes ívvé egészítse ki, hiszen az ívfüzetek levélszámának mindig négyvel oszthatónak kell lennie.

(23) Még a másoló becslése előtt kihullhatott úgy egy levélpár, hogy a később bemásolandó tíz énekek tizenöt lapnyi hely jusson. Egy ilyen lapkihullás a legkönnyebben úgy képzelhető el, ha a k ívfüzet szélső (B – C negyedvízjelű) levélpárjának a kihullását tételezzük fel a kódex iróanyagának csonkulásaként. Vö. 145. lap előtti hiány!

(24) Római számokkal az elveszett, de rekonstruált lapokat jelöltük folyamatos számozással.

(25) Ez az eredmény úgy jött létre, hogy egy éneket másfél lapnyi hosszúságúnak becsültünk.

(26) *Gerézy Rabán–Klaniczay Tibor*: i. m., 471. p.; *Horváth Iván*: i. m.

(27) *Klanczay Tibor: Hozzászólás...*, 268. p.

(28) Uo., 277. p.

(29) Kettős lapozás vagy lapkihullás.

(30) *Varjas Béla*: i. m., 45. p.

(31) A Kőszeghy–Szabó-féle kiadás a Csáky-énekeskönyv alapján próbálja rekonstruálni a Balassa-kódex 31. és 36. énekét. A kérdéstről lásd: *Kőszeghy Péter–Szabó Géza*: i. m., 311–312. p.; és *Stoll Béla* erről írott recenzióját: ItK, 1987–1988, 222–226. p.

(32) *Dézi Lajos*: i. m., CVI. p.

(33) *Vadai István: Megjegyzések a Balassa-kódex filológiai problémáihoz*. Szeged, 1991. (Kézirat)

(34) Ld. fent, a h ívfűzet vizsgálatánál.

(35) *Orlovsky Géza*: i. m.

(36) A negyedívek vízjelrendje a következő:

g¹²: B – A – A – B – B – A – D – C – C – D – D – C

Ez egyszerűen kétféleképpen is csoportosítható:

B – A – A – B – B – A – D – C – C – D – D – C

B – A – A – B – B – A – D – C – C – D – D – C

Ha a belső levélpár megfordulását feltételezzük, akkor egy olyan keletkezéstörténetet kell konstruálnunk, mely szerint az eredetileg helyes vízjelsorrendű belső levélpárt kivették (kiesett), kifordították (kifordult), visszatették, irtak rá, megint kivették (kiesett), visszafordították (megint kifordult), újra visszatették, és így kötötték be. A történet elmondható, de nehezen hihető.

(37) *Bóta László: A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*. ItK, 1983, 175. p.

(38) *Klanczay Tibor: Hozzászólás...*

(39) *Kőszeghy Péter: A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről*. ItK, 1985, 76–89. p.

(40) A 33. számú Balassi-éneknek („Bocsásd meg Uristen”) az első kéz hagy ki helyet az 55–56. lapokon; a 61-nek („Vitézek mi lehet”) a negyedik kéz a 97–98. lapokon, a negyedik kéz hagyja üresen a nagy cruxot (99–116. lapok) is. A következő üres helyet megint az első kéz hagyja ki a „Forog az szerencse”-nek a 144. lapon, üres helyet hagy a 147. lap alján is, a Rimay-rész kezdete előtt, majd a hatodik Rimay-éneknek („Légyen jó idő csak”), a tizediknek („Ő szegény megromlott”) a 154–155. lapokon, a tizenkettediknek („Katonák hadnagya”) a 160. lapon, ezután pedig a Rimay-rész nagy cruxa következik feltehetően a negyedik kéz kihagyásában (167–173. lapok). A negyedik kéz a 181. lapon hagyja abba a másolást.

(41) *Ács Pál: Rimay János korai versciklusai*. ItK, 1989, 306–311. p.

(42) A Célia-énekek számozással nem rendelkező variánsait („Két szemem világa”, „Kiáltok csak”, „Vétettem ellened”) a számozott énekek szerves részének tekintjük, nem pedig más, számozatlanul beékelt költeményeknek.

(43) A 16. számú ének előtt (az „Én édes Ilonám” után) csak abban az esetben képzelhető el a forrás csonkulása, ha a forrásban a „Szép egynéhány szerelmes versek” utolsó sora *verso* aljára került, a 16. számú ének pedig *recto* tetején kezdődött, és a hiány ezek között (a *verso* és a *recto* között) jött létre. A lapról lapra való másolás elmélete ezt kizárja, mivel a Balassa-kódexben a 16. Rimay-ének kezdete nem *rectora* esik.

(44) Ács Pál elmélete a két problémát két lépésben magyarázza, nem csupán egy csonkulást, hanem ezen felül még egy számozatlan vers betoldását is feltételezi.

(45) 160–162. lapok, a 13., 14., 15. sorszámú versek hiánya.

(46) 167–172. lapok, a 21–30. énekek hiánya.

„...habet etiam suas inventiones rhetorica”

Balassi inventio poeticája

Balassi Bálint Maga kezével írott könyvében többször szerepel az inventio poetica kifejezés; az irodalomtörténeti konszезus szerint ennek magyar megfelelője az 55. darab argumentumában álló vers szerző találmány. Abban azonban koránisem teljes az egyetértés, hogy pontosan hány versét nevezte, illetve nevezhette volna így a költő, és melyek azok. Eckhardt Sándor, Horváth Iván, Pirnát Antal, Szabó Géza és Kőszeghy Péter különbözőképpen számolnak: 14, 15, 16, vagy éppen húsznál is több versszerző találmányról írnak. (1) Ugyancsak eltérnek a vélemények a tekintetben, hogy mi is lehet az inventio poetica. Dolgozatomban a retorikai és a poétikai hagyomány újabb értelmezésével ehhez a kérdéshez szeretnék hozzászólni.

„Az angerianusi és marullusi epigrammákat Balassi szavával versszerző találmányoknak (inventio poetica) lehetne nevezni. Ezek a költemények, melyeket így maga Balassi külön névvel jelöl, csakugyan messze estek az igazi lírától” – vélte Eckhardt Sándor 1913-ban. A jegyzetben megkísérelte meghatározni a fogalmat: „Balassi, úgy látszik, versszerző találmánynak nevez minden oly költeményt, amelyben valamely elképzelt, de meg nem történt esemény vagy fiktív helyzet van ábrázolva. (Ámor és Júlia versengése. A fülemüle megszólítása)” (2) Lényegében ezt ismétli Balassi-kritikai kiadásában: „A költő ezzel az egyszerű kifejezéssel szemben jelöli az olyan stílust és témát, mely nem tisztán élményszerű, hanem humanista vagy egyéb lelemény van benne, így Angerianus epigrammáinak ötleteit vagy pl. a darvak megszólítását stb.” (3) Horváth Iván szerint: „Úgy látszik, ezt a műfajmegjelölést Balassi kifejezetten e fiktív szerelmesleveleknek, elküldött bókoló költeményeknek tartja fenn.” (4)

A témával a legkimerítőbben Pirnát Antal foglalkozott doktori értekezésében. „Amikor (...) a vulgáris nyelven való versszerzésre vonatkozó poétikai terminológiát latinra fordították, akkor a versszerző neve *inventor* lett, a versszerző tevékenységet – illetve e tevékenység produktumát – pedig *inventiónak* kellett nevezniök. Az *invenire* ige így a korábbi köznyelvi és retorikai szaknyelvi jelentései mellé még felvette a ’vulgáris nyelven verset szerez’ jelentésű poétikai terminus funkcióját is.” (5) A Balassi szóhasználatára vonatkozó véleményét Pirnát így összegezi: „Az *inventio poetica* – versszerző találmány terminus tehát költeményt jelent Balassi nyelvében, mégpedig a költeményeknek az a 16. századi poétikai fogalmak szerint magasabb rendű változatát, amelyik tárgyát a belső látomás, az álom, a képzelet, a mitológia – egy szóval a *fantázia* világából veszi.” (6)

Legutóbb Ács Pál foglalt állást a kérdésben. „Az *inventio poetica*, hasonlóan Zrínyi *fantasia poeticájához*, nem műfaj, hanem az argumentáció forrásának megjelölése. Tudjuk, Balassi versszerző találmánynak fordította; mai magyar nyelvre versszerzői találmánynak fordíthatnánk, olyan argumentációnak, amelynek forrása nem más, mint a költői lelemény.” (7)

Az irodalmi gondolkodás története azt mutatja, hogy a grammatika, a logika, a retorika és a poétika által meghatározott szellemi világban az antikvitástól a 18. századig mindig különös gondot fordítottak az egyes szakterületek megkülönböztetésére. Egy-két kiragadott példa: a 13. század elején Thomas Salisburiensis ars praedicandijában arról írt, hogy a prédikátorok egy része a beszéd felépítésében a poétákat követi; ő azonban inkább a retorikai felosztást javasolja, mivel a prédikátor célja közelebb áll az orátoréhoz. (8) Bizonyosan az sem volt véletlen, ha egy terminushoz valamilyen pontosító jelzőt kapcsolnak. A latin szaknyelvben ugyanis gyakran előfordult, hogy ugyanaz a kifejezés mást jelentett az egyik, mást a másik diszciplínában. Hogy mikor melyik érteleme kell gondolni, azt a legcélszerűbben a megfelelő tudományág jelzőként való feltüntetésével lehetett egyértelművé tenni. Ramus retorikájában esik szó többek között arról, hogy mit tesz a *numerus* a költészetben, és mit az ékesszólásban. Az egyik a *numerus poeticus*, a másik a *numerus rhetoricus*. (9) A későbbi időkből a Magyarországon megjelent irodalomelméleti kézikönyvekben is bőven találhatunk hasonlókat. Piscatornál például az *ornatus* másként értelmezendő a grammatikában, a retorikában és a poétikában. Ennek megfelelően terminusként megkülönböztetendő az *ornatus grammaticus*, az *ornatus rhetoricus* és az *ornatus poeticus*. (10)

Az inventio 16–17. századi poétikai tartalmának magyarázatához szükséges egy-két mozzanatot felelevenítenünk a fogalom történetéből. A dialektika inventiója *Arisztotelésztől* ered. A mesternek az *Organon* cím alatt összegyűjtött írásaiban azonban a „heureszisz” jelentését illetően az analitika és a topika ellentmond egymásnak. *Cicero* leegyszerűsítve *Arisztotelészt*, topikájában kiküszöbölte az ellentmondásokat. Előadásában a dialektika feladata az igazat a hamistól megkülönböztetni. Ez két fő részből áll. Az inventio segít megtalálni azokat az argumentumokat,

„*quae rei dubiae faciat fidem*”, azaz amelyek a kétséges dolgokat hihetővé teszik. Az érvek forrása a loci (topoi): „*sedes – fészkek*, ahogy a 17. században mondták –, e quibus argumenta promontur”. A második rész a iudicium: az érvek meggyőző elrendezése, és ennek segítségével az ítéletalkotás. *Cicero* ezzel hosszú évszázadokra megalapozta az inventio, a locus és az argumentum dialektikai értelmezését. A 16. század első évtizedében kezdett egyre inkább az érdeklődés előterébe kerülni a dialektika. *Melanchthon*nál is a „*locus dialecticus est sedes argumenti, seu index, monstrans ex quo fonte sumendum sint argumentum*” (*Erotematum dialectices...*, 1520). 1528-ban jelent meg *Rudolphus Agricola* könyve, a *De Inventione Dialectica*, amely *Ramus* közvetlen ihletője és forrása lett. (11) A század második felében, *Ramus* nyomán a klasszikus retorikák inventiója – az argumentációval egyetemben – és dispositiója sok helyen egy időre kiszorult az ékesszólásból, és kizárólag a dialektikában létezett. A 16–17. század fordulójára környékén jöttek rá, hogy a kétrészes, elocutióból és actióból álló ramusi retorika önmagában használhatatlan; a retorikából és oratoriából álló eloquentiával „*visszacsempészték*” a beszédszerkesztés tudományába a klasszikus szónoklattan inventióját és dispositióját is.

A retorikai inventio, ugyancsak *Cicero* nyomán, évszázadokon át a téma – *Révai Miklós* 19. század eleji kifejezésével – „*feltalálását*” jelentette. A pusztán anyaggyűjtésen kívül ide tartozott a dialektikából kölcsönzött argumentáció is, azaz azoknak az érveknek

A retorikai inventio, ugyancsak Cicero nyomán, évszázadokon át a téma – Révai Miklós 19. század eleji kifejezésével – „feltalálását” jelentette. A pusztán anyaggyűjtésen kívül ide tartozott a dialektikából kölcsönzött argumentáció is, azaz azoknak az érveknek az összeszedése, amelyek valószínűsítik az előadandókat: „excogitatio rerum verarum aut veri similibus, qui causam probabilem reddant.”

az összeszedése, amelyek valószínűsítik az előadandókat: „excogitatio rerum verarum aut veri similibus, qui causam probabilem reddant.”

A dialektika és a retorika inventiója között van átfedés – a poétikai értelemben vett inventio azonban nem magyarázható dialektikai-retorikai összefüggésekkel. Ezért nem érthetők egyet Ács Pál érvelésével. A szerző idézi Rimay János előszavát a tervezett Balassi-kiadáshoz, amelyben a tanítvány felsorolja „az argumentáció díszítésének forrása- it”, négy területet különítve el: a teológiát, a filozófiát, a históriát és a poéták írásait. Ács Pál így folytatja: „Egyetlen forrásról felejtkeznek itt el Rimay: az *inventio poeticáról*, a versszerző szapora elméjéről, *ingeniumáról*, apollói lantjáról, vagyis arról, hogy ő *inventor*, magyarul költő, aki saját maga is képes megfelelő ötleteket kitalálni. (...) Érdekes, hogy Rimayval ellentétben *Solvirogram* figyelmet szentel az *inventio poeticának* mint az argumentáció egyik lehetőségének. Szerinte Balassi az istenes énekeket különböző forrásokból, »kit psalmusokból, kit az újtestamentumban lévő idvösséges locusokból, kit pedig csak a maga inventiójából« írta.” (12)

Véleményem szerint Rimay felsorolásában azért nincs szó *inventio poeticáról*, mert az valami olyasmi, aminek az adott összefüggésben semmiképpen nincs helye. Ács Pál maga írja, hogy az idézett szakasz „a Balassi-líra retorikai érvrendszerének, topikájának rendszerezése”. (13) Sem a dialektika, sem a retorika inventiójához nem lehet köze annak az inventiónak, amelyikhez a korban szükségesnek tartották hozzátenni jelzőjét: *poetica*. A költő saját fantáziája természetesen lehet a vers forrása, de az sem dialektikai, sem retorikai értelemben nem *locus*. Tanulmányában Ács Pál példákat hoz arra, mi mindent jelenthetett a 16–17. századi magyar nyelvben az *inventio*. (14) A felsoroltaktól nem áll távol, ha azt mondjuk: érthettek alatta egyszerűen saját gondolatot, eredeti ötletet. *Solvirogram* Pannoniust így „fordíthatjuk”: Balassi istenes verseinek egy részét a zsoldárok ihlették, más részét az Újszövetség, ismét másokat maga talált ki. Ezt az értelmezést erősíti a *Balassa-kódex* 99. lapján olvasható prózai bejegyzés a „más könyvben” lévő istenes énekekről: „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett...”. (15) A „maga inventiója” kifejezést *Solvirogram* itt a köznapihoz hasonló, azaz „magától” jelentésben használja – így hát nincs okunk feltételezni, hogy ennek a citátumnak bármi köze lenne az *inventio poeticához*.

A dialektikai-retorikai és a poétikai értelemben vett *inventio* közötti különbséget Pirnát Antal tömören és kifejezően meghatározta: „A retorikai *invenció* lényege, hogy a szónok *megtalálja* az álláspontja igazolásához szükséges, helytálló tárgyi és logikai bizonyítékokat, a poétikai *invenció* lényege ezzel szemben a *kitalálás*, a *fikció*, s a mű minősítése szempontjából lényegtelen, hogy ezt a fikciót a költő az irodalmi hagyományból merítette-e, vagy maga találta ki, feltéve, hogy a művészi forma, amelyet ő adott neki, a mű ilyen értelemben felfogott tartalmának – tehát a fikció jellegének – megfelel.” (16) Kérdés marad azonban, hogy mi az, amit a költői *kitalálás* lényegének tartottak? A téma, a szereplők, a helyzetek – vagy még valami más is? Úgy tűnik, a poétika története során erre többféle magyarázatot is adtak. A két fő vonulat a platóni, illetve az arisztotelészi hagyományhoz kapcsolódik.

A költészetre vonatkozó platonista gondolatok a *Phaidrosz*ból erednek. Ezek szerint előbb volt a költészet, aztán lett a próza. A költő nem tanulással válhat alkalmassá szerepére, hanem a természet látja el a tehetség adományával. Inventiója nem is igazán emberi természetű, hiszen isteni sugallatra szól, mintegy az istenek tolmácsa. Így érthető, hogy minden bölcsesség a költészetből származik. Az isteni inspirációt Cicero is megfogalmazta a *Pro Archia poetában*. (17)

A középkor, anélkül, hogy ismerte volna a *Phaidroszt*, a késői antikvitástól átvette a „*furor poeticus*” fogalmát. A költészet isteni eredetének gondolata végigkísérte a középkort és a humanizmust is. Így vélekedett *Boethius*, az egyházatyák közül *Augustinus*,

Hieronymus, Ambrosius. A teológia, a filozófia és a költészet egységet képezett. Ehhez a nézethez kapcsolódott *Petrarca* és *Boccaccio* is. *Boccaccio* szerint a költészet lényege éppen az *inventio*, a kitalálás: a költő eddig nem hallott, ismeretlen dolgokat gondol ki, és azokat a megfelelő szabályok szerint megfogalmazza. A filozófus abban különbözik a költőtől, hogy míg az előbbi tevékenységének lényege az érvelés, és minél világosabban próbálja kifejezni gondolatait, az utóbbi a fikció és a művészi előadás leplebe burkolja mondandóját. (18) *Boccaccio* szembeállítja a retorikai és a poétikai *inventiót*: „...a retorikának is megvannak a maga találmányai. De a dolgok költői leplehez semmi köze a retorikának. Mindaz, amit e lepel alatt csinálunk, amit keresünk és találunk – merő költészet.” (19) A poétikai értelemben vett *inventio* tehát ebben a felfogásban a költői alkotás egésze, annak teremtő gesztusa.

Mindez nem jelentette feltétlenül a költői mesterség megtanulható oldalának lebecsülését. A quattrocento végéig a retorika határozta meg a normatív poétikákat. A költő mint „poeta rhetor” lépett fel. A költészetet a teologikus poétika argumentumainak a segítségével védte meg, ugyanakkor szem előtt tartotta a humanista stúdiumokat, az eloquentiának az elsajátítását. A költészet számára a szabályokat a retorikában és nem a poétikában kereste. A költői technika kérdéseivel elsősorban a prozódiaival összefüggésben foglalkoztak. A költészet különleges ismertetőjeleként a ritmus jelent meg. (20)

A 15. században *Platón* újrafelfedezésével visszanyúltak az eredeti forráshoz. A „poeta rhetor” mellett ismét megjelent az istenek kegyeltje, a múzsák papja, akiben valami titokzatos erő dolgozik, így nem kell semmiféle stúdiummal bajlódnia.

A 16. század folyamán is erős volt a platonizmus befolyása, még ha egyszerűsített formában is. A poétikában az arisztotelizmus uralkodott, ennek ellenére születtek platonikus elméletek. Még az olyan meggyőződéses arisztotelianus is, mint *Giralamo Muzio*, aki az első arisztotelészi alapokon áll olasz nyelvű poétikát írta, hangsúlyozta, hogy a „furor poeticus” nélkül nem létezhet valódi költészet.

Mint közismert, többen szembefordultak az arisztotelizmussal. *Pietro Aretino* az utánzás természetlen vezérelvével szemben azt hangsúlyozta, hogy a költő lényege épp eredetiségében van. A művészi tehetség a természet ajándéka, amit szabadon kell érvényesítenie a művében. *Francesco Patrizi (Della Poetica, 1586)* nem egyik vagy másik arisztotelészi szabály ellen fordult, hanem az egész *Poétikát* elvetette mint a megítélés alapvető mércéjét. Mások megpróbálták az uralkodó arisztotelizmust összeegyeztetni a platonizmussal. Újra meg újra kudarcot vallottak azok a kísérletek, amelyek a poézist a platonizmus segítségével ki akarták szabadítani a retorikához, illetve a normatív poétikához fűző szoros kötelékekből. (21)

A platonikus *inventio*-felfogás értelmezéséhez érdekesen járul hozzá *Savonarola* el-lenvéleménye. A teologikus poétika szerint a költészet rangját éppen az adja, hogy alkotó jellege – *inventiója* – az isteni teremtéssel rokonítja. *Savonarola* pontosan ezt vitatja: Isten legfőbb jellemzője ugyanis az egyszerűség, így a költők erőltetett mesterkedése semmiképpen sem származhat Istentől – ez csak afféle „*inventio humana*”. (22)

*A költészetre vonatkozó
platonista gondolatok
a Phaidroszból erednek. Ezek
szerint előbb volt a költészet,
aztán lett a próza. A költő nem
tanulással válhat alkalmassá
szerepére, hanem a természet
látja el a tehetség adományával.
Inventiója nem is igazán emberi
természetű, hiszen isteni
sugallatra szól, mintegy
az istenek tolmácsa. Így érthető,
hogy minden bölcsesség
a költészetből származik.
Az isteni inspirációt Cicero is
megfogalmazta a Pro Archia
poetában.*

Az arisztotelészi hagyomány szerint a költészet az ember utánzó hajlamából ered. Őseink megpróbálták a természetet tanulmányozni és a tapasztaltakat szavakkal leírni, először prózában, később versben is. Így a költészet lényege az imitáció. Tárgyát illetően a poéta semmiben sem különbözik az oratórtól, hiszen mindkettőjük bármely témája a *Poétikából* leszűrhető négyes felosztásra (epikus költészet, tragédia, komédia, dithürambosz) vezetendő vissza. A lényeges különbség az előadásban (tractatio) van: a szónok szabadon, a költő kötött formában beszél. (23)

A középkor csak latin fordításból ismerte Arisztotelész *Poétikáját*. A 15. század végéig nem szenteltek különösebb figyelmet a hasonló antik műveknek. Az arisztotelizmus előretörését készítette elő Firenzében 1482-ben *Cristoforo Landino*, a retorika professzora, amikor az imitatio fogalmát állította a poétika középpontjába. Mint addig a legtöbb humanista, ő sem tett különbséget az eloquentia és a poesis között. (24)

A 16. században bontakozott ki erősebb érdeklődés a poétikai kérdések iránt. A retorika már nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a költészet lényegét megragadja. A klasszicizmusnak szüksége volt saját poétikára, amelyben számot tud vetni önmagával. Ez a kiindulópontja a bámulatos nagyszámú poétika keletkezésének, amelyek mértékadóan meghatározták az irodalom fejlődését az olasz cinquecentóban – mégpedig elsősorban Arisztotelész és *Horatius* szellemében. (25)

A 16. századi klasszicizáló olasz poétikákban kezdetben az inventio az antik retorikai értelemben bukkan fel, mint a mű tárgyának elgondolása és anyagának összegyűjtése. (26) Előfordul olyan inventio-meghatározás is, amelyik az arisztotelianus körítés ellenére a platonikus teremtő aktusra emlékeztet. (27) Megjelenik azonban az inventiónak az a differenciáltabb értelmezése is, amelyik a fogalom poétikai tartalmát az imitatio-tannal próbálja egyeztetni.

Alessandro Lionardi 1554-ben két dialógust szentelt az inventio poeticának. Összehasonlítva a historikust, az oratórt és a poétát, az utóbbi értékeli a legmagasabbra. A költőnek ugyanis mindent tudnia kell, amit a történetírónak és a szónoknak, de ezek az ismeretek az ő számára csak segédeszközök. Ha tisztában van a tényekkel és járatos a meggyőzés mesterségében, akkor foghat hozzá saját művészetéhez. Tevékenységének az imitatioval egyenrangú része az inventio, ami nem egyéb, mint az anyag megformálása a nyelv és a költészet sajátos eszközeivel. (28)

A klasszicizmus *Julius Caesar Scaliger* poétikájával jutott a csúcsára (*Poetics libri septem*, 1561). Ezzel túllépett Itália határain, bejutott az európai irodalomba, mindenekelőtt Franciaországba. Scaliger Arisztotelész nyomán úgy határozza meg a költészetet, mint a természet utánzását versekben. A költői inventio lényege pedig „forma, modus repraesentandi”, (29) azaz az előadás módja.

Giulio Cortese 1591-es traktátusában az imitatio és az inventio összefüggéseit vizsgálja. Az inventiót kétféle aspektusból szemléli. Az első közel áll az újat létrehozó platonikus aktushoz, annak misztikus tartalma nélkül. Az új dolog felfedezése nem is annyira az „invenire”, mint inkább a „reperire” fogalommal fejezhető ki. Az eddig ismeretlen dologra véletlenül is rá lehet bukkanni, meg lehet találni. A szerző az inventio fogalmát a második aspektushoz kapcsolja. A gyakorlatból vett példával világítja meg a költő tevékenységét. Az emberek sokféle mesterséget a természetből lestek el. A pókoktól látták, hogy lehet hálóval zsákmányt ejteni, de a hálóval való vadászat módját már ők találták ki. A példa követése, ebben az esetben a pók utánzása az imitatio, a mód az inventio. Hasonlóképpen a költő tárgyát imitálja, azaz egy mintát követ. Inventiójának lényege a megjelenítés mikéntje: másoktól még nem használt módon, a költészet eszközeink egyéni felhasználásával írja le tárgyát. Ez az inventio szorosan kapcsolódik a keresés fogalmához: a költő nem véletlenül akad a megfelelő szavakra, nyelvi fordulatokra, hanem keresi őket, azaz szorgos munkával, stúdiumai révén sajátítja el művészetét. (30)

A 16. század második felében tehát az olasz arisztotelianus poétikai irodalomban az inventio poetica a költemény hatásos nyelvi megformálását, a költői eszköztár tetszetős

felvonultatását, illetve annak eredményét jelentette. Ehhez az értelmezéshez kínálóznak párhuzamok a korábbi időkben is. Tudni lehet például, hogy egyes 12–13. századi poétikákban a költői alkotás fázisai között megkülönböztették az imaginatiót és az inventiót. Az előbbi a „thema”, illetve a „sensus” megragadását jelentette – az utóbbi pedig a „verba” megtalálását. (31) Ide kapcsolódik a német nyelvtörténet tanulsága is: a középkori világi költészetben a középfelnémet ’vinden’ mindig egy műalkotás nyelvi vagy zenei megformálását jelentette, mégpedig sohasem tartalmi, hanem formai értelemben. A németben egyébként a 18. században különült el az ’Erfindung’ és az ’Entdeckung’ jelentés. (32)

Szemponctunkból érdekesebbek a 17. századi magyarországi párhuzamok. Úgy tűnik, hogy Balassi utókorra a költői inventio fogalmát pontosan a fentieknek megfelelően értelmezte. Solvirogram Pannonius előszavával kapcsolatban ismét kénytelen vagyok ellentmondani Ács Pálnak. A tanulmányíró úgy magyarázza, hogy az inventiót, ami az egy-egy vers egészét meghatározó alapötletet jelenti, Solvirogram „a mű részeként látja”, „alakzattá fokozza le”, és ezzel „hibát követ el”. (33) A szövegösszefüggésből azonban az látszik valószínűnek, hogy *ebben az esetben* az előző írója a jelző nélküli inventiót az arisztotelianus inventio poetica értelemben használta.

Idézem a gondolatmenet folyamatosságát bemutató részleteket: „Ellenben penig vadnak sokan ismét olly ízetlen agyafúrt emberek, kik héjában való csácsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmaszásokkal sértegetik azért, hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt. ...azokban a magyar nyelvnek ékességét s a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, melyekkel, mint szép folyó patak, ékesen csergedez, kell megtekinteni. De annak békét hagyok, hanem im ez néhány istenes énekit (...) kieresztem.” (34) Nyilvánvaló a szerelmes és az istenes versek szembeállítás. Az utóbbiak tartalmi érdemeit, „jó és idvességes” voltát az előző írója nem tartotta szükségesnek külön hangsúlyozni. Mindazon „ékesen csergedező” dolgok viszont, melyeket az előbbiek dicséretére felsorol, *azokra*, tehát Balassi szerelmi költészetének egészére vonatkoznak – így az inventio is. A „nyelvnek ékessége”, „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése” és a „harmónia” társaságában említett „elmés inventio” vajon nem a tractatio, a repraesentatio formája, módja, a nyelvi lelemények, a sajátos költői teljesítmény – azaz az inventio poetica?

Gyakran idézzük *Gyöngyösi István Kemény János emlékezete* című munkáját. Szorosan témánkhoz tartozik, amikor ezt írja: „...a poézist is követtem ezen verses históriácskának dispoziójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlóságoknak s másféle leleményes todalékoknak közbenvetéssel, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeztem ki a versek egyögyűségével.” (35) Amikor *Waldapfel Imre* 1932-ben megállapította, hogy Gyöngyösi „mint a maga költői eljárása jelentékeny többletet” sorolja fel a „nagyobb ékesség” kellékeit, pontosan tudta, miről van szó: „A ’poetica inventio’ érvényesülése (...) olyan lényegbe vágó ellentét, mely nem engedi meg, hogy Gyöngyösit, az *egykorú* eseményt megéneklő Gyöngyösit a históriás ének folytatójának tekintsük.” (36)

A versnek azt a fajtáját, amelynek legfőbb értékét a szerző a költőhöz méltó kidolgozásban látja, még a 17. század végén is nevével nevezték. *Radvánszky János* 1694-es versezetének címe: *Inventio poetica*. Nem történik benne több, mint amit argumentuma kifejez: „Venussal való discursusa az versszerzőnek, melyben jó társat ígér nékie küldvén Kriván hegye felé”. A téma már a magyar irodalomban sem volt újdonságnak mondható, így aligha valószínű, hogy a szerző a címmel a tartalmi invenció nagyszerűségére kívánta volna felhívni a figyelmet. Annál büszkébb lehetett a megfogalmazásra: nem kevesebb mint 24 stórfán keresztül ecseteli a vérző szívű szerelmes esetét. (37)

Mindeddig nem szoltam magukról a Balassi-versekről. Ha az előbbieket szem előtt tartva olvassuk a Júlia-ciklust, különös jelentőséget tulajdoníthatunk két szabályosan ismétlődő motívumnak.

Hangsúlyozottan jelenik meg az a szituáció, hogy a költő verset ír. A belső határnak számító „Cupidóhoz való könyörgésben” (40. p.) esik szó a hangyák módjára gerjedő „sok új versről”. A „Juliáról szerzett” utolsó három „énekben” bukkann fel ismét az új versek nyomatékos említése, illetve azok negációja. „Én is szegény rabod, új verssel kiáltok / hozzád, hogy lelkem buzog” (56. p.). A következő darabban még utoljára mondhatja a költő, hogy „Színed dicsősége most ez új versekre / elmémet serkentette” (57. p.). Utána már így zárhatja a ciklust: „Ezt öszve rendelém, többé nem említvén / Juliát immár versül” (58. p.).

*A versnek azt a fajtáját,
amelynek legfőbb értékét
a szerző a költőhöz méltó
kidolgozásban látja, még
a 17. század végén is nevéen
nevezték. Radvánszky János
1694-es versezetének címe:
Inventio poetica. Nem történik
benne több, mint amit
argumentuma kifejez:
„Venussal való discursusa
az versszerzőnek, melyben jó
társat ígér nékie küldvén Kriván
hegye felé”. A téma már
a magyar irodalomban sem volt
újdonságnak mondható, így
aligha valószínű, hogy a szerző
a címmel a tartalmi invenció
nagyszerűségére kívánta volna
felhívni a figyelmet. Annál
büszkébb lehetett
a megfogalmazásra: nem
kevesebb mint 24 strófán
keresztül ecseteli a vérző szívű
szerelmes esetét.*

Az idézett darabok között a költő többször is mintegy „kiszól” az olvasóhoz, kiemelve, hogy ő most mesterségét gyakorolja, éppen költemény készül Juliáról: „az én veszett fejem / mond keserves verseket, / Kiket bánatjában, szerelem langjában / szép Juliáról szerzett” (43. p.); „Ezt írván Julia kérde, hogy mit írnek? / Szerelem szép képét írom, neki mondek. / Monda: Hát engem ir! s reám mosolodék” (46. p.). Különösen érdekes a következő: „Török szép versekből szerelmese felől / csak nem régen fordítá, / Igérül ígére nem szinte teheté, / de hertelen jobbítá” (56. p.). Balassi itt kifejezetten fordítástechnikai kérdésről szól.

A versírás-motívumhoz szorosan kapcsolódik egy másik. Cupido „Juliát mutatván” a költőnek, értésére adja: „Ez amaz Julia, kinek ábrázatja / mint címer egy pecsétben szüvedben fel metszve” áll (37. p.). Balassi talán nem véletlenül éppen a nevezetes könyörgésben hozza fel ismét a „metszést”, Cupidóhoz kiáltva: „Cupido, ne mesd fel ilyen szörnyű sebbel / szüvemben annak képét, / Ki halálra gyűlöl és sok halállal ölt” (40. p.). Ne felejtsük, itt esik szó először a „sok új versről”. A ciklus vége felé Cupido emlékezteti a költőt, hogy soha nem feledheti Juliát, „Mert ennen kezemmel benned metszet-

tem fel / öt kophatatlanképpen” (55. p.). Ez után jön az „új versek” utolsó két említése (56. és 57. p.). A Júlia-ciklust záró darabban kapcsolódik össze a két motívum: „De ám akar meggyen velem bár szerelem, / szabad legyen már velem, / Csak hogy ezt engedje kionom érdemébe, / hogy az mint felmetszette / Juliát szüvemben, Szintén úgy versemben / is tessék meg szép képe” (58. p.).

Így válik teljessé a költői tevékenység lényegének az egész cikluson végigvonuló értelmezése. Cupido, mint címert a pecsétnyomóba, belevészte Júlia képét a költő szívébe – a versek célja pedig az, hogy ugyanilyen mives, technikailag tökéletes lenyomatát adják a Júlia-szerelemnek.

A dolgozatom elején a szakirodalomból idézett nézetek közös vonása, hogy a vizsgált fogalmat *a vers tárgyának a valósághoz való viszonya alapján* határozzák meg. Inventio poeticának tartják az olyan verset, amelynek témáját, ötletét a költő vagy valamilyen irodalmi, mitológiai forrásból merítette, vagy ő maga találta ki, de semmiképpen sem megtapasztalt élmény, esetleg többszörös áttétellel kapcsolódik a valósághoz. Mindez igaz lehet az inventio poeticának minősített Balassi-versekre – de azokon kívül még nagyon sok más költő nagyon sok más művére is, amelyeket nem neveztek inventio poeticának.

Összefoglalva véleményemet: Balassi Bálint inventio poeticája a költészetben használatos, a költő számára fontos inventio-fogalmat jelenti. Jelzője megkülönbözteti mind a köznapi, mind a dialektikai-retorikai értelmezéstől. Tartalma a költői tevékenység azon összetevője, amelyet már a középkorban is jelöltek hasonló kifejezéssel, de a 16. század második felében, az olasz arisztoteliánus poétikákban foglalkoztak vele részletesebben. Eszerint a költő sajátos, csak rá jellemző inventiójának lényege *a tárgy előadásának módja, a nyelvi megformálás*. Inventio poetica az erre irányuló alkotói folyamat, valamint eredménye, a kész vers – akkor, ha a „nyelvnek ékessége”, „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése”, az „ékesen csergedező” költemény valóban „elmés inventio”.

Ha a fentieket elfogadjuk, azt is látnunk kell, hogy Balassi az inventio poetica használatával a kortárs elméletet alkalmazta, sőt, a terminus lefordításával a magyar szaknyelv alakításához járult hozzá. A fogalmat a reneszánsz klasszicizmusának a csúcán határozták meg pontosan; ám a költői formateremtés, mint az alkotás lényeges mozzanata az elkövetkező időszakban egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Az elmúlt évtizedek Balassi-kutatásának egyik fő irányvonala az archaikus jellemzők méltatása volt – az inventio poetica viszont a 17. század felé mutat. Ha korszak- és stílus kategóriákkal akarnék „inventio poeticát” üzni, azt is mondhatnám: a *reneszánsz* Balassi Bálint nemcsak *középkori*, hanem egy kicsit talán *barokk* költő is volt.

Jegyzet

(1) „Míg az első időszakra csak három marullusi, a Júlia-ciklusra tizennégy angerianusi és marullusi átvétel esik. Őt kivételével a többi 15–20 versszerző találmány mind ebben az időszakban jött létre.” – *Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái*. 1913. In: uő.: *Balassi-tanulmányok*. Budapest, 1972, 172–252. és 246–247. p. „...a költő maga utal arra, hogy a korábbi költemények versszerző találmányok (...) s valóban a 'könyörgés' óta (...) valamennyi költeménye, összesen tizennégy darab, ilyen inventio poetica.” – *Balassi Bálint összes művei*. Összeállította: *Eckhardt Sándor*. Budapest, 1951, 240. p.

„Balassi a *Maga kezével írt könyve* második részének egy tizenötös sorozatát, a Júliához intézett fiktív misszilis leveleket (...) *inventio poetica* műfajnéven közölte” – *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982, 236–237. p. – Horváth Iván ugyanakkor az inventio poeticákat áttekintő táblázatába a „fiktív missziliből” csak tizet sorol be, felveszi viszont az Eckhardt által idetartozónak minősített más darabokat (93. p.).

„A 15 – helyesebben 16 – »versszerző találmány« közül (a sorozathoz ugyanis a kezdő és a záróverset, a kódex 40. és 55. énekét egyaránt hozzá kell számítanunk) hétnek egyáltalán nincs címettje...” – *Pirnát Antal: Balassi Bálint poétikája*. Doktori disszertáció. Budapest, 1983. Kézirat, 60. p.

„A *könyörgés* a *Negyvenedik ének* (...) s utána valóban versszerző találmányok, inventio poeticák (...) következnek, szám szerint tizennégy.” – *Gyarmathi Balassi Bálint énekei*. A szöveget és a dallamokat gondozta, jegyzeteket írta: *Köszeghy Péter* és *Szabó Géza*. Budapest, 1986, 291. p.

(2) *Eckhardt Sándor: Balassi Bálint...*, i. m., 216. p.

(3) *Balassi Bálint összes művei...*, i. m., 225–226. p.

(4) *Horváth Iván: Balassi költészete...*, i. m., 80. p.

(5) *Pirnát Antal: Balassi Bálint...*, i. m., 7. p.

(6) Uo., 75. p.

(7) *Ács Pál: Ratio és oratio. Rimay János verstípusai*. In: *Klanczay-émlékkönyv*. Szerk.: *Jankovics József*. Budapest, 1994, 270–283. és 278. p.

(8) „de ipsi autem partibus predicationis hoc sciendum est quod fere eodem modo distinguende sunt partes predicationis sicut distinguuntur partes orationis rhetorice sive poetice (...) sepe imitantur predicatorum poetas. Primo enim proponunt thema de quo velint texere sermonem suum, deinde faciunt invocationem suam rogan-

do auditores fundere pro eis preces ad dominum. Ut fructuosa possit eis esse predicatio sua. Et hoc facto exponunt thema prius propositum quasi in forma narrationis. (...) Oratores autem alio modo distinguunt suas orationes et multo magis convenit distinctio rhetorica predicatori in predicatione sua. quomodo predicte distinctiones poetice. Rhetorica enim est ars dicendi apposite ad persuadendum. Similiter tota intentio predicatoris debet esse ut suadet hominibus honesta et sibi utilia et dissuadet inhonesta. et damnosa. et ita finis predicatoris et oratoris fere quasi idem est. et ideo valde necessaria est doctrina oratoris. ad officium predicatoris.” – *Chabham, Thomas (Thoma Salisburiensis): Summa de arte praedicandi* (1210–15 előtt). Kiadatlan kézirat a cambridge-i Corpus Christi College-ból. Idézi: *Lutz, Eckart Conrad: Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebetete und die rhetorische Kultur des Mittelalters.* Berlin–New York, 1984, 72–74. p.

(9) *Audomari Talaei Rhetorica e P. Rami Regii Professoris praelectionibus observata...* Speyer, 1595, 34–47. p.

(10) *Piscator, Ludovicus: Rudimenta oratoriae.* Gyulaférvár, 1645, RMK II. 658, 66–85. p.

(11) *Hügli, A.–Theissmann, U.: Invention, Erfindung, Entdeckung.* In: Szerk.: *Ritter, J.–Gründer, K.: Historisches Wörterbuch der Philosophie, 4.* Basel–Stuttgart, 1976, 544–574. p.

(12) *Ács Pál: Ratio és oratio,* i. m., 279. p.

(13) Uo.

(14) Uo., 273–274. p.

(15) *Balassa-kódex.* Bevezetés és jegyzetekkel közzéteszi: *Varjas Béla.* Budapest, 1944, 80. p.

(16) *Pirnát Antal: Balassi Bálint...* i. m., 70–71. p.

(17) A platóni költészetfelfogás világos összefoglalása: *Conti, Anton Maria de': De arte poetica,* 1550 k. In: *Trattati di poetica e retorica del cinquecento 1–4.* Szerk.: *Weinberg, Bernard.* Bari, 1970–1974; 2. 1970, 127–139. p. – „Illud quidem certe satis constat, multo ante fuisse poeticam quam oratio soluta reperta fuerit, quod Eustathius in Homerica Iliade et primo Geographiae Strabo testatur. Cadmum enim aiunt et Pherecidem et Hecateum primos fuisse qui soluta oratione scribere coeperint; atque ita paulatim quasi a summo quodam fastigio delapsos fuisse scriptores a poetica ad artem oratoriam.

Plato quidem tertio De legibus tam antiquos esse poetas existimat ut eorum genus divinum esse dicat et a deis ortum atque etiam a deis agi solitum, sicut in Ione non arte sed afflato divino fieri poetas affirmat, atque adiungit nihil aliud esse poetas quam deorum interpretes. In Phaedro praeclara poemata non esse ait hominum inventa, sed caelestia munera; quem imitatus M. Cicero Pro Archia poeta sic ait: 'Atqui sic a summis eruditissimisque hominibus accepimus caeterarum rerum studia et doctrina et praeceptis et arte constare, poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quondam spiritu inflammari. Quare quo iure noster ille Ennius sanctos appellet poetas quod quasi deorum aliquo dono atque munere commendati nobis esse videantur.' (133. p.)

Sed quid haec agimus? quasi vero cuiquam in bonis artibus mediocriter erudito dubium esse possit, quin ab Oceano vis amnium fontiumque omnium cursus initium capit, ita a poetis omnes sapientiae partes et ortum et incrementum accipiant. Unde enim illa copiose loquens sapientia, domina rerum et regina, eloquentia? An non a poetis? Unde illa rerum obscurarum investigatio, ars recondita, multiplex ac subtilis cognitio rerum caelestium et aeternarum? An non a poetis? Unde historiae fabulae, recte vivendi rationes, lumina mentium, ornamenta vitae, unde denique omnis excellentia atque gloria mortalium? An non a poetis? Merito igitur Lucanus, cum haec atque alia multa videret, hoc modo exclamare non dubitavit:

O sacer et magnus vatum labor, omnia fato

Eripis et populis donas mortalibus aevum.” (138. p.)

(18) „Poesis enim, quam negligentes abiciunt et ignari, est fervor quidam exquisite inveniendi atque dicendi, seu scribendi, quod inveneris. (...) A költő feladata: (...) peregrinas et inauditas inventiones excogitare, meditata ordine certo componere, ornare compositum inusitato quodam verborum atque sententiarum contextu, velamento fabuloso atque decenti veritatem contegere. (...) Philosophus, ut satis patet, silogizando reprobatur, quod minus verum existimat, et eodem modo approbat, quod intendit, et hoc apertissime, prout potest; poeta, quod meditando concepit, sub velamento fictionis, silogismis omnino amotis, quando artificiosus potest, abscondit.” In: *Buck, August: Italienische Dichtungslehren vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance.* Tübingen, 1952, 83–84. p.

(19) „...habet enim suas inventiones rhetorica. Verum apud tegmenta fictionum nullae sunt rhetoricae partes. Mera poesis est quicquid sub velamento componimus: et exquiritur exquisite.” *Genealogiae deorum gentilium* XIV. 7., 14. p. In: *Buck, August: Italienische Dichtungslehren...*, i. m., 84. p.

Borzsnák István fordításának forrása: *Az istenek leszármozása.* In: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete.* Válogatta és sajtó alá rendezte: *Koltay-Kastner Jenő.* Budapest, 1970, 66. p.

(20) *Buck, August: Italienische Dichtungslehren...*, i. m., 143. p.

(21) Uo., 88–192. p.

(22) „Omniibus hominibus naturaliter magis placent opera simplicia quam artificialia. Opera enim simplicia (...) procedunt ab inclinatione formae inditae a Deo. Et ideo opera simplicia sunt opera Dei. (...) Opera autem artificialia procedunt a forma artis: quae a lumine intellectus nostri inventa est. Unde opera artis sunt opera quae immediatae procedunt ab inventione humana.” – *De simplicitate vitae christianae libri V.*, III. 1. In: uo., 113. p.

(23) Az arisztotelészi költészettant jól foglalja össze az ismeretlen szerző: *De re poetica libellus incertis auctoris.* 1588. In: *Trattati...* 3., 1974, 445–483. p. – Poetice quo tempore et quam ob causam caeperit, magna est

inter magnos viros disceptatio. Omnes tamen maiori ex parte cum Aristotele conveniunt, eam scilicet a duabus causis originem suam duxisse, a naturae studio et imitatione. Cum enim natura ita omnibus comparatum sit ut apti sint ad imitandum et gaudeant imitatione, qua una omnes disciplinas acquirimus, caeperunt quidam, solertiori ingenio et magna cupiditate discendi impulsu, rebus inventi similes effingere. Praeterea quoniam videbant antiqui nos in ipso statim ortu delectari, cantu et blanda quadam oratione, imitatione illa a natura insita rythmos quosdam ordine confuso primo, deinde procedente aetate, quoniam harmonia quaedam et ordo in omni re situs est, certos quosdam numeros et ornatu, quasi vestes quasdam, inconditae orationi addiderunt. Atque ita ingeniis quotidie excrescentibus, certa quaedam lex et praecepta constituta fuerunt, unde ars poetica suam accepit firmitatem. (450–451. p.)

Diogenes Laertius ex Poseidonii sententia ita etiam deffinit: 'Nomine enim poeseon poeticon intellegit; poesis est poema divinarum humanarumque rerum imitationem complectens.' Quam definitionem libenter admittimus, tum ob brevitatem tum quoniam ex Aristotelis mente est; dicit enim poeticon in imitationem totam positam esse. (453. p.)

Poetica autem quotuplex sit ex Platonis dialogo qui De philosophia inscribitur, ut etiam notavit Caelius lib. 7. cap. 1, referemus. Ea igitur duplex est, una quae theoriké, altera quae praktiké vocatur; illa de Deo, de coelitis, coelo, syderibus, astris, rebusque divini; haec autem de homine, de animantibus, regionibus, civitatibus, moribus, legibus, denique de rebus omnibus humanis, quoad licet et fieri potest, pertractat. Ex qua divisione facile colligimus poetices materiam amplissimam esse et per omnia vagari, et quae res divinas et humanas carmine tractandus suscipiat. Aristoteles autem poeticon in quatuor partes divisit: in illam quae in cantu et armonia consistit, unde epici poetae dicti; in tragoediam quae multum actionis habet, unde tragoedi et tragici; in comoediam quae cantus, risus et saltationes continet, unde comoedi et comici; in dithirambicam quae cantu et metris per modum saltationis utitur, unde dithirambici. (...) Ex hac quoque Aristotelis divisione aparet, poetices materiam his quatuor modis tractari et omnes alias species ad has quatuor praecipuas reduci oportere. Illud vero internum omittendum non est, poetices materiam eandem esse quae et rhetorices; nam quae res poeta carmine tractandas suscepit, easdem libera oratione orator pertractat, nec in hac nisi tractatione a poeta differt. Hic enim numeris astricta, ille soluta, suo tamen modo oratione eandem materiam tractat.” (457–458. p.)

(24) „Elocutionis praecepta communia pene cum oratore habet poeta.” – Landino Horatius-kommentárjából idézi: *Buck, August: Italienische Dichtungslehren...*, i. m., 91–92. p.

(25) Uo., 143–144. p.

(26) Két példa: „Tria ergo primum sunt necessaria. Materiae totius excogitatio atque inventio. Excogitate apta oeconomia seu dispositio, aliter enim in poemate: aliter in historia locabuntur res narrande et disposite exornatio: in qua elegantie et decori habenda est ratio.” – *Ascensius, RADIUS: Ars poetica*. 1500. In: *Weinberg, Bernard: A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance 1–2*. Chicago, 1963, 84. p.

„Inveniendae vero vobis scribendae materia erit: non absurda: non aspera: non longius a cotidiana consuetudine remota: sed quae conveniat: quae ornamento suscipiat: quam et vos pulcherrime cognitam habeatis et constanter substinere valeatis. Sic enim quoniam modum dispositio tractanda sit melius intellegitis: et rem ipsam multo convenientius eloqui poteritis.” – *Pomponius Gauricus super Arte poetica Horatii*, 1541. A cinquecento első *Ars poetica-kommentárjából* idézi: Weinberg, Bernard: uo., 88. p.

(27) „Poeta enim (ut idem testatur Arist.) quatenus fingit, rerum est poeta, non metrorum. Inventio igitur insignis, et fabulae constitutio, in qua ratio morum diligens habeatur, magis capit spectatores, quam versus inopes rerum et magno cum pondere missi in scenam.” – *Grifoli, Giacompo: In artem poeticam Horatii interpretatio*. 1550. In: Uo., 420. p.

(28) *Lionardi, Alessandro: Dialoghi dell'invenzione poetica*. 1554. In: *Weinberg, Bernard: Trattati...* 2., 1970, 211–292. p. Vö.: uő.: *A History...*, i. m., 137–138. p.

(29) *Hügli A.–Theissmann, U.: Invention...*, i. m., 548–549. p.

(30) *Cortese, Giulio: Dell'imitazione e dell'invenzione*, 1591. In: *Weinberg, Bernard: Trattati...*, 1974, 171–176. p.

(31) A szakirodalomban hivatkozott munkák: *Geoffrey of Vinsae: Poetria nova; Matthew of Vendome (Matheus Vindocinensis): Ars versificatoria*. Kelly, Frederic Douglas: *The Arts of Poetry and Prose*. Turnhout, 1991, 64–68. p.

(32) *Hügli I. A.–Theissmann, U.: Invention...*, i. m., 545. p.

(33) *Ács Pál: Ratio és oratio*, i. m., 274. p.

(34) Solvirogram előszavát idézi: *Szabó Géza: Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei* (kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz). Budapest, 1983, 13–18. p.

(35) Modern közlése: *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította: *Tarnai Andor és Csetri Lajos*. Budapest, 1981, 151–154. p.

(36) *Waldapfel Imre: Gyöngyösi István epikus műfaja*. ItK, 1932, 42. p.

(37) *Radvánszky János versei*. Közzéteszi: *Radvánszky Béla*. ItK, 1904, 278–281. p.

Megjegyzés a Szép magyar komédia prológusáról

Sokan és igen alaposan tanulmányozták és elemezték a Szép magyar komédiát, mely Balassi költői pályafutásában lényeges fordulatot jelentett, a 16. század második felének magyar irodalmát pedig új ízlésvilággal gazdagította. (1) A széleskörű kutatómunka ellenére a mű még akkor is tartogat számunkra meglepetéseket, ha tudjuk és hangoztatjuk, hogy mennyire tisztában vagyunk értelmezésének rendkívüli nehézségeivel. (2) E nehézségek főként abból fakadnak, hogy – miként azt a szakirodalom jelzi is – a műfordítás idején a pásztordráma nem szigorúan kanonizált, hanem forrongó, átalakulásban lévő műfaj volt. Balassinak tulajdonítjuk azt az érdemet, hogy a magyar irodalomban is megvalósította a komédia és a pásztordráma közötti kényes kapcsolatot. Közvetítette az ízlés megújulását, s így Magyarországon is megjelent az az igény, hogy az idill kifejező bűvölete össze legyen hangolva a fabula minden fajtájának teatralizálására irányuló óhajjal.

A mikor most a prológusra korlátozzuk a figyelmünket, természetesen nem feledkezhetünk el azokról a legújabb kutatásokról, amelyek egyre tovább erősítik a föltevést, hogy e prológus szerkezete irodalmi műfajok és modellek összekeveredésén épül fel: forrásai egyszerre drámák és értekezések. (3) A Balassi-kutatásnak még mindig van tennivalója a forráskutatás terén.

A prológus magyar szövege mindenekelőtt azért foglalkoztatja régóta a kutatást, mert 1. nagymértékben eltávolodik az *Amarilli* eredeti szövegétől; 2. mert mindaddig nem sikerült teljes egészében megvilágítani azokat a palimpszeszt-szerű (4) szerkesztőelveteket, amelyek ebben az esetben meglehetősen jellemzőek a források felhasználásának módjára.

Mindezek után pedig talán nem minősül érdektelennek, hogy sikerült azonosítani a magyar prológus első részének olasz forrását.

Az igazat megvallva, ezúttal nem is kellett valami nagy messzeségben keresgélnem. A magyar szöveg kezdőrése ugyanis nem más, mint éppen a mi Castellettink *I torti amorosi* című komédiájából a prológus eleje! S ráadásul nem is nagyon szabad átdolgozás. (5)

CASTELLETTI

„Se 'l Verno coprisse del continuo la terra di ghiaccio, e di neue; e gli estiu, e tepidi Soli non la disfacessero; come potrebbono gli alberi, e le piante produrre i fiori, e i frutti? Così se qualche breue riposo non iscemasse tal uolta la fatica, alleggiasse il peso de' continui fastidi, e de' noiosi pensieri, che aggrauano gli animi nostri; come potremmo noi lungamente uiuere?” (6)

BALASSI

„Ha mindenkor csak az erős tél uralkodnék ez világon, s korosként minden időben csak az nagy hó és jéggel volna az föld béborulva, az füvek s az fák hogy mutathatnék az ó szép virágokat, s hogy ádhatnának jó gyümölcsöket? Ezenképpen, ha valami mulatság és vigasság meg nem könnyebbitené azt a nagy terhet és gondot, mely az emberekre szállott, hogy tartana sokáig az emberi állat?” (7)

Az olasz és a magyar szöveg e nagyfokú hasonlósága csak a fent idézett részletre korlátozódik. Castelletti és Balassi, miután megmagyarázzák, hogy miért választották éppen ezt a műfajt, (8) más és más érvekkel folytatják a prológust. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy végeredményben eltérő műfajokban dolgoztak: az *I torti amorosi* szerzője komédiát írt, Balassi pedig félig komédiát, félig pásztorjátékot. Balassit abban az adott pillanatban nem érdekelték Castelletti elméleti fejtegetései arról, hogy a komédiának miért kell becsületesnek, hasznosnak, gyönyörködtetőnek lennie. Azért mégis fölfedezhünk némi rokonságot a két szöveg között, legalább a retorikai felépítésükben. Még tematikai párhuzamosság is megfigyelhető.

Az *I torti amorosi* prológusának e részére gondolok:

„Onde non è merauiglia, se in que' tempi felici le fecero gl'Imperadori, e i Regi, quanto più spesso si poteua, rappresentare E diedero tale riconoscimento à rappresentanti ..., che non si sdegnarono i Cavalieri più nobili, e più principali comparire nelle scene, e recitare le Comedie. Ma all'et à nostra si prezzano si poco, che radissime se ne ueggono rappresentare. Né so se di ciò debba incolpare l'auaritia, o il poco amore, che si porta alla uirtù.” (9)

Ez egyáltalán nem áll távol attól az érveléstől, amellyel Balassi megindokolja, hogy miért választott szerelmi témát:

„Ha atyánk Mátyás királynak, Károly császárnak nem volt kárára, sőt nagy hasznára az diákság, astrologia, azonképpen ha Cortes Ferdinandusnak, ki jeles versszerző volt (azki jobb részre az egész Indiát, kinek Nova Terra neve, meghodoltatta Károly császárnak), nem hozott ségyent, sem kárt az diákság, mi időnkben Swendi Lázárnak ha nem ártott, sőt használt az philosophia, geometria, mi miért irtóznunk ugy az jó s bölcs tudomántól, ha látjuk, hogy azkinek az Isten az bátor sziv mellé az jó tudománt is ádta, annak nem tompítja, hanem igen megjobbítja szabljája élet véle.” (10)

Ebben az idézetben, az igazat megvallva, még nincs szó szerelemről. De mindkét szövegben ott a császár, a király, a lovag alakja, akik az erény barátai. Balassinál az erény: „tudomány” és „diákság”. Ezek az eszközei annak az átfogó irodalmi tervnek, amely az udvariság egy modernebb változata felé vezet. (11)

Igaz, hogy az olasz szöveg magyar újraírásának imitációs eljárása, a retorikai és téma-beli párhuzamosságok a fent idézett részekre korlátozódnak. Az is igaz, hogy a két prológus máskülönben önálló életet él: az olasz szerzőt a dramaturgiai vita érdekli, a magyart a szerelemtan. Ám a bemutatott adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a prológusban Balassi nemcsak az *Amarillit* imitálta. Castelletti életművéből Magyarországon nemcsak a pásztorjáték műfaját ismerték.

Hogyan került az *I torti amorosi* Balassi kezébe? Castelletti teljes kiadásához nem juthatott hozzá, hiszen az csak három évvel a költő halála után jelent meg. (12) De akár egybekötve kapta meg a két színdarabot, akár külön-külön ismerte meg őket, mindkét eset igazolja Castelletti akkori népszerűségét, amit csak a legújabb szakirodalom állapított meg.

Jegyzet

(1) A gazdag szakirodalom felsorolása helyett legyen szabad csak utalnom Stoll Béla *Balassi-bibliográfiájára*. Balassi Kiadó, Budapest, 1994.

(2) Vö. különösen: Kőszeghy Péter: *Utószó*. In: *Gyarmati Balassi Bálin: Szép magyar komédia*. Sajtó alá rendezte: Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Budapest, 1990, 89–110. p.; Di Francesco, Amedeo: *Castelletti e Balassi. Drammaturgia e trattatistica nella riscrittura ungherese dell'Amarilli*. In: *Klaniczay-émlékkönyv*. Szerk.: Jankovics József. Budapest, 1994, 233–249. p.

(3) Vö. a 2. jegyzettel.

(4) Abban az értelemben, ahogy Gérard Genette használja a kifejezést. – *Genette, Gérard: Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris, 1982.

(5) Három olyan, nyomtatott forrása van a darabnak (Venezia, 1581; ugyanabban az évben még egy utánnomás; Venezia, 1585.), amelyek megelőzték a *Szép magyar komédia* szerkesztését. Még nem tisztáztam, hogy

ezek közül melyiket tarthatta kezében a költő. A kérdés egyébként lényegtelen, hiszen az *I torti amorosi* prológusának e része mindhárom szövegváltozatban azonos – leszámítva néhány egész csekély, írástechnikai apróságot. Itt mondom köszönetet *Maria Cicala*nak, *Castelletti* kutatójának, hogy segítségemre volt a szükséges adatok megszerzésében.

(6) Az első kiadás utánnyomásából idézem: *Castelletti, Cristoforo: I torti amorosi*. Venetia appresso Gio. Battista Sessa & fratelli, 1581, 5. p.

(7) Gyarmati Balassi Bálint: *Szép magyar komédia*, i. m., 11. p.

(8) *Castelletti* műfajválasztásának fontosságához és általában a 16. és 17. századi komédiavitához ld. *Cicala, Maria: Lettura intertestuale del Castelletti lirico*. Napoli, 1994, 57 skk.

(9) *Castelletti, Cristoforo: I torti amorosi*, i. m., 5–6. p.

(10) Gyarmati Balassi Bálint: *Szép magyar komédia*, i. m., 11–12. p. – *Ami Hernán Cortés* versszerző tevékenységéhez ld. például: *Bellini, Giuseppe: La letteratura ispano-americana dall'età precolombiana ai nostri giorni*. Firenze–Milano, 1970, 93. p. – Balassi Cortés-hivatkozásához különösen ld.: *Kovács Sándor Iván: Balassi Bálint és az Óceánium*. ItK, 1976, 659–670. p.

(11) A *Szép magyar komédia* prológusában Balassi expressis verbis nem beszél az udvariságról, de nyilvánvaló, hogy az ő ott kifejtett szerelemfilozófiája (és egyébként költői gyakorlata) az eszményi szerelem példázata. Vö. *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982; *Zemplényi Ferenc: A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987, 52–85. p.

(12) *Tutte le opere di Cristoforo Castelletti, cioè l'Amarilli Pastorale, I Torti Amorosi, Il Furbo, Le Stravaganze d'Amore*. Venezia, 1597. Az olasz szerző bibliográfiájához vö. *Castelletti, Cristoforo: Stravaganze d'Amore. Commedia. Testo critico, introduzione e note a cura di Pasquale Stoppelli*. Firenze, 1981, 35–36. p.; *Cicala, Maria: Lettura intertestuale...*, i. m., 137–138. és 283–286. p.

A Tíz okok megjelenésének hátteréről

A Rómában őrzött, az 1600-as évek első felének magyarországi eseményeiről beszámoló jezsuita évkönyv és levelezés több érdekes adalékot szolgáltat az 1606-ban megjelent első magyar Campianus-fordítás hátteréhez. Jóllehet a források magáról a kiadásról nem szólnak, ám a kiadó Dobokay Sándor személyéről, a fordítás befejezésének indítékairól és közvetve talán a kézirat Bécsbe kerülésének módjáról is érdekes információkat közölnek. (1)

Dobokay Sándor 1567-ben született, tanulmányait Krakkóban, Poznańban, Bécsben és Grácban végezte. 1594–95-ben tábori misszióban tartózkodott, jelen volt Esztergom ostrománál és Balassi halálos ágyánál. Ezt követően Grácban találjuk. 1597-ben megbízzák a sellyei kollégium vezetésével, (2) amelyet nem szívesen vállal, mondván, a szónokláshoz és prédikáláshoz sokkal jobban ért, mint az adminisztratív teendők ellátásához. Felettesei és társai ugyanilyen értelemben írnak a rendfőnökhöz, kiemelve retorikai képességeit („bonus et firmus in sua vocatione”). (3) Rektorként egyelőre csak a környező falvakba, 1597-től azonban már a pozsonyi országgyűlésekre jár, ahol prédikál és térít. Már ekkor szoros kapcsolatot tart vezető főúri és egyházi méltóságokkal: Pálffy Miklós Itáliába szeretné küldeni fia mellé, és benne látja a leendő esztergomi érseket. (4) Az 1603-as országgyűlésen pedig minden bizonnyal része van a haldokló Forgách Mihály megtérésében. (5)

Az 1600-as évből vagy az azt közvetlenül megelőző időszakból ugyanakkor bizonyos fordítói tevékenységéről is értesülünk. Alphonso Carillo 1600. május 7-i levelében arról ír, hogy Dobokay a rend *Reguláját* és *Szent Ignác*nak az engedelmességről szóló levelét lefordította, a *Martyrologium* fordítását azonban még nem tudta elkezdni („Martyrologium non potuit adhuc verti”). (6) Mi lehetett ez a *Martyrologium*? Campianus élete és mártírsága? Természetesen ezt nem állíthatjuk bizonyosan, hiszen több olyan kiadványról tudunk, amely a különböző helyeken vértanúságot szenvedett jezsuitáknak állít emléket. Másfelől azonban említésre méltó, hogy a kiadások néhány kivételtől eltekintve – ide tartozik a 1606-os és 1607-es magyar kiadás is – a *Tíz okokkal* együtt a Campianus-életrajzot is tartalmazzák, azét a Campianusét, akit a katolikus világ akkor már szentként tisztelt. Így nem kizárt, hogy az egyik latin nyelvű kiadás életrajzának fordítása foglalkoztatta Dobokayt. Mivel további adatok nincsenek birtokunkban – azt sem tudjuk, belekezdett-e a munkába egyáltalán –, egyértelmű bizonyossággal nem állíthatjuk ezt, azt azonban igen, hogy a téma már ekkor felkeltette érdeklődését, amelynek bizonyítéka éppen az angol jezsuita művének kiadása.

Ezt követően a levelezésanyag egészen az 1606-os kiadásig hallgat a fordításról. A hallgatás oka minden bizonnyal a Dobokay életében bekövetkező változásnak tulajdonítható. 1600-tól ugyanis Alphonso Carillót, aki erdélyi előjáróként Sellyén tartózkodik és így az ottani ügyeket is intézi, tartományfőnökké nevezik ki, s ezért a sellyei kollégium minden gondja Dobokay vállára nehezedik. A négyszáz tanulót magába foglaló iskola, a kollégium adminisztrációs teendői, a vidéki missziók és a Vágsellyén nagy pompával megrendezett egyházi ünnepek szervezése kitöltik idejét. Hiába kérvényezi, segítséget

nem tudnak küldeni, őt pedig nem hajlandók leváltani. Ezek a levelezésben visszatükröződő mozzanatok is okai lehetnek annak, hogy a magyar Campianus tizenkét évet késlekedett. Késlekedett, jóllehet az ilyen típusú, nemzeti nyelven megjelenő könyvek kiadását Rómában is rendkívül fontosnak tartották. Egy 1602. március 9-én, a rendfőnök által Carillo tartományfőnöknek írt levél említést tesz a lelki életről szóló könyvek magyar és cseh nyelvre fordításának tervéről. (7) Nem valószínű tehát, hogy a páratlan népszerűségnek örvendő, 1581 és 1599 között tizenhét kiadást (8) megért munkát nem jelentették volna meg elkészülte után. A fentebb hivatkozott levélrészlet ugyanakkor azt mutatja, hogy Carillo, aki Dobokay fordításáról is hírt adott, figyelemmel kísérte a jezsuiták irodalmi tevékenységét. Nyilvánvalóan a tartományfőnök hatáskörébe tartozott a provincia könyvkiadásának irányítása, ellenőrzése. Ez az oka, hogy a vitán felül álló katolikus hitvédő iratnak a Rómában őrzött cenzori könyvekben nincs nyoma. Nem kellett tehát Rómában küldeni cenzori véleményezésre, elég volt Carillo engedélye.

Dobokay és a vágsellyei kollégium életében radikális változást az 1605-ös év hoz. Az események részletes elbeszélése a később történetek megértéséhez nélkülözhetetlen fontosságú.

A Bocskai-szabadságharc folyamán a sellyei kollégiumot kétszer látogatják meg a hajdúk. (9) Először mindjárt 1605 elején, éppen akkor, amikor a rektor Znióváraljáról Sellyére igyekszik. Egy jóakarató hajdú figyelmezteti („a benevolo faventeque haidone moneretur”), hogy az ellenség közeledik. Dobokay ennek ellenére megtartja a prédikációt és csak ezután kap lóra, kicsúszva üldöző karmából. Mivel megtudja, hogy nem felsőbb parancsra akarták elfogni, visszatér. Közben azonban újra változik a helyzet, elterjed a hír: a hajdúk csak az alkalomra várnak, hogy elhurcolják, s kifejezetten őt keresik. Ekkor, a sötétség leple alatt néhány híve segítségével kiszökik a kollégiumból és a környékbeli nemesekhez menekül. A kollégium őrzésére hátrahagyott néhány diák – így a szöveg –, hogy a hajdúkapitány gyanúját eloszlassa – aki személyesen Dobokayval akar beszélni – különböző ürügyekkel, hogy a rektor most imádkozik, most levelet ír stb. távol tartják a beszélgetésre vágyó kapitányt. Végül pedig, a rektor és társai hátrahagyott ruháit magukra öltve a kollégium egyik épületében, amely az utca felé néz és így be lehet oda látni, egész nap fel-alá járkálnak, elhithetve a hajdúkkal, hogy a rektor odahaza van, akit ők süveget emelve, térdet hajtva még köszöntöttek is.

Harmadikban akkor menekül meg, amikor áprilisban újra megjelennek a hajdúk, most már tatár és török segédcsoportokkal egyetemben. Dobokay éppen a támadást megelőző napokon Galgócra megy és a visszaút estéjén Sellye közelében értesül a történetekről. Egy közeli városban – talán Szentannán – tölti az éjszakát, ahonnan, mivel veszélyes lenne nappal, hajnalban távozik – a város kapui zárva vannak –, két társával együtt átmászva a falon és a várost övező vizesárkon. Úttalan utakon, csupán a hegyekbe menekült parasztok jóindulatára hagyatkozva elérik Nagyszombatot. Innen ő Pozsonyba megy, ahol behajózzák a sellyei kollégium még az év elején idemenekített poggyászát a könyvtárral együtt, amelynek kötetei közt talán a Balassi-kézirat is rejtőzhetett, és útnak indulnak Bécsbe („...totam supellectilem nostram domesticam, et templi cum bibliotheca facile capiebat, adverso Danubio Viennam iter ingressi sumus”).

A hajóút harmadik napján azonban hajótörést szenvednek, amelynek során minden a vízbe esik. Nagy ügyel-bajjal sikerül a felszerelés és a könyvtár egy részét kimenteni („In eo littore ad tertium diem substiterunt, extrahendis scilicet rebus, ut bibliotheca, caeteraque suppellectili tam templi, quam alterius generis occupati, quae irreparabile detrimentum ab aquis acceperant”).

Bécsbe érve, a viszontagságos hajóút után Dobokay nem tölti tétlenül az időt, jelentéseket ír nemcsak a sellyei eseményekről, hanem a katolikus egyház és a jezsuiták helyzetéről is. 1606-ban pedig a béketárgyalások menetéről számol be részletesen. Ő az egyetlen, aki egy Sellyén maradt licentiátus, Joannes Ivanchan révén a magyarországi hívekkel tartja a kapcsolatot, miközben tervezeteket nyújt be a visszatérés lehetséges módzatairól.

E lázas tevékenység közepette születik meg a *Tíz okok* előszava. (10)

Mi ösztönözte Dobokayt arra, hogy befejezze és kiadja a magyar Campianust? két fő oka lehetett, melyek közül az egyik Dobokay életében keresendő. A kollégium megsemmisülésével az igazgatás gondjai, de általában minden gond lekerül a válláról. A hirtelen jött szabadidőt, amint utaltunk rá, a bécsi ügyekben való részvételre használja föl, mind gyakorlati, mind irodalmi téren.

A fentebbi, hosszan idézett történet középpontjában az ő személye áll. Egy olyan személyé, aki jól ismerte Edmund Campion életét és halálát. A katolikus mivoltért elszenvedett üldöztetések, a több alkalommal való csodás megmenekülés, az átélt viszontagságok, ezek eleven frissessége, mindezek az angol jezsuita életével kísértetiesen megegyező mozzanatok is ösztönzést adhattak a *Tíz okok* hiányzó részének befejezéséhez. Ahogy az előszó sugallja: a Krisztus katonájaként meghaló Balassi Bálint munkáját Krisztus másik katonája viszi tovább: az előbbi halála, az utóbbi élete és a mű szerzőjének mártíromságával megpecsételt sorsa tanúbizonysággal szolgál a minden oldalról támadott katolikus hit mellett. Az előszó végén lévő *Augustinus*-idézet hitvallás arról, hogy miért katolikus és miért marad is az. Hogy ez mennyire időszerű Dobokay számára, arról az Ivanchan-levelek szolgáltathatnak bizonyítékot. Fennmaradt két levelében tudósítja (11) Dobokayt a protestáns prédikátorok részéről őt ért sérelmekről, zaklatásokról, a házról házra való menekülésről és csodákról, amelyek az istenkáromló eretnekekkel történtek meg: a hívek állhatatosságáról és ragaszkodásáról papjaik és a katolikus vallás iránt; a Nagyszombatban, Pozsonyban a ferenceseket és általában a katolikusokat ért sérelmekről és üldöztetésekről, megemlítve a pécsi és váradí püspök fogságba vetését, *Pethe Márton* kalocsai érsek Bécsbe kergetését és *Újlaki Lajos* veszprémi püspök vértanúhalálát. A Bocskai-szabadságharc ezen eseményei tették aktuálissá a Campianus-fordítást és adták a második okot a kiadásra.

A háború következtében a felső-magyarországi katolicizmus bázisai jórészt megsemmisültek. Az 1606 elején megkezdődött béketárgyalások előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a jezsuiták nem térhetnek vissza Magyarországra. Dobokay 1606. július 8-án írt levelében (12) komor hangon tudósítja a rendfőnököt a visszatérés lehetetlenségéről. Ebben a helyzetben készül el a fordítás és a bevezető, amely ahhoz a réteghez fordul, amely egyedül tehet a katolikus hit és a jezsuiták érdekében: a magyar nemesiséghez. Az ajánlás *Forgách Zsigmond*hoz szól, aki éppen Vágsellyén tért meg ünnepélyes külsőségek közepette 1604-ben (13) és aki változatlan buzgalommal viseltetik a jezsuiták iránt, amire tanú a rendfőnök 1605. márciusi levele (14) és maga a kiadás is, amelyet anyagilag támogat. A sors fintoraként annak a Balassi Bálintnak keze munkáját, akinek *Losonczy Annával* való házassági terveit éppen ő hiúsította meg. Hozzá fordul tehát Dobokay, felidézve a hitért szenvedőket és meghalókat. Így állítja a nemesi olvasóközönség elé példa gyanánt az egykori vetélytársakat, a hitéért életét adó Balassi Bálintot, s azt a *Forgách Zsigmond*ot, akinek megtérítése nagy visszhangot váltott ki, s aki szent lelkesülésében elűzte a más vallást gyakorló parasztokat birtokairól. Ez lehet az oka annak, hogy a magyar kiadás nem a Campion-életrajzot közli, hanem helyette egy magyar főúr, Balassi Bálint utolsó szavait és halálát idézi fel. Balassiét, akinek halálára gyászverset

Mi ösztönözte Dobokayt arra, hogy befejezze és kiadja a magyar Campianust? két fő oka lehetett, melyek közül az egyik Dobokay életében keresendő. A kollégium megsemmisülésével az igazgatás gondjai, de általában minden gond lekerül a válláról. A hirtelen jött szabadidőt, amint utaltunk rá, a bécsi ügyekben való részvételre használja föl, mind gyakorlati, mind irodalmi téren.

szereznek a znióváraljai jezsuiták (15) és akinek korai utóéletéhez magával a fordítással együtt szintén egy magyar jezsuita járul hozzá. Minden jel arra mutat, hogy protestáns környezetben is megértették a mű ezen üzenetét. *Vörösmarty Mihály Megtérése törté-riájában* a következőket írja *Suri Mihály* protestáns prédikátorról: „Predikálással olykor hogy kénáltam, magát azzal mentötte, hogy kötött szöszí, kezdett munkája vagyon, mert Campianust fordították magyarrá, s arra akar megfelelni.” (16)

Egy másik alkalommal Vörösmarty visszakérdez a megkezdett munkára: „*Campianus*-ra való feleletben is vég hamar ha lenne-e, kérdém egykor, s monda: *Nostri doctores mihi non satisfaciunt*. Az, hogy munkáját félbe kellett hagyni, mert doktori könyveiben az ellen eléendő feleletet nem találhatott.” (17) Mintha még ez a tény is Campion életére rí-melne. Halála előtt ugyanis több alkalommal nyilvános disputát rendeztek ellene, azon-ban olyan sikeresen védekezett, hogy legyözni nem tudták és kénytelen voltak ezért aj-tók mögött folytatni tárgyalását. (18)

Dobokay szándékai szerint azonban nemcsak követendő például és vitairatul, hanem lelki vigaszul és épülésül is szolgált volna az angol jezsuita munkája. Mindehhez párhuzamokat találunk két, Bécsben elérhető német nyelvű kiadás bevezetőjében. (19) Az egyik, az 1583-as ingolstadti, amelynek előszavában azt olvashatjuk, hogy a könyv sok latinul nem tudóknak adhat vigasztalást, akkor, amikor a katolikusok ellen újra fellépnek az eretnekek. A másik, az 1589-es, szintén német nyelvű mainzi kiadás így szól: meg van írva, hogy az utolsó időben sokan elhagyják az igaz hitet, ezért a könyv biztatás lehet azoknak, akik viszont kitartottak. Maga Dobokay feltehetően az 1584-es ingolstadti latin nyelvű kiadást használhatta, annak címe ugyanis megegyezik a magyar kiadásával, az utolsó másfél sor kivételével, amely Dobokay hozzátoldása lehet, amint az Gál István ki-mutatta. (20) A hasonlóságok mellett azonban az előszó személyes hangvétele, amely a fordítás és a kiadás körülményeit ecseteli, kiemeli a magyar *Tíz okok* előszavát nyugat-európai társai közül.

Jegyzet

(1) Az 1601–1606 közti, Magyarországra vonatkozó jezsuita levelezésanyag a közeljövöben jelenik meg Sze-geden az *Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmak történetéhez* című sorozat köteteként. A továbbiakban a levelek római jelzetét adjuk.

(2) *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, I. Roma, 1982, 655. p.

(3) *Lukács, Ladislaus: Monumenta antiquae Hungariae IV. (1593–1600)*. Roma, 1987, 181. p.

(4) Uo.

(5) *ARSI Austr 133 f 20v–22r*.

(6) *Lukács, Ladislaus: Monumenta... IV. 463. p.; Veress Endre: Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618) II.* Budapest, 1943, 324. p.

(7) *ARSI Austr 2 I. p. 45.*

(8) *Index Aureliensis. Tom. VI. Aureliae Aquensis MCMLXXVI.* Genf, 1976, 373–376. p.

(9) *ARSI Austr 133 f. 66r–68v.*

(10) *Balassi Bálint összes művei II.* Összeállította: *Eckhardt Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955, 114–115. p.

(11) *ARSI Germ 180 f. 94., 95., 101r et v. ARSI Germ 180 ff. 114–115.*

(12) *ARSI Germ 181 f. 21.*

(13) *ARSI Austr 133 f 36r–38r.*

(14) *ARSI Austr 2. I. p. 158–159.*

(15) *Eckhardt Sándor: Balassi-tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, 103–104. p.

(16) *Vörösmarty Mihály kálvinista prédikátor megtérése törté-riája.* Sajtó alá rendezte: *Jankovics József és Nyerges Judit.* Argumentum, Budapest, 1992, 38. p.

(17) Uo., 42. p.

(18) *Gál István: Balassi Bálint Campianus-a.* ItK, 1969, 581. p.

(19) Österreichische Nationalbibliothek, Wien, 41 Mm 67 és 13 M 21.

(20) *Gál István: Balassi Bálint Campianus-a, i. m., 584. p.*

Balassi és Regnart

Balassi Bálint verseinek mintáit vizsgálva már Eckhardt Sándor rámutatott arra, hogy Balassi művei közül négy valami módon a jeles németalföldi – tulajdonképpen észak-francia – zeneszerző, Jacob Regnart Kurtzweilige Teutsche Lieder címmel megjelent háromszólamú villanelláihoz kapcsolható.

A Balassa-kódex számozása szerinti VIII. (*Reménségem nincs már nékem*) nótajelzése az *Ich hab vermeintra* utal, a XX. (*Már csak éjjel hadna*) a *Wann ich den gantzen Tag* szövegének, a XLIX. pedig (*Haki akar látni két eleven kutat*) a *Wer sehen will zween lebendige Brunnen* szövegének fordítása és átköltése, s végül a XVIII. (*Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek*) gondolati-tartalmi egyezéseket mutat a *Nun bin ich einmall frey von liebes banden* valamint a *Nun hab ich doch einmal erlebt die stund* szövegével. (1) Ezek az énekek egy kivételével mind a *Kurtzweilige Teutsche Lieder* 1574-ben Nürnbergben megjelent első kötetben található, (2) csak a *Wann ich den gantzen Tag* származik az 1577-ben kiadott másodikból. (3) A Balassa-kódex szerint a költő ezeket szinte mind a „giermeksigetül fogva hazasagaigh” tartó időszakban szerezte, csak a XLIX. tartozik azok közé, amelyek házassága után íródtak. A versek keletkezési idejének pontos meghatározására az irodalomtörténészek több kísérletet is tettek – többé-kevésbé eltérő eredménnyel. A Regnart-villanellákon alapuló énekeket illetően *Waldapfel József* és *Eckhardt Sándor* felfogása vált mérvadóvá. *Waldapfel* a VIII. verset 1584 előttre, míg *Eckhardt* 1578 előttre keltezte. A XX-at *Waldapfel* 1577–78-ra datálta, míg *Eckhardt* 1578-ra, mégpedig az alapján, hogy a Balassa-kódex XXIV. verse (*Most adá virágom*) a nótajelzésével a XX.-ra utal, s a XXIV. a szöveg szerint 1578-ban keletkezett. A XVIII-at mindketten 1583 körülre tették, végül a XLIX. verset *Waldapfel* 1589-re, *Eckhardt* pedig 1588–89-re keltezte. (4)

Eckhardt úgy vélte, hogy Balassi a „*Kurtzweilige Teutsche Lieder*” két kötetének egy 1578-ban megjelent egyesített kiadását használta, amit még az évben Nürnbergből kaphatott. (5) Nyilván a két kötetből származó anyag eltérő aránya sarkallta arra, hogy egy egyesített kiadásban keresse Balassi Regnart darabjainak forrását. *Eckhardt* vélekedése azonban több szempontból is problematikus. Először is közlésével ellentétben, az 1578-as utányomás ugyanúgy két külön részben jelent meg, mint az első kiadás, s a dalokat egyesítve csak 1583-ban adták ki Münchenben, majd pedig a következő évben Nürnbergben. (6) Ennél lényegesebb, hogy *Eckhardt* (és *Waldapfel*) keltezése a VIII., XX. és a XVIII. vers esetében – illetve tulajdonképpen az ezek alapjául szolgáló Balassa-kódexbeli időutalás – megkérdőjelezhető.

*Eckhardt*nak és *Waldapfel*nek a kódexet követő kronológája szerint ugyanis Balassi egy évtizeden keresztül három alkalommal merített volna a *Kurtzweilige Teutsche Lieder*nek a korban igen népszerűvé – mai szóhasználattal slágerré – vált, könnyed énekeket tartalmazó anyagából. (7) Mi több, a két fordítást – a XX.-at (*Már csak éjjel hadna*) és a XLIX.-et (*Haki akar látni két eleven kutat*) – tíz év választaná el egymástól. Kérdés azonban, feltételezhető-e mindez. Elképzelhető-e, hogy Balassi előbb 1578-ban lefordította a *Wann ich den gantzen Tagot*, majd azután tíz évet várt és csak akkor fordította le a *Wer sehen will zween lebendige Brunnen*? Vajon nem inkább arra kellene-e következtetnünk, hogy az összes vers, amely a Regnart-dalokhoz kapcsolható, közel egy időben

keletkezett, s alapul véve a *Balassa-kódex* magyarázata, és főleg a Júlia-utalás alapján biztosabban keltezhetőnek látszó XLIX. verset – valamikor az 1580-as évek második felében/végén?

Itt mindjárt megjegyzendő, az Eckhardt által a XX. éneknél kiindulópontként vett *Balassa-kódex*-beli nótajelzés a keltezést illetően nem feltétlenül mérvadó, hiszen az – miként számos korabeli példa bizonyítja – lehet utólagos is. A felvetett kérdés kapcsán pedig érdemes rámutatni, amennyiben a VIII. és a XX. ének mégis csak 1578-ban íródott volna, akkor azok a Regnart-villanellák közreadásához képest eléggé koraiak lennének: míg az előbbi nagyjából négy évvel a darab első megjelenése után keletkezett volna, addig az utóbbit már csupán csak egy év (!) választotta volna el a darab első kiadásától. (8)

A keltezést illetően nem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1578-as datálás a Regnart daraboknak más korabeli külföldi nyomtatott és kéziratos forrásokba való megjelenéséhez képest különösen korai. A lantra illetve billentyűs hangszerekre készült nyomtatványokban Regnart két világi zenét tartalmazó kiadványából – a *Kurtzweilige Teutsche Liederból*, illetve az 1574-ben Bécsben megjelent *Il primo libro delle Canzone Italiane a cinque voci*ből – átvett darabok csak 1583-tól fordulnak elő. (9) A kéziratos orgonatabulatúrák hasonlókat mutatnak, (10) s a korabeli közép-európai népszerű nemzetközi zene egyik legfontosabb forráscsoportjában, a német, svájci, cseh stb. egyetemisták által összeállított kéziratos lantgyűjteményekben a Balassi-féle Regnart-énekek konkordanciái egy (bizonytalan) kivétellel mind 1590 utánra, javarészt 1600 tájára kelteződnek. (11) Úgy tűnik tehát, annak ellenére is, hogy 1574-től fogva szinte évenként készültek Nürnbergben újranyomások a *Kurtzweilige Teutsche Lieder* anyagából, (12) Regnart háromszólamú német villanellái mégis csak a nyolcvanas évekre lettek annyira népszerűek, hogy – a szerző más, világi darabjaival együtt – az akkori nyomtatott és kéziratos minden zenei gyűjtemények anyagába bekerüljenek. A fenti források együttes tanúságtétele tehát az, hogy a kérdéses Balassi versek 1578-as datálása a Regnart-énekek általános nemzetközi elterjedéséhez képest szembejártan korai, és ez a tény csak nyomatékossá teszi a kérdést: vajon helytálló-e az eddig elfogadott keltezésük?

A Balassihoz kapcsolódó Regnart-darabok közül a *Wann ich den gantzen Tag*, s főleg a *Nun bin ich einmall frey* fordul elő nagyobb számban az említett külföldi forrásokban. Az utóbbi esete azt mutatja, hogy a dalszöveg gondolatvilágát nemcsak az abból szabadon merítő Balassi érezhette magához közelinek, hanem az – nyilván örök aktualitása miatt – általános népszerűségnek örvendett Közép-Európában. A többi Balassi-féle Regnart-dalnak csak két-három előfordulása regisztrálható. Érdekes módon azonban éppen a ritkábbnak tűnő *Ich hab vermeint*, valamint a *Wer sehen will zween lebendige Brunnen* egy cseh forrásban bukkan fel – igaz, jóval Balassi halála után. Abban a bizonyos Prágában őrzött, Kutna horá-i eredetű – többnyire helytelenül Jacobides-féle lanttabulatúrának nevezett – 17. század eleji cseh lantgyűjteményben, amely a sokszor hivatkozott *Batori Tantzot* is tartalmazza. (13) Kérdés, hogy a fenti daraboknak e forrásban való előfordulása nyomán, továbbá Balassi versei alapján feltételezhetnénk-e azoknak valamiféle közép-kelet-európai népszerűségét? Ennek eldöntéséhez mai ismereteink nem elégségesek. Érdemes azonban utalni arra, hogy Balassi magyartásával rokon cseh gyakorlat nyomait megtaláljuk a cseh lanttabulatúrákban is. Ezekben Regnart több darabja mellett felbukkan cseh szövegkezdet, ami alapján feltételezhető, hogy egykor volt cseh szövegük. (14)

Eckhardt – mint láttuk – azzal számolt, hogy Balassi egy nyomtatvány alapján dolgozott, s egy egyesített kiadásra gondolt. Amennyiben a későbbi keltezés illető javaslat elfogadható, úgy tulajdonképpen elképzelhető lenne az 1583-as müncheni, vagy pedig az 1584-es nürnbergi összkiadás használata. Számba kell azonban vennünk azt a lehetőséget is, hogy Balassi nem is nyomtatott kottából nyert ösztönzést, hanem valamilyen kéziratból, amelyben szerepeltek Regnart német dalai. Itt pedig érdemes ismételtlen visszatérni arra a már említett tényre, hogy a Balassinál nyomon követhető öt Regnart dalból

négyszer a Kurtzweilige Teutsche Lieder első kötetéből származik. Ez ugyanis nem is egy egyesített kiadás használatát sejteti, hanem inkább azt, hogy Balassi nem rendelkezett a második kötet teljes anyagával. A költőhöz talán egy olyan kézirat jutott el, amely a Kurtzweilige Teutsche Lieder első és második kötetéből tartalmazott válogatást. Ez annál inkább is feltételezhető, mivel ilyenféle válogatás elég sok ismert: a már hivatkozott kéziratok lanttabulatúrák. Ezekben elsősorban a Kurtzweilige Teutsche Lieder és az Il primo libro delle Canzone Italiane egyes darabjai szerepelnek – igaz többnyire szöveg nélkül. Ezek kapcsán pedig hangsúlyozandó, e kéziratok száma jóval meghaladja az ilyen darabokat tartalmazó lantnyomtatványokét, ami végső soron arra mutat, hogy a népszerű zene a korban elsősorban kéziratok révén terjedhetett.

Az elmondottak nyomán felmerülhet, vajon nem lehetséges-e, hogy Regnart közvetlen környezetéből jutott el Balassihoz valamilyen kézirat másolat, hiszen Regnart előbb 1557-től Miksa cseh királyi kapellájában működött mint énekes, tenorista, majd 1564 decemberétől a Habsburg udvari együttesnek – s így egyben a magyar király együttesének – volt tagja. (15) Sajnos, e kérdés megválaszolásához nincsenek támpontjaink.

Itt röviden szükséges kitérni arra, hogy a Balassiról írott munkákban Eckhardt nyomán (16) felbukkan egy olyan feltevés is, hogy a költő Bécsben esetleg személyesen találkozott Regnarttal, s így jutott a Kurtzweilige Teutsche Lieder darabjaihoz. Nyilván azért Bécsben, mert Regnart a Habsburg udvarban szolgált. Ahhoz azonban, hogy Balassi és Regnart bécsi találkozásának akár csak a lehetőségét is érdemes legyen fontolgatnunk, tudnunk kellene, hogy Balassi mely időpontokban járt Bécsben és akkor éppen ott volt-e az udvar, s annak tagjai között Regnart. (17) Mindez természetesen csak az 1582. április 9. előtti időszakot érintené, mert Regnart 1582 tavaszától 1596. április 27-ig már Innsbruckban szolgált, mint Ferdinand főherceg Vicekapellmeistere, majd Kapellmeistere. (18)

A Kurtzweilige Teutsche Lieder anyagán alapuló Balassi énekeket eddig általában úgy tekintették – többé-kevésbé hallgatólagosan –, mint amelyek egyedülálló példát jelentenek Regnart műveinek magyarországi ismertségére. Nem véletlen tehát, hogy Eckhardt a Balassi-versek forrását elsősorban külföldön kereste, és úgy vélte, a költő közvetlenül Nürnbergből kapott egy nyomtatványt. Nem érdektelen ezért rámutatni arra, hogy Regnart-kompozíciókra az egykori Magyarországról nem csak a Balassi-féle adalékok ismeretek. Tudunk egy-két Regnart-kiadványról, valamint a németalföldi mester számos alkotása dokumentálható fentmaradt, illetve könyvjegyzékekből ismert különféle vegyes tartalmú zenei nyomtatványokban, s felbukkannak művei a 16. század végére és a 17. század elejére keltezhető kéziratokban is.

Egy pannonhalmi könyv kötetstáblája megőrizte az 1574-ben Bécsben megjelent *Il primo libro delle Canzone Italiane a cinque voci* basszus szólamának egy töredékét. (19)

Itt mindjárt megjegyzendő, az Eckhardt által a XX. éneknél kiindulópontként vett Balassakódex-beli nótajelzés a keltezését illetően nem feltétlenül mérvadó, hiszen az – miként számos korabeli példa bizonyítja – lehet utólagos is. A felvetett kérdés kapcsán pedig érdemes rámutatni, amennyiben a VIII. és a XX. ének mégis csak 1578-ban íródott volna, akkor azok a Regnart-villanellák közreadásához képest eléggé koraiak lennének: míg az előbbi nagyjából négy évvel a darab első megjelenése után keletkezett volna, addig az utóbbit már csupán csak egy év (!) választotta volna el a darab első kiadásától.

Ezenkívül egy 1606-os beszercebányai kottainventárium említ egy *Cantiunculae in forma cordis 5 partes, Tutto logiorni incip[it]-et. (20)* A *Tutto logiorni* alapján arra gondolhatunk, hogy ennek a szív alakú – bizonyosan kéziratos – gyűjteménynek az anyaga részben vagy egészben a fenti 1574-es bécsi nyomtatványon alapulhatott, hiszen annak első darabja a *Tutto lo giorno. (21)*

Joannes Galen könyvkereskedő 1583-ban Kassán számbavett hagyatékában szerepel egy *In quarto (...)* *Partes Regnardi*, amit az inventálók 50 dénárra értékelték. (22)

1629-ben Sopronban, *Wigeleb* kántor hagyatékában volt egy *Missae sacrae Jacobi Regnardi*, amely egy 1602-ben Frankfurtban megjelent kottával azonosítható. (23) Ugyanez a kiadvány megtalálható a pozsonyi evangélikusok 1657-ben felvett kottainventáriumában is: *Jac. Regnardi Missae sacrae a 5. 6. et 8. Voc. (24)*

Tudunk más nyomtatványokról is, amelyekben Regnart-kompozíció szerepel: az OSZK-ban őrzött Bártfai Gyűjteményben található egy 1564-es nürnbergi kiadvány Thesauri musici tomus quartus continens selectissimas quinque vocum harmonias, quas vulgo Motetas vocant címmel és a szakirodalom említ egy erdélyi eredetű, Regnart-darabot tartalmazó, zenei nyomtatványt is. Az 1896-os millenniumi kiállításon még látható volt a lőcsei könyvtár tulajdonából Gregor Krengel Tabulatura nova című lanttabulatúrája (Frankfurt a. O., 1584), amely jónéhány Regnart-éneket tartalmazott lantra átüllesztve és szöveggel együtt az Il primo libro delle Canzone Italiane és a Kurtzweilige Teutsche Lieder anyagából.

található egy 1564-es nürnbergi kiadvány *Thesauri musici tomus quartus continens selectissimas quinque vocum harmonias, quas vulgo Motetas vocant* címmel (31) és a szakirodalom említ egy erdélyi eredetű, Regnart-darabot tartalmazó, zenei nyomtatványt is. (32) Az 1896-os millenniumi kiállításon még látható volt a lőcsei könyvtár tulajdonából Gregor Krengel *Tabulatura nova* című lanttabulatúrája (Frankfurt a. O., 1584), amely jónéhány Regnart-éneket tartalmazott lantra átüllesztve és szöveggel együtt az *Il primo libro delle Canzone Italiane* és a *Kurtzweilige Teutsche Lieder* anyagából. (33)

Regnart miséi, motettái és más kompozíciói felbukkannak 16–17. századi hazai kéziratokban is. Ilyen ismert kéziratok az erdélyi Nagyapoldról, (34) továbbá Késmárkról,

Az olyan, Magyarországról ismert külföldi kottanyomtatványok sorában, amelyek Regnart-műveket is tartalmaznak, első helyen említendő a müncheni és bécsi udvarban működött olasz énekesnek és kereskedőnek, *Peter Joanellinek Novi Thesaurus musici* című, 1568-ban Velencében megjelent hatalmas kiadványa, amelyben elsősorban a császári kapella muzikusainak művei találhatóak, köztük Regnart számos kompozíciója. (25) Ezt a nyomtatványt eddig már hat esetben sikerült a történelmi Magyarországon, illetve innen származó tulajdonosnál kimutatni. Joanelli röviddel a megjelenés után, 1569-ben elküldte kiadványát a soproni tanácsnak, s 1571-ben Bécsből írt levélben, kérte a szokás szerint elvárható jutalmat. (26) *Bakfark* 1577 januárjában felvett páduai hagyatékjegyzékében éppúgy szerepel e gyűjtemény, (27) mint Zsámboky könyveinek 1587-es listáján, (28) avagy Körmöcbánya 1599-es kottainventáriumában. (29) Kis híján száz évvel a megjelenés után, 1657-ben a *Novi Thesaurus musicit* még mindig említi a pozsonyi evangélikusok kottajegyzéke, s e kiadvány egy példánya fennmaradt a pozsonyi ferences könyvtárban. (30)

Tudunk más nyomtatványokról is, amelyekben Regnart-kompozíció szerepel: az OSZK-ban őrzött Bártfai Gyűjteményben

(35) Pannonhalmáról, (36) Bártfáról (37) és Lőcséről (38) származóak voltak. Érdemes külön is kiemelni, hogy az egyik lőcsei kézirat tartalmazza a *Missa quodlibetica* teljes anyagát, amelyből más források révén korábban csak az alt szólamról tudtak. (39)

A most számbavett adatok egyértelműen bizonyítják: az, hogy Balassi figyelme Regnart-kompozíciókra terelődött, nem tartható valamiféle különleges véletlen eredményének: a jeles muzsikusi alkotásai a század második felétől/végétől fogva viszonylag nagy számban kimutathatók Magyarországon. Ugyanakkor a fenti felsorolás is azt mutatja, amiről *Kurtzweilige Teutsche Lieder* darabjai kapcsán már szó esett: Regnart-művek felbukkanásával főleg a század utolsó évtizedeitől számolhatunk.

A felsorolt nyomtatványok és kéziratok döntő többségben egyházzenei alkotásokat tartalmaznak Regnarttól. Ez érthető is, hiszen e kották nálunk egykor javarészt egyházi, illetve iskolai célokat szolgálták. Az *Il primo libro delle Canzone Italiane* jelenleg két esetben is dokumentálható darabjai, továbbá a lőcsei Krengel-féle lantnyomtatvány anyaga, s nem utolsósorban a *Kurtzweilige Teutsche Lieder*hez kapcsolódó Balassi-versek azonban azt bizonyítják, hogy Regnart életművéből nem csak a „komolyabb” művek jutottak el hozzánk – amelyek felbukkanásával különböző városi, egyházi és iskolai gyűjteményekben tulajdonképpen eleve számolhattunk –, hanem a világi alkotások is, habár az effélek nálunk általában csak ritkán dokumentálhatók. Ezek ugyanis egyértelműen a magánjelle-gű zenejátékot, a házimuzsikálást szolgálták, s a 16–17. századi hazai zeneéletnek erről a részéről jóval kevesebb adattal rendelkezünk, mint az intézményesről. Végeredményben tehát a fentiek fontos további adalékot jelentenek annak bizonyításához, hogy a korabeli európai népszerű zene eljutott Magyarországra és szerepet kapott a hazai zeneéletben.

A Balassi által felhasznált Regnart-villanellák konkordanciái lanttabulatúrákban:

Ich hab vermeint

(Kurtzweilige Teutsche Lieder 1576, RISM A/I R 742. nr. 13.)

Prága, Národní Museum, Hudební Odd. Ms. XIII. B. 237. (17. sz. eleje):

Ich hab vermeint

Wer sehen will zween lebendige Brunnen

(Kurtzweilige Teutsche Lieder 1576, RISM A/I R 742 nr. 15.)

Prága, Národní Museum, Hudební Odd. Ms. XIII. B. 237. (17. sz. eleje):

Wer sehen will zwen lebendige Brunnen

Wann ich den gantzen Tag

(Der ander Theyl Kurtzweiliger teutscher Lieder 1577, RISM A/I R 746 nr. 1.)

Prága, Státní Knihovna-Univ. Knihovna 59r 469. (1603 után) fol. 126^r:

Wan ich den gantz tag

Krakkó, Bibl. Jagiellońska (olim Berlin, Staatsbibl.) Ms. 40161 (kb. 1580?) fol. 1^r:

Wan ich den gantzen tag

Koppenhága, Kongelige Bibl. Ms. Thott 841. (1608) fol. 46^r:

Wan ich den gantzen tag gebühret hab

Köln, Staatl. Hochschule f. Musik Ms. R 242. (17. sz. eleje) fol. 61^r:

Wen ich den gantz tag

Köln, Uniuersitäts und Stadtbibl. Ms. K 16^a 6745 qu. (17. sz. eleje) nr. 37.:

Von Nothen ist daß (= Wann ich den gantzen tag).

Nun bin ich einmall frey von liebes banden
(Kurtzweilige teutsche Lieder, 1576, RISM A/I R 742 nr. 3.)

Waisel, Mattheäus: Tabulatura. Frankfurt a. O., 1592.; nr. 35.

Nu bin ich ein mahl Frey.

Basel, Universitätsbibl. Ms. F. IX. 70. (1591–1594?) 272. p.:

Nun bin Ich einmal frey.

Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibl. Ms. Guelf 18. 7. (1603–1604) fol. 127^r:

Nun bin Ich ainmahl [frey].

Koppenhága, Kongelige Bibl. Thott 841. (1608) nr. 36. fol. 50^r cím nélküül és nr. 37.:

Aliter (nr. 36. egy hanggal mélyebben).

Prága, Národní Museum, Hudebni Odd. Ms. XIII. B 237. (17. sz. eleje) fol. 17^r:

Jac. Regnardi Nu bin ich.

Köln, Universitäts und Stadtbibl. K 16^a 6745 qu. (17. sz. eleje) nr. 21.:

Pol: Vila: Nuhn binn ich einmahl frey.

Köln, Staatl. Hochschule f. Musik R 242. (17. sz. eleje) nr. 21:

Nun bin ich ein mahl frey.

Berlin Staatsbibl. Mus. ms. 40141 (17. sz. eleje) nr. 76. és nr. 134.:

Nun bin ich einmahl frey.

Nun hab ich doch einmal erlebt die stund
(Kurtzweilige teutsche Lieder, 1576, RISM A/I R 742 nr. 7.)

Koppenhága, Kongelige Bibl. Ms. Thott 841. (1608) nr. 33. fol. 49^r:

Nun hab ich doch einmal erlebt die stund.

Köln, Univerisitäts und Stadtbibl. K 16^a 6745 qu. (17. sz. eleje) nr. 36:

Nuhn hab ich doch einmahl.

Köln, Staatl. Hochschule f. Musik Ms. R 242. (17. sz. eleje) nr. 24.:

Nun hab ich doch ain mahl.

Jegyzet

(1) Vö. *Balassa-kódex*. Közreadja: *Varjas Béla*. Budapest, 1944; *Balassi Bálin összes művei I*. Közreadja: *Eckhardt Sándor*. Budapest, 1951–15., 57., 13. és 34. számúak. Ld. még: *Eckhardt Sándor: Balassi-tanulmányok*. Budapest, 1972, 228–236. és 241–243. p.

(2) *Kurtzweilige Teutsche Lieder, zu dreyen Stimmen, Nach art der Neapolitanen oder Welschen Villanellen, newlich Durch... Jacobum Regnart componirt...* Nürnberg, 1574. Vö. *Répertoire International des Sources Musicales* (a továbbiakban: *RISM*). A/I. Einzeldrucke vor 1800. Szerk.: *Karlheinz Schlager*. R 742.; ill. *Fabian, Berhard: Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts II*. Közreadja: (Faksimile kiad.) Hildesheim, 1973. 49. p.; *Göhler, Karl Albert: Verzeichnis der in den Frankfurter und Leipziger Meßkatalogen der Jahre 1564–1759. Angezeigten Musikalien*. Leipzig, 1902. 38. p. A szakirodalom korábban 1576-ra tette a *Kurtzweilige Teutsche Lieder* első kötetének megjelenését. Vö. *Eitner, Robert: Jakob Regnart. Monatshefte für Musikgeschichte*. 12(1880) 96, 99–100. p., ill. *Pass, Walter: Thematischer Katalog sämtlicher Werke Jacob Regnarts. Tabulae Musicae Austricae*. Bd. V. Wien, 1969, 47. p.

(3) *Der ander Theyl Kurtzweiliger teutscher Lieder zu dreyen Stimmen. Nach art Neapolitanen oder Welschen Villanellen, newlich durch... Jacobum Regnart componirt...* Nürnberg, 1577. Vö. *RISM A/I*, R 746., ill. *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., 48. p.

(4) *Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Irodalomtörténeti füzetek XV*. Budapest, 1927. 26–27. és 43. p.; *Balassi Bálint összes művei I*, i. m., – Ld. a fejezetek időbeosztását!

(5) Uo., 173. p.

(6) *Teutsche Lieder mit dreyen stimmen nach art der Neapolitanen oder Welschen Villanellen: Zuvor nder-schidlich in dery Theil außgangen anjetzt aber auß ursachen und mit bewilligung der Authorn in ein Opus zusammen druckt*. München, 1583. *RISM A/I*, R 755.; *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., 23. és 53. p.

(7) Regnart alighanem úgy érezte, kritika éri majd azért, hogy ő, a császári muzsikos, ilyen könnyed tartalmú és ranghoz nem illő színvonalú gyűjteményt ad közre, s ezért egy magyarázó versikét mellékel a kiadványhoz: „Jedem der Music verstandigen Leser: /Lass dich darumb nit wenden ab, / Das ich hierin nit brauchet hab, / Vil zierligkeiten der Music, / Wiss, das es sich durchaus nit schick, / Mit Villanellen hoch zu prangen, / Und dardurch wöllren Preiss erlangen, / Wird sein vergebens und umb sonst, / An andre ort gehört die kunst.” Ld.: Eitner, Robert: *Jakob Regnart*, i. m., 100. p.

(8) A *Kurtzweilige Teutsche Lieder* második kötetét 1577 tavaszán a frankfurti könyvkatalógus már hirdette. Vö. *Die Messkataloge...*, i. m., 227. p.

(9) Vö. *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., passim; Brown, Howard Mayer: *Instrumental Music Printed Before 1600*. Cambridge, Mass. 1965, passim.

(10) Berlin, Staatsbibl. Mus. Ms. 40034 (*Chr. Löffelholz* orgonatabulatúrája, 1585) és Basel, Univ. Bibl. MS FI IX. 43. (*Chr. Liebfriedius* orgonatabulatúrája, 1594.) Ld.: *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., 68. és 82 p. – Az orgonatabulatúráknak sajnos nincs olyan áttekintő szakirodalmi, mint a lanttabulatúráknak, ezért feltehető, hogy nem csupán ez a két kézirat tartalmaz Regnart darabot.

(11) Ld. a jegyzéket a tanulmány végén!

(12) Ld. RISM – Regnart címszó; *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., 47. és köv. p.

(13) Praha, Národní Museum, Hudební Odd. Ms. XIII. B. 237. Tartalmát leírja: Tichota, Jiří: *Francouzská loutnová hudba v Čechách*. Miscellanea Musicologica, 1973. 25–26 sz., 19–23. p. – A ma rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy a *Batori Tantz* a címevel a *Báthory Istvánra* mint lengyel királyra utal. E német tánc-allemande családjába tartozó darab nem vonatkoztható tehát Báthory erdélyi fejedelemségére – miként ezt néha felvetik –, s még kevésbé tartható az a vélekedés, hogy az esetleg *Báthory Zsigmondra* utalna.

(14) Tichota, Jiří: *Deutsche Lieder in Prager Lautentabulaturen des beginnenden 17. Jahrhunderts*. Miscellanea Musicologica. 1967. 20. sz., 88–89. és 91. p.; uő.: *Bohemika a český repertoár v tabulaturách pro renesanční loutnu*. Miscellanea Musicologica. 1984. 81. sz., 190. p.

(15) Smijers, Albert: Die Kaiserliche Hofmusik-Kapelle. Wien, 1919. 145, 147. Studien zur Musikwissenschaft. VI.; *Hellmut Federhofer*: Jacob Regnart. In: *Friedrich Blume* szerk.: Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Kassel, 1949–1979. XI. köt. 136.; *Pass* i. m. 1969. 15–17.; *Eckhardt* i. m. 1972. 227., 1566–1569/70 között Regnart egyik zenészollégája volt az erdélyi lantos, Valentin Bakfark.

(16) Ld. *Eckhardt Sándor: Balassi-tanulmányok*, i. m., 228. p.

(17) Regnart holléte talán részben kideríthető lenne a Habsburg udvari számadások segítségével. A Rudolf-kori udvari források alapos zenei szempontú feldolgozása eddig még hiányzik. Az eddigi közlések Regnart hollétét illetően nem sokban segítenek. Egy esetben feltehető, hogy Balassi és Regnart egy időben ugyanazon a helyen tartózkodott, habár ez aligha hozható kapcsolatba a *Kurtzweilige Teutsche Lieder* anyagán alapuló Balassi-versekkel: 1572 szeptemberében, *Rudolf* nagy pompával lezajlott pozsonyi koronázásán. Balassi – *Istvánffy* sokat idézett tudósítása szerint – egy alkalommal az ünnepségek során pászortáncot járt *Miksa* és *Rudolf*, valamint az ottlévő urak előtt. Nincs azonban biztos adat arról, hogy Regnart ekkor Pozsonyban volt-e, noha aligha feltételezhetnénk, hogy egy ennyire jelentős eseményre, ahová még *Karl főherceg* gráci udvarának orgonistáját, a híres *Annibale Padovanót* is kölcsönkérték, ne ment volna el az udvari kapella színe-java. Mindenesetre, egy korabeli olasz leírás szerint az új királyt Pozsonyban „con bellissima musica di voci et di fiato” ünnepelték. Ld.: *Le solennissime feste et gloriosissimi trionfi nella città di Posonio nella coronatione del serenissimi Principi Rudolfo*. Roma, 1572. In: *Rybarč, Richard: Viedenská cisárska kapela v Bratislave*. In: *Bratislavský hudobný barok*. Bratislava, 1985, 31. p.

(18) Ld.: *Pass, Walter: Jacob Regnart*. In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians XV*. London, 1980, 691. p.

(19) RISM A/I. R. 738.; Ld.: *Keresztury Dezső: Híres magyar könyvtárak*. Budapest, 1982, 86. p., 19. kép. A képaláírásban azonban téves, 1573-as kiadási év szerepel.

(20) Prot. Jud. r. 1606. cis. 35. str. 26. alapján; In: *Hudec, Konstantin: Hudba v Banskej Bystrici*. Liptovský Svätý Mikuláš, 1941, 32. p.

(21) Vö. *Eitner, Robert: Jakob Regnart*, i. m., 1880, 97. p. és *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., 46. p.

(22) *Kemény Lajos: Egy 16. sz. könyvkereskedő raktára*. Magyar Könyvszemle, 1895, 310–320. p. – Tekintve, hogy Regnartnak ekkorra már több önálló kiadványa is megjelent, a kotta nem határozható meg. Vö. RISM, Regnart címszó és *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m.

(23) *Bárdos Kornél: Sopron zenéje a 16–18. században*. Budapest, 1984, 46. p.; RISM A/I. R. 734.

(24) *Jana Kalinayová (Bratislava) közlése*. Segítségét ezúton is köszönöm. – *Magyarország zenetörténete II. (1541–1686)*. Szerk.: *Bárdos Kornél*. Budapest, 1990, 47. p.

(25) A Regnart-darabokat felsorolja: *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., 43–45. p.

(26) *Győr–Sopron Megyei Levéltár 2. Lad XXIV. et Y fasc 5. Nr. 283*. Ld.: *Bárdos Kornél: Sopron zenéje...*, i. m., 25. p., 84. jegyzet

(27) Padova, Archivio di Stato di Padova, Atti dei Notai Nr. 3563. fol. 335^r: „Sie libri In 4to grando, con coperto de peghorina Intitulati Novi Thesaurij Musici Impressi Venetii apud Antonium Gardanum 1568.” – *Király Péter: Bakfark hagyatékának inventáriuma*. Muzsika, 1992. 12. sz., 25–27. p.

(28) *Gulyás Pál: A Zsámokly-könyvtár katalógusa (1587)*. Szeged, 1992, 329. p. Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12/2. Nr. 1985.: „partes 6 Thesauri Musici libri 5 Petri Joaneli Bergomensis de Gardino. Venetijis Antonius Gardanus 1568”.

- (29) „Thesaurus 6 voc. Venetij impressum” – *Isoz Kálmán: Körmöcbánya zenészei a 17. században*. Budapest, 1907. 7. p.; *Zavarsky, Erndest: Beiträge zur Musikgeschichte der Stadt Kremnitz*. In: *Musik des Ostens* 3. Kassel, 1965, 75. p.;
- (30) Mindkét adatra Jana Kalinayová hívta fel a figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.
- (31) *Gombosi Ottó: Die Musikalien der Pfarckirche zu St. Aegidi in Bártfa*. In: *Festschrift für Johannes Wolf, zu seinem 60. Geburtstag*. Szerk.: Lott, Walter – Osthoff, Helmuth – Wolfpheim, Werner. Berlin, 1929, 39. p.; *Magyarország zenetörténete...*, i. m., 353. p.; *Murányi Róbert Árpád: Magyarország éneklő ifjúsága 1500–1650. Újabb adatok a Bártfai Gyűjteményről*. Magyar Zene, 1973. 1. sz., 78. és 82. p.
- (32) *Magyarország zenetörténete...*, i. m., 360. p.
- (33) Az ezredéves kiállítás katalógusában a Krengel-tabulatúra nem szerepel (vö. *1896-er Milleneum Landes-Ausstellung. Amtlicher Katalog der historischen Hauptgruppe*. Budapest, 1896), de leírja: *Sztankó Béla: Zene...* In: *Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei*. Szerk.: *Matlekovits Sándor*. Budapest, 1898, 117. p. – Sztankó leírásának azonosításához ld.: *Brown, Howard Mayer: Instrumental Music...*, i. m., 337–338. p. A kiadvány ma nem található Lőcsén.
- (34) Arhivele Statului Sibiu, fond Bruckenthal JJ 69. nr. 49. – tenor szólamkönyv 1596-ból; *Brandsch, Gottlieb: Die Musik unter den Sachen*. In: *Bilder aus der Kulturgeschichte der siebenbürger Sachsen II*. Közreadja: *Teutsch, Friedrich*. Hermannstadt, 1928, 309. p.; *Cosma, Octavian Lazăr: Hronicul Muzicli Românești I*. București, 1973, 198. p.; *Constantinescu, Radu: Muzica în Transilvania 1438–1648*. Studii de muzicologie XVII., București, 1983, 165. p.
- (35) Tenor szólamkönyv a 16. század végéről. Ld.: *Magyarország zenetörténete...*, i. m., 355. p.
- (36) Könyvtábláról lefejtett töredékek a 16–17. század fordulójáról – Nr. 21. és 22. motetta és miserészek. Ld.: *Magyarország zenetörténete...*, i. m., 356. p.
- (37) Ms. Mus. 16. és Ms. Mus. 17. A 17. század első feléből négy, illetve három Regnart-kompozícióval. *Gombosi Ottó: Die Musikalien der Pfarckirche...*, i. m., 44–45. p.; *Magyarország zenetörténete...*, i. m., 406. p., 94. jegyzet; *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., 71. p.
- (38) A 17. század első felére-közepére datálható lőcsei orgonatabulatúra-kéziratok közül háromban is felbukkannak Regnart-kompozíciók: Sign. 3 A (13992). Vö. *Burlas, Ladislav-Fišer, Ján-Hořejš, Antonín: Hudba na Slovensku v 17. storočí*. Bratislava, 1954, 103., 104. és 114. p.; *Hulková, Marta: Von der Forschung der Musikgeschichte in der Slowakei*. In: *Zborník Filozofickej a Pedgogickej fakulty Univerzity Komenského XVIII*. 1985, Bratislava, 1987, 63. p.
- (39) Sign. 2 A (13990b). Ld.: *Hulková, Marta: Von der Forschung...*, i. m.; vö. még: *Pass, Walter: Tematischer Katalog...*, i. m., Nr. 27.

„...az mint az eltévedt juhokot siratja”

*Balassi Bálint román nótajelzésének háttere
a román és a magyar folklórban*

Balassi Bálint, akinek költészetében először találkoztak és egyesültek oly gazdagon a kelet-európai népek dalai, 1588–89-ben panaszos verset írt: Ezt akkor szerzette, hogy az ő felesége idegensége miatt az régi szeretőjén kezdett szívében megindulni. A cím után, akkori szokás szerint, a dallamot is megjelölte: Arra az oláh nótára, az mint az eltévedt juhokot siratja volt az oláh leány.

Több mint négyszáz éve annak, hogy a költő ajkán fölhangzott e „nóta”, de ma is különös figyelemmel hallgatjuk, mert Balassi dallamjelzése a román folklór legkorábbi írásos emléke, s ugyanakkor a magyar meg a román költészet összefonódásának legelső írásos bizonyítéka. Mégpedig nem valami véletlen emlék vagy bizonyíték: ha a kor legnagyobb magyar költője, aki nem is Erdély szülőtte volt, új versének dallamául egy román népdalt választott, akkor ezt a dalt legalább Erdélyben, a magyar–román együttélés földjén a magyarok (köztük az értelmiségiek) is bizonyára jól ismerték; ellenkező esetben Balassi saját versének terjedését, éneklését akadályozta vagy nehezítette volna meg, ha egy kevéssé ismert dallammal párosítja. A dal nagy népszerűségének beszédes bizonyítéka, hogy hetven év múlva, amidőn *II. Rákóczi György* erdélyi fejedelem 1659. szeptember 29-én ünnepélyesen bevonult Marosvásárhelyre, megint, sőt „folytonosan” ugyanazt a nótát halljuk ismételni. *Andreas Frank* szász követ és országgyűlési jegyzőkönyvíró latin nyelvű, de magyar mondatokkal, sőt ebben az esetben román kölcsönzőkkel elegyített tudósításában olvassuk: „Notandum tamen, quod musicus militum wayvodalium vulgo töröksípos, vallachicam istam notam in ingressu continuat, quae hungarice vocatur, az oláh fáta nótája, mikor kaprait az havasson elvesztette volna, és magát siratván, bujdosván keresné s siratná elveszett caprait.” (1) Vagyis: „Meg kell mégis jegyeznünk, hogy a vajdasági katonák muzsikusa, közönségesen töröksípos, azt az oláh nótát ismétli folytonosan, amelyet magyarul így mondanak: az oláh leány nótája, mikor kecskéit a havason elvesztette volna, és magát siratván, bujdosván keresné s siratná elveszett kecskéit.”

Alább bizonyítani szeretném, hogy ezt a nótát nemcsak a költő ismerte négy évszázaddal ezelőtt, hanem a román meg a magyar parasztság napjainkban is nagy területen énekel, a magáénak érzi és sajátjaként becsüli.

Lássuk előbb a román eredetit, amelynek mind a nép körében, mind a szakirodalomban általános elnevezése *Ciobanul care și-a pierdut oile*, vagyis *A pásztor, aki elvesztette juhait*. Tartalmát *Tiberiu Alexandru* a román nép hangszereiről írt monográfiájában így összegezte: „Ennek az igazi népzenei költeménynek egyszerű tárgyát mindenki ismeri és megérti a dallamok kifejléséből: bánatos dal – táncdal – bánatos dal – táncdal. Egy juhász elveszett nyáját keresi, miközben bánatos dalt (többnyire dojnát) énekel. Egyszer csak úgy véli, hogy a távolban juhait látja. A szomorú dal vidám táncdallá alakul. A pásztor azonban tévedett: valami fehér kövek csalták meg. Ismét felhangzik a bánatos dallam.

Végül a pásztor csakugyan megtalálja juhait, aminek öröme a történet egy vidám táncdallal végződik.” (2)

A szóban forgó dal népszerűsége a román folklórban a lehető legnagyobb és legáltalánosabb. „Bizonyos vagyok benne – mondotta az egyik neves román kutató, *Dumitru Căracostea* –, hogy bármelyik román vidékről is származzék valaki, ha a falujában vagy a környékén egy egész keveset kutatna, rátalálna ennek az éneknek a változataira.” (3)

Valóban: a bukaresti Folklór Intézet archívuma százával őrzi az ország mindenki részéből-sarkából összegyűjtött variánsokat. Talán épp ezek nagy számának köszönhető, hogy összesítő kiadásukra még nem került sor, tanulmányozásuk azonban folyvást folyik és szakirodalmuk is gyarapszik. Legutóbb *Gottfried Habenicht* kísérlete meg tipologizálásukat, és eltekintve a különböző átmeneti vagy kevert formáktól, három olyan fő típust alapított meg, amely minket a magyar változatok szempontjából is elsődően érdekel. Javva részükhöz hangszeres forma, nagyobbára furulyán, kisebb arányban bármilyen népi hangszeren előadva. A hangszeres darabokat szerényebb mennyiségben szöveges változatok követik a juhait kereső pásztorról, ritkábban pásztorleányról – akárcsak Balassinál –, aki juhok helyett a kecskéi után jár. Végül néhány adat a mű dramatikus formájára utal. (4)

A magyar folklórban mind a három forma meghonosodott. Vegyük sorra őket.

A hangszeres programzene változatait magyar népi zenészekről először *Kodály Zoltán* gyűjtötte az 1910-es években Bukovinában, Kászonaltízen és Kászonjakabfalván. (5) Már ő felismerte, hogy „Műfaja emlékeztet a román furulyások, hegedűsök számtalan változatban ismert (már Balassa egyik nótajelzésében említett) kecskedalára: a pásztor búsul, mert elveszette kecskéit; majd megőrül, mert meglátta őket; de csak kösziklák voltak, újra búsul, míg végre igazán megtalálja őket s víg táncnótával fejezi ki örömét.” (6)

Ennél részletesebb leírást közölt *Dinicsár Oszkár* 1943-ban gyimesi gyűjtése alapján. Itt a zenedarab neve *csobán*, (7) s öreg csángók a kocsmában húzatták borozgatás közben. (8)

A kolozsvári Folklór Archívumban a mű hasonló hangszeres formáinak olyan egész kis sora található, amelyeket magyar zenészekről akár magyar, akár román címmel halottunk. E kétféle címadás szerint a falusi magyar zenészek a művet részben eredeti román címevel iktatták be repertoárjukba; részben címét szó szerint magyarra fordították (*Mikor a pásztor elveszítette a juhokat*, Csíktapolca; *A pásztor a juhait elveszti*, Kászonaltíz); részben a román címtől elszakadva, egyszerűbb magyar címet adtak neki (*Juhász nótája*, Árpástó; *Juhászoké*, Bálványosváralja; *Juhoké*, Magyaró; *Havalintás* [„jajgatás, jajongás”], Külsőrekecsin). Az előadás hangszere majd mindig furulya; csak egyszer hegedű és egyszer növénylevél. (9)

Valamennyi változat zenei fölépítése azonos a román változatokéval. Tartalmukat *Kotyorka Antal*, moldvai csángó magyar furulyás a maga egyszerű szavaival lényegében ugyanúgy határozta meg, mint ahogy fönnebb a román zenetudóstól idéztük: „Előbbször: mikó keresi johait. Kettődik: kesereg, hogy nem kapja. Messzünnen meglátta a köveket, azt hitte, hogy azok. Harmadszor, hogy örvendte, hogy megkapta.”

Ha az eddigi magyar gyűjtéseket földrajzi rendben csoportosítjuk, akkor a hangszeres változatok lelőhelyei: Bukovina, Moldova, Kászon, Szászrégen környéke és a Nagy-Szamos völgye. Archívumunkon kívül azonban a gyűjtés szálai tovább vezetnek, miként *Pesovár* Ferenc összefoglalásától nyomon követhetjük: „Az újabb kutatások Erdélyben a következő helyekről derítettek fel változatokat: Szilágysámson, Kraszna (Szilágyság); Magyarpalatka, Nagysármás, Marosludas (Mezőség); Bogártelke, Méra, Kispetri, Egeres, Magyarlóna (Kalotaszeg). Ezeket cigánymuzsikuskok adták elő, akik a magyarok mellett románoknak is játszottak a különböző táncalkalmakon. (...) Krasznán asztali nótaként él, de a muzsikuskok tettek említést e dallammal kapcsolatosan táncról is (verbunk, fecioreasca). (10) Az elbeszélések alapján gyakran nehéz elkülöníteni, hogy az adatközlők a programzene történetét vagy egy tényleges táncalkalmon megjelentett formát közönek a gyűjtővel.” (11)

Az utóbbi megjegyzés arra figyelmeztet, hogy a gyűjtésekben nem mindig lehet különbséget tenni a hangszeres változat, valamint a dramatikus táncos formák között. Pesovár Ferenc helyes megállapítása szerint „nyilvánvaló, hogy táncos formáit szélesebb körben ismerték, de mivel a folkloristák elsősorban zenei érdeklődéssel közeledtek a témához, táncos vonatkozásaira ritkán figyeltek. Az újabb kutatások során a zenével együtt mind gyakrabban felszínre kerülnek pantomimikus-táncos mozzanatai.” (12)

Valóban, a táncfolkloristák jóvoltából a téma dramatikus-pantomimikus változatait meglepően nagy területről: Csíktól a legtávolabbi Dunántúlig a leggazdagabb, legváltozatosabb formákban ismerjük, vagyis ebben az esetben a román–magyar folklorkapcsolat messze túlmutat Erdély területén. A dramatikus táncforma típusvázlata Pesovár fogalmazásában így hangzik: „A pásztort (»oláh leányt«) megszemélyesítő férfi elveszett juhait, kecskéit (kecskéjét) siratja és keresésükre indul. A siratást és keresést bánatos dallam fejezi ki. Keresés közben több olyan tárgyat vagy jelenséget észlel (szikla, bokor, szenestuskó, felhő stb.), amely megtéveszti, s azt hiszi, hogy a nyáját találta meg, éppen ezért örömeiben táncolni kezd. Miután csalódott, újra kesereg. Ezt ismét bánatos dallam érzékelteti. A juhok keresése közben felbukkanó nehézségek többször ismétlődhetnek. Végre megtalálja a nyáját és örömeiben táncra perdül. Az egyes változatok epizódjait olykor különböző hangulatfestő dallamok (pl. furulya- és dudaimitáció) fejezik ki. A tánc előadása közben egy kötetlen ritmusú keserves lassú dallam és egy gyors táncdallam változtatja egymást. A lassú bánatos rész hangulatát, a cselekményt pantomimikus mozdulatokkal eljuttatják, míg a gyors dallamra táncolnak. A történet szövegét rendszerint a zenét szolgáltató muzsikusok adják elő. A gyors dallam többnyire a vidék egyik jellegzetes régies táncdallama, amelyre valamely régi típusú táncot járnak (ugrós, kanásztánc, botoló stb.), bár az újabb táncréteg előfordulására is van adatunk (pl. csárdás).” (13)

Földrajzi sorrendben, keletről nyugat felé haladva, az eddig összegyűjtött dramatikus-mimikus-táncos változatok a következők: *Domokos Pál Péter* gyűjtése Gyergyóban; *Martin György* gyűjtése 1962-ben a marosszéki Jobbágytelkén; *Elekes Dénes* gyűjtése 1949-ben a mezőségi Széken; Pesovár Ferenc filmfelvétele 1969-ben a kalotaszegi Magyarlónán; *Tokai Gy.* gyűjtése 1942-ben Biharkeresztesen; *Martin György* gyűjtése 1958-ban a Szabolcs-Szatmár megyei Penészleken; *Gönyey Sándor* már az 1930-as évek elején filmre vette Kunszentmiklóson; *Andrásfalvy Bertalan* gyűjtése 1959-ben a Tolna megyei Madocsán; *Andrásfalvy Bertalan* és *Martin György* gyűjtése ugyanabban az évben ugyanott; Pesovár Ferenc gyűjtése 1960-ban a Fejér megyei Sárkeresztúron; ugyancsak az ő gyűjtése 1966-ban a szintén Fehér megyei Perkátán, és végül Pesovár Ernő gyűjtése a Vas megyei Oladon. (14)

A hangszeres és dramatikus változatokhoz viszonyítva, amelyeknek dallam- és táncanyaga interetnikus átadás-átvétel esetén lényeges átdolgozást nem igényel, illetőleg kicserélhető és behelyettesíthető, különösen figyelemre méltók a verses szövegek. Az ilyen verses alkotások, amelyek egyik nyelvből a másikba, illetőleg egyik népköltészetből a másikba jutnak, a kétféle népköltészet kapcsolatainak legszebb és „legnehezebb” példáit képviselik. Jogosan, hisz a névtelen – a múltban mindig tanulatlan, sőt írástudatlan – népi alkotók teljes értékű költői-műfordítói munkájára volt szükség ahhoz, hogy a nyelvi különbségeket legyőzve, a verses művek az átvétel után ne prózában vagy nemcsak prózában, hanem az átvevő nép sajátos versformáiban éljenek tovább.

A továbbiakban ismét földrajzi rendben, keletről nyugat felé haladva sorolom fel az eddig gyűjtött énekes-verses változatokat. Gyimesből egy adatunk van Középlokról: *Antal István* és *Kallós Zoltán* gyűjtése 1957-ben. Csíkból négy változatát ismerjük: *Bartók Béla* gyűjtése Csíkszenttamáson 1907-ben; *Jagamas Jánosé* ugyanott 1955-ben; ugyancsak *Jagamas* gyűjtése 1942-ben Csíkmenaságon és *Imets Dénes* gyűjtése ugyanonnan. Három udvarhelyszéki változat következik: *Lajtha László* gyűjtése Szentegyházsfaluban az 1940-es évek elejéről; *Kallós Zoltán* gyűjtése Székelyvárságról 1957-ben és

Almási István gyűjtése ugyanonnan 1966-ban. Marosszékről *Forrai Magda* gyűjtött két változatot, Jobbágytelkén és Nyárádmagyaróson 1954-ben. További változatot gyűjtött *Zudor Endre* a Hunyad megyei Lozsádon, végül egy Nagy-Szamos völgyi adatot Almási István 1961-ben Árpástón. (15)

Az eddig ismert változatok viszonylag nagy földrajzi szórtságuk ellenére nem mutatnak lényeges különbséget, vagyis indokoltan beszélhetünk egy kikristályosodott, egységes szövegtípusról. Az epikusán-lirikusan terjedelmes, gazdagon részletező, egész sorozatnyi epizódot felölelő, alkalmi epizódokkal-motívumokkal bővülő és többféle megoldás közt válogató román balladás formától (16) eltérően a mi összes szövegeink, a magyar balladaköltészet hagyományaihoz híven, úgyszólván a végső határig tömörülve, három-öt sornyi terjedelemben, első személyű előadásban a cselekmény három fontos mozzanatát közvetítik:

- a) a pásztor búsul, mert elvesztette kecskéjét (kecskéit);
- b) örvend, mert megtalálta őket, de
- c) ismét búsulni kezd, mert rájön, hogy csak szenes csutakokat látott.

Olyan magyar szövegeket, amelyekben a pásztor a kecskéket valóban megtalálná, vagy pedig a cselekmény másként alakulna, egyelőre nem ismerünk.

Példaként Lajtha László székelyvarsági szövegét idézem:

„Elvesztettem a kecskéket, megvér anyám érte,

Tova látok feketéket, vajon nem azok-e?

Jaj, azok nem azok, azok szenes csutakok,

Többet nem aluszok.” (17)

Az eddigi gyűjtések bizonyossága szerint tehát *A juhait kereső pásztor* a magyar folklórban hangszeres programzeneként Bukovinában, Moldvában, Gyimesben, Csikban, Szászrégen környékén, Kalotaszegen és a Szilágyságban él, szöveges változatainak lelőhelye Moldva, Gyimes, Csík, Udvarhelyszék, Marosszék, Hunyad megye és a Nagy-Szamos völgye. A dramatikus táncjátékok sora Gyergyóban kezdődik, majd Marosszéken, a Mezőségen és Kalotaszegen át Bihar, valamint Szabolcs-Szatmár megyéig jut – itt azonban nem áll meg, hanem „az oláh leány tánca” néven a Kunságon át Kelet-, sőt Nyugat-Dunántúlra terjed. A tanulság egyeduralkodó: a magyar-román folklórkapcsolatok eddig foltárt összes, többé-kevésbé helyi-táji példáival szemben *A juhait kereső pásztor* földrajzilag Moldvától a Dunántúlra, vagyis az egész magyar folklórterületen ismert; történetileg, írásos emlék alapján, a 16. századig visszakövethető, műfajilag pedig a legszövevényesebb, mert a szöveget, az énekelt és hangszeres zenét, a táncot, a játékot és a mimust egyaránt felöleli. Röviden: *A juhait kereső pásztor* a román-magyar folklórkapcsolatok eddig ismert legrégebbi, legáltalánosabb, leggazdagabb, legváltozatosabb emléke és mai képviselője.

A kölcsönhatás ily páratlan történeti és földrajzi méretei kétségtelenül a román transzhumáló pásztorkodásnak köszönhetőek. *Nicolae Dunăre* összefoglalása szerint „Ismertetes, hogy a hegylánc a Déli-Kárpátok északi lejtőjének lakosságából származtak azok a pásztorok, akik a múltban juhnyájaikkal transzhumáló pásztorkodást folytattak a Havasalföldön (Munténiában) egészen a Duna síkságáig, Dobrudzsáig, kelet felé a Krím félszigetig és a Kaukázusig, nyugat felé a magyar Alföldig (Debrecen vidéke, Hortobágy, Dunántúl), észak felé Csehszlovákia, Lengyelország és Szovjet-Ukrajna területére is eljutottak; déli irányban a barcasági *mokányok* legeltettek néha Adrianopol és Konstantinápoly határában is. (...) Más oldalról (...) a transzhumance volt a pásztorkodási életformák között az, amely elősegítette a román nép kapcsolatainak kiépítését és kiszélesítését Délkelet-Európa többi népeivel.” (18)

Egy bizonyos: ez a téma arányaihoz és jelentőségéhez méltó további kutatásokat érdemel. Bár az újabb adatoknak, részleteknek mind meglesz a maguk fontossága, *A juhait kereső pásztort* máris beiktathatjuk a magyar-román folklórkapcsolatok sorába, a kelet-európai népek sok évszázados együttélésének más kulturális bizonyítékai közé.

Jegyzet

- (1) Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1887, XII., 385–386. p.
- (2) Alexandru, Tiberiu: *Instrumentele muzicale ale poporului română*. Budapest, 1956, 51. p.
- (3) Caracostea, Dumitru: *Balada poporană romn. Curs ținut în 1932–1933.* (Bucuresti, é. m. 1936?) 18. p.
- (4) Habenicht, Gottfried: *Povestea ciobanului care și-a ierduț oile.* Genez, evoluție, tipuri. *Revista de etnografie și folclor* XII. (1968). 235–250. p.
- (5) Pesovár Ferenc: *A juhait kereső pásztor tánc* II. Táncművészeti Értesítő III. (1970), 95. p.
- (6) Kodály Zoltán: *A magyar népzene.* Budapest, 1937, 66. p.
- (7) Csobán: juhász (román cioban).
- (8) Dincser Oszkár: *Mozsika és gardon.* A Néprajzi Múzeum Füzetei 7. Budapest, 1943, 70. p.
- (9) Részletes felsorolásukat leltári számaikkal, az előadók és a gyűjtők nevével ld.: *Faragó József: Balladák földjén.* Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, 1977, 455–456. p.
- (10) *Fecioreasca: legényes tánc* (románul).
- (11) *Pesovár Ferenc: A juhait kereső...*, i. m., 96. p.
- (12) Uo., 92. p.
- (13) Uo., 91–92. p.
- (14) Részletes felsorolásukat és leírásukat ld.: *Faragó József: Balladák földjén*, i. m., 458–468. p.
- (15) Részletes felsorolásukat és leírásukat valamennyi szöveggel és dallamaikkal ld.: uo., 468–473. p.
- (16) A román ballada-forma típusvázlatát és változatainak felsorolását ld.: *Amzulescu, Alexandru I.: Balade populare românești I.* Editii critice de folclor – Genuri. Bucuresti, 1964, 182–183. p., 207. sz.
- (17) *Faragó József: Balladák földjén*, i. m., 471. p.
- (18) *Dunăre, Nicolae: A juhtartás, illetve a pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál.* *Ethnographia*, 1964, 247. és 269. p.

A Pedagógus Szakma

Megújítása Projekt

megvásárolható és megrendelhető könyveiből

- 001 Andódy Tiborné – Pusztai Jánosné: **Így teszem ... jól teszem?** – Illemtankönyv általános iskolásoknak. Korona Kiadó. Ára: 220,- Ft
- 004 Arday István: **Bolygónk sorsa a kezünkben van** – Válogatás a globális problémákból általános iskolás és középiskolás diákok számára. Calibra Kiadó. Ára: 169,- Ft
- 005 Axmann Judit – Tóth Gézáné: **Fizika munkafüzet a hatosztályos gimnáziumok I-II. osztálya számára.** Magazin Kiadó. Ára: 152,- Ft
- 006 Bánréti Zoltán: **Mozgékony mondat szerkezetek – Rendező szabályok.** A magyar generatív mondat alapjai középiskolások számára. Korona Kiadó. Ára: 379,- Ft
- 013 Borsányiné Dányi Katalin – Halácsy Éva: **Biológia és egészségtan.** Magazin Kiadó. Ára: 585,- Ft
- 014 Both Mária – Csorba F. László: **Tudománytörténet I.** – Tanulási segédlet középiskolásoknak. Gondolat Kiadó. Ára: 900,- Ft
- 015 Both Mária – Csorba F. László: **Tudománytörténet I.** – Szöveggyűjtemény. Gondolat Kiadó. Ára: 499,- Ft
- 016 Budai Éva: **„Színház az egész világ...”** – Tanulási segédlet a színház- és drámatörténet tanuláshoz középiskolásoknak. Korona Kiadó. Ára: 341,- Ft
- 019 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Berényi Pálné: **Munkatankönyv a nyelvtan tanuláshoz.** Tárogató Kiadó. Ára: 201,- Ft
- 020 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Dávid Anna: **Munkatankönyv a beszédtekst feldolgozásához.** Tárogató Kiadó. Ára: 240,- Ft
- 021 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Dávid Anna: **Szöveggyűjtemény feladatokkal.** Tárogató Kiadó. Ára: 192,- Ft
- 022 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Nagy Géza – Sz. Tóth Gyula: **Munkafüzet az irodalom tanuláshoz.** Tárogató Kiadó. Ára: 229,- Ft
- 023 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Oláhné Borzován Edit: **Írás munkafüzet.** Tárogató Kiadó. Ára: 224,- Ft
- 024 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Réder Erika: **Dalok gyűjteménye feladatokkal.** Tárogató Kiadó. Ára: 185,- Ft
- 031 Erdősi Zsuzsanna – Orosz Antal: **Maribella I.** Spanyol nyelvű képeskönyv. Tárogató Kiadó. Ára: 401,- Ft
- 032 Erdősi Zsuzsanna – Orosz Antal: **Maribella II.** Spanyol nyelvű képeskönyv. Tárogató Kiadó. Ára: 471,- Ft
- 033 Farkas Gyula – Varga Tibor: **A természettudományos kutatás menete, módszerei és technikája** – Oktatási segédlet középiskolásoknak. Gondolat Kiadó. Ára: 509,- Ft
- 034 Fatalin László – Varsics Zita: **A tudományos modellalkotás alapjai I.** – Tanulási segédlet középiskolásoknak. Calibra Kiadó. Ára: 245,- Ft
- 049 Kissné Karacs Róza: **Tudsz helyesen közlekedni?** – Tanulási segédlet általános iskolásoknak. Magazin Kiadó. Ára: 330,- Ft
- 091 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Sz. Tóth Gyula: **Pedagógiai útmutató.** Tárogató Kiadó. Ára: 1.229,- Ft
- 092 **Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez.** Sz. Tóth Gyula: **Tan-terv.** Tárogató Kiadó. Ára: 559,- Ft
- 129 Mialaret, Gaston: **Az oktatástudományok.** Keraban Kiadó. Ára: 334,- Ft
- 153 G. Havas Katalin: **Logikus!** Korona Kiadó. Ára: 313,- Ft
- 156 Husén, Torsten: **Az oktatás világproblémái.** Keraban Kiadó. Ára: 556,- Ft
- 170 Bánréti Zoltán: **A lényeg: kiolvasható.** Szövegértési és olvasási képességfejlesztő feladatok középiskolások számára. Korona Kiadó. Ára: 275,- Ft
- 180 Arató László – Pála Károly: **Beavatás. Irodalom- és szövegértelmezés.** Keraban Kiadó. Ára: 517,- Ft

(A könyvek ára a 12%-os ÁFÁ-t is tartalmazza.)

Az egyes kötetek megrendelhetők és megvásárolhatók:
a Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programirodájától
(1055 Budapest, Szent István krt. 1. IV. em. 6.,
Telefon: 111-0525, Ügyintéző: Farkas Lászlóné)

A honfoglalásról – még mindig paradigmaváltáson innen

A honfoglalás millicentenáriuma alkalmat adott a szakembereknek, hogy összefoglalják, mit is tudunk a kelet-európai térség kora középkorának e fontos eseménysorozatáról. Nézzünk szembe a ténnyel: rendszerbe foglalható módon keveset, koncepcionálisan szinte semmit. Kevés az új forrás. A tárgyi ismeret lassan és egyenetlenül bővül. Ezért sajnálatos módon a honfoglalással kapcsolatban sok minden csak valószínű. Még több, ami esetleg úgy történhetett. A spekulációt pedig egyelőre továbbra sem lehet kiiktatni a téma kapcsán. A legjobb magyar koraközépkor-kutatók, elsősorban a két iskolaalapító, Györffy György és Kristó Gyula ezért ajánlják a legnagyobb óvatosságot a honfoglalással kapcsolatos szemléletformáló és ismeretközvetítő munkához. Mit jelent mindez a pedagógus számára?

Ha azt vesszük némi borúlátással szemügyre, mit tesz – mit tehet – hozzá a millicentenáriumi szakirodalom a pedagógusok honfoglalás-képéhez, nem tekinthetünk el néhány figyelmeztető tudás- és szervezetszociológiai tényezőtől.

A honfoglalás-kép pedagógiai recepciója

Meghatározó körülménynek kell vegyük, hogy a hazai középkor-kutatás évtizedes reneszánsza még nem éreztheti számottevően befolyását a történelemtanárookra. Az ő középkor-műveltségük, latinnyelv-tudásuk, érdeklődésük kisebb, mint volt elődeiké 1948 előtt, de elmarad a kívánatostól a megindult oktatási korszerűsítés szempontjából is. Még kevesebbet tudnak a nomadizmusról, s azon belül az iráni és török népek történelméről, amelyek meghatározó befolyást gyakoroltak a magyarság nomád életformájára. A legutóbbi két tanárnemzedéknek ezenfelül hiányos a kritikai-filológiai felkészítettsége is. Pedig erre a megszűrő képességre most, 1989 után, az önképzés megnőtt szerepe miatt, de a megnövekedett tanári autonómia okán is szüksége lenne.

Ellentmondást hordoz magában a negyedik szociológiai tényező. A mai pedagógusok történelemszemlélete a marxista formációelméleten csiszolódott, az pedig

nagy súlyt helyezett a társadalmi-történelmi átmenetek természetének feltárására. Tegyük hozzá, a képzés az utóbbi két évtizedben a hegeli-marxi fejlődésgondolatnak nem vulgáris, hanem igényes változatát adta tovább a felsőoktatásban. Valami mégis elromlott a történelem-filozófia gépezetében, mert a tanárok, akiknek most kellene fokozatosan elszakadniuk a marxista történelemfilozófia és -módszertan elveitől, a most meghatározó eklektikus metatörténelmi elveket éppen a tananyag átmeneti helyzeteket bemutató fejezeteiben nem tudják (még) alkalmazni. A tanácstalanság jellemzi őket. Ilyen váltókorszak a magyarság kora középkora, azon belül is a honfoglalás históriája.

Mindezen tényezők a történelemtanárokat sebezhetővé teszik a historizáló-aktualizáló politikai érvek előtt. Azok pedig éppen a népvándorlás, a honfoglalás, a kalandozások és az államalapítás témakörében igen erősek.

A mai tankönyvek nem historizálnak. Huszonegy oktatási dokumentum, főleg tankönyv áttanulmányozásából jutottam arra a megnyugtató következtetésre, hogy a forgalomban lévő tanulási segédletek a honfoglalásról kizárólag a szakmai konszenzus által vallott felfogást, az ilyen értelemben hitelesnek elfogadott tényeket tartalmazzák. (Nagyjából a Györffy-féle történelmi iskola állításait és következtetéseit.) Jellemzi őket, hogy itt-ott még a vi-

tás kérdésekről – a kettős honfoglalás elméletéről, a honfoglalók lélekszámáról – is ismertetik a szembenálló felfogásokat.

Mindebben a tankönyvek egységesek. Különböznek megoldásaikban és a pedagógiai stratégiák tekintetében. Egyes tankönyvek a gazdaság- és társadalomtörténet bemutatását favorizálják, mások a politikátörténetét. Igen szép kísérleti munkák készültek az életmód-történelem szociál-antropológiai háttérű megtanításához.

A tanár kommunikációs helyzete kevésbé kötött, mint a tankönyvéké. A pedagógus a maga vélekedését is beviheti az órára, egyéni felfogását is közreadhatja. Szívneműveléses diákkörnyezetben azt is nehezen fogja megállni, hogy ne avassa be tanítványait a történettudomány adott kort érintő vitáiba, új eszméibe. De minden más feladatot és képzési lehetőséget megelőzve ott áll a nevelő a nagy kihívás előtt: a választható képzési stratégiák nyelvének mindegyikét megtanulni és alkalmazni – iskolatípusoknak, szociokulturális környezeteknek megfelelően.

Nem szorul bizonyításra, hogy a felsorolt tényezők miatt, továbbá a tantárgy körüli bizonytalanságok okán, valamint növekvő egzisztenciális gondjaik következtében a történelemtanárok nincsenek ráhangolva számottevően új honfoglalás-kép befogadására. Az új jegyek recepciója akkor is nehezen menne, ha az újdonságokhoz rendszeresen összerendezett információként jutnának hozzá. De amiről a millecentenáriumi monográfiák, konferenciakötetek, tematikus folyóiratszámok hírt adnak, az a maga módján eklektikus, töredékes, átvitt értelemben megszerkesztetlen anyag. Az olvasó előtt új részlet kapcsolódik a már meglévő ismeretek halmazához, és az olvasás során szemléleti eklektika érintkezik a befogadók nézeteinek eklektikájával.

Új információk, különböző absztrakciós szintek, eltérő hasznosíthatóság

A pedagógus három absztrakciós szinten találkozhat új ismeretekkel: az egyes, körülhatárolható tények birodalmában, a

középszintű elmélet síkján és metatörténelmi tételekben.

Az első szinten helyet foglaló megállapítások, mint látni fogjuk, maguk is elemi tények láncolatából tevődhetnek össze. Eredetük és fogadtatásuk szerint egyaránt kétfélék. Jelentős részüket a történeti társ- és segédtudományokban fogalmazták meg, s csak kisebb hányaduk szorosabban véve történelmi. Fogadtatásuk természetes módon tér(het) el egymástól. Egyes esetekben az állítások azonnal helyükre kerülnek, máskor – többnyire – vitatják őket.

1. Logikai okokból itt kell szólni egy újdonságról, amely mint korszakolási tétel, természetesen a középszintű elméletnek volna része. A honfoglalást nem korszerű pontszerűen szemlélni. Az folyamatjellegű.

Beleilleszkedik a kalandozások időszakába. Az, tudjuk, már az első év szerint ismert (862) hadjárat előtt megkezdődött, s 970 táján ért véget. A honfoglalás beleilleszkedik az önállósult magyar politikai szervezet történetébe is, amely tudvalevőleg a kazároktól való függetlenedés évtizedeiben kezdődött, 830 és 860–870 között. S akármikor is húznánk meg az állami önállóság megszakadásának időpontját, középkor-történezeink mindenképpen megállnak ott, ahol az átmenetet lezáródnak látják: az európai, latin-keresztény hűbéri állam és társadalom együttes kialakulásánál. Ez nagyjából III. Béla és az utolsó Árpádok közötti évszázadra esik.

A folyamatszerűség valósága mellett két összefüggésben is érvelhetünk. Először, a honfoglalás történetének kibővítésével és újszerű taglalásával. Ez *Kristó Gyula (1)* nevéhez fűződik. Szerinte a honfoglalás 892–893-ban kezdődött azzal, hogy a katonai segédnépek *Kuszán* (Kurszán, Cusala) vezetésével kiterjesztették a magyar uralmi területet a Kárpát-medence keleti felére is, nagyjából a Garam-Duna vonaláig. Ezt követte 895-ben a népesség zömének átköltözése ugyanerre a területre. 896 és 899 között a források hallgatnak a magyarokról. Ez idő alatt rendezkedtek be a törzsek és nemzetségek, felosztván a szállásterületet egymás között. Ezekre az

évekre esett a történelmi Erdély nagy részének kiürítése. A régió középső és északi részén maradtak magyar helyőrségek, azonban déli területein a magyar fennhatóság csak évtizedekkel később alakult ki.

900-ban *Arnulf* német királlyal szövetségben egy nagy fontosságú észak-itáliai hadjárat folyt le. Az egyszersmind földértési célt is ellátott: vajon a megsarcolt, pusztított terület alkalmas volna-e egy második honfoglalásra, tehát arra, hogy a magyar szállásterületet áthelyezzék a Pó völgyébe. A válasz negatív volt, de ez nem

akadályozta meg a magyar kalandozókat abban, hogy visszatérően ne szállják meg a frank-bajor-szláv Pannóniát, valamint a történeti Szlavóniát: a Dráva-Száva közének keleti felét. Közzelebről azokat a vidékeket, melyeket 895–896-ban a déli morva állam bukásával a magyarok még nem szálltak meg.

Pannónia megszállásával a magyar szállásterület nyugati határvidékén adáz harcok lobbantak fel az északi morvák területeitől dél felé egészen a karantán-bajor végekig. 902-re a magyarok megdöntötték Szvatopluk utódainak Morvaországát. Azt követően pedig, hogy az odáig váltakozó sikerű harcokat 907-ben egy súlyos bajor vereség zárta, a magyar uralmi terület legkésőbb 910-re elérte az Enns folyót, s magában foglalta a Morava völgyén túli szláv területek egy részét is.

Az is tény, hogy a magyar uralmi terület, tehát az a hódoltatott vidék, melynek lakossága adózik a magyaroknak, s a fennhatóságot magyar helyőrségek biztosítják, egy ideig még kelet felé átnyúlt a Kárpátonkon, a volt Etelköz egyes északi övezeteire. Erről régészeti leletek szolgáltatnak bizonyosságot. Az sem vitatható, hogy az uralmi területen belül folyamatosan terjeszkedett a szállásterület. De úgy, hogy a Dél-

Dunántúlon a magyar népesség csak a 10. század közepén telepedett meg.

Ugyancsak a folyamatszerűség mellett szól, hogy vizsgálható: milyen hosszú időre befolyásolta különböző összefüggésekben a hatalmi-társadalmi viszonyokat a honfoglalás. Mint utóbb kiderült, a beköltözés kikényszerítette, hogy a honfoglalók alkalmazkodjanak az új ökológiai viszonyokhoz. Előre nem látott következményekkel járt, hogy elvékonyodtak a közvetlen türk-nomád kapcsolatok: Kazária 962-ben elbukott. Kristó Gyula szerint ön-

magában e tény gátolta meg, hogy a beköltözők kétnyelvűségét a finnugor nyelv, ne pedig az ótörök határozza meg. A legnagyobb hatást az váltotta ki – e téren a millicentenáriumi szakirodalom megerősíti a hagyományos felfogást –, hogy a módosuló politikai erőviszonyok rászorították a magyarság vezetőit,

engedjenek teret a latin-keresztény-német birodalom kulturális és politikai befolyásának. Mindez együttesen teszi értehetővé, miért nyúlik át a honfoglalás hatása a mába. A beköltözés mindvégig befolyásolta a szlávok élet- és hatalmi viszonyait, nyelvi elkülönülésüket, mert – mint azt *František Palacký* (1798–1876) már meggyőzően bizonyította – a magyarság ék módjára választotta ketté az északi és déli, a keleti és nyugati szlávokat. (2)

Más hatások természetesen csak egy-két nemzedék életét befolyásolták. *Berengár* és utódai Itáliában csaknem fél évszázadon át, 905 és 951 között, adóztak a magyaroknak. A bajor hercegek évi sarcot csupán 907 és 933 között fizettek, ámde az uralmi övezet határát az Ennstől véglegesen csak a 960-as években szorították vissza.

Így fest folyamatként a honfoglalás, amelyet a „pontszemléletű” történelemfelfogás – némi egyszerűsítéssel mondom ezt

*Egyes tankönyvek
a gazdaság- és
társadalomtörténet
bemutatását favorizálják,
mások a politikatörténetét.
Igen szép kísérleti munkák
készültek az életmód-
történelem
szociálanropológiai
hátterű
megtanításához.*

– így foglal össze: „A besenyőktől és a bolgároktól elszenvedett verség után, me- nekülöben, a magyarok két év (895–896) alatt elfoglalták a Kárpát-medencét.”

2. Térjünk vissza ezek után az egyes események újdonságaihoz. Ezek, mint céloztam rájuk, kétarcúak. Senki sem vitatja, hogy a 10. századi magyar történelem szempontjából fontos az arab forrásból származó 942. évi magyar vezéri névsor. De hogy ebből kiindulva – összekombinálva a névolvasatokat néhány más természetű bizonyítékkal – mennyire indokolt 945 tájára belháborút feltételezni a magyar törzsek között, az csak később dőlhet el az elméletépítő Györffy György és esetleges vitapartnereinek eszmecseréjében. Györffy azt feltételezte, hogy a Tisza menti kereskedelmi út birtoklásáért egy második honfoglalással felérő törzsi háború zajlott le az Árpád-fiak, valamint *Ond*, *Alpár*, esetleg még *Galád* vezérek között. Más kutatók e tényhez kapcsolták, hogy a nagyfejedelemi központ a Tisza felső vidékéről átkerült az északkeleti Dunántúlra. (3)

Ennél nagyobb horderejű megállapításnak tűnik, amit az első tapasztalatok szerint a szakemberek nem is igen vitatnak, Györffy György és *Zólyomi Bálint* (4) elemzése a 9–10. századi nagy szárazságról. E klímaváltozás ökológiai következményei önmagukban is nyugat felé kényszerítették a magyarságot, meg is könnyítve számukra a Kárpát-medence meghódítását. Tekintve, hogy a nomadizálásra alkalmas területek a fölmelegedést kísérő állatellenség miatt az avar kor utolsó időszakában elnéptelenedtek. Ezekkel az aszályos zónákkal a Kárpát-medencén osztozó frankok, morvák és bolgárok az egész 9. század folyamán nem tudtak igazán mit kezdeni.

3. Távlatosak és eddigi eredményeik alapján is sokat mondanak a honfoglalás és a kalandozások korára vonatkozó embertani vizsgálatok, *Éry Kinga* kutatásai. (5) A szakember két tényrt tart biztosnak. Először, 900 táján a Kárpát-medencében főleg europid típusú, zömmel keskeny, hosszú koponyaformájú őslakosság élhetett. Másodsor, a honfoglalók genetikai-

lag különböző két főcsoportot alkottak. Ezek közül az egyik, a széles koponyájú europid és euromongoloid népesség a Dontól keletre eső eurázsiai füves puszta vidékéről származhatott. Ez a népesség jórészt az Alföldön telepedett meg, s igen gazdag leleteket hagyott maga után, el- lentétben a másik embertani főcsoporttal. Bennük sejtí *Éry Kinga* a hét magyar törzs népét.

A másik csoportban, a keskeny agyko- ponyájú, zömmel europid népességben az antropológus a csatlakozó népek egyedeit véli fölismerni – zömmel kabarokat, ki- sebb arányban keleti szlávokat. Ez az etni- kum a Dunántúl északi és keleti felén, va- lamint az Alföldtől északra eső dombvidé- ken telepedett meg. Embertani párhuzam- maik a Fekete-tengertől északra eső ligetes puszta népességéhez vezetnek. A szakem- ber e csoport eredetét az úgynevezett ant- ropológiai távolságszámításra alapozta. Vizsgálati módszere szerencsésen kiegészítette a régészeti eljárásokat, amelyek azt mutatták ki, hogy a vizsgált temetők tárgyi leletei nagyon hasonlítottak egy- máshoz, viszont jelentékenyen különböz- tek az őslakosság tárgyi műveltségének emlékműveitől.

Éry Kinga a külön-külön való letelepe- désből arra is következtetett, hogy a hon- foglalók kétféle népességének politikai kapcsolata rövid múltra tekinthetett vissza. *Kristó Gyula* ezt a sejtést úgy konkrétizálta, hogy a 9. század közepén a három kabar törzs – elnevezéseikből kettőt: *Berényt* és *Varsányt* a kutatók bizonyos valószínűséggel azonosítottak – szövetség- ge („Háromkabarok”) a „Hétmagyarok” fennhatósága alá került (6) *Kristó Gyula* továbbépítette *Éry Kinga* azt a megál- lapítását is, mely szerint a Kárpát-medenc- e lakosságának többségét a kora Árpád- korban a honfoglaláskor itt talált népesség leszármazottai tették ki. (7) Ebből formált fontos érvet a szegedi professzor arra, hogy a honfoglalók száma nem múlhatta felül az egyébként vegyes etnikumú ittszületettekét.

4. Helyszüke miatt csak utalni tudok az olyan történelmi célzatú természettudomá-

nyos kutatásokra, mint amelyekből fény derül a Kárpát-medence korabeli vaskohászatára, *Gömöri János* feltárásaira. (8) Ebbe a kategóriába tartoznak az archeozoológiai kutatások is. *Bökönyi Sándor* feltárásainak legérdekesebb tanulsága az, hogy a kutatás 19. századi, romantikus szakaszában ősi magyarnak feltételezett ló-, szarvasmarha- és juhajták bizonyosan nem élhettek még ezerszáz év előtt. (9)

Kirakósjáték sok bizonytalansággal: a honfoglalás középszintű elméletei

1. A körülhatárolható tények újdonságai nagy részben beilleszthetők a hagyományos honfoglalás-képbe. A középszintű elmélet síkján is találunk olyan, új, főként köztörténeti megfigyeléseket, amelyek erőltetés nélkül egészítik ki az eddigi ismereteket. Csaknem mindig az a téma, hogy a magyar politika milyen motívumokkal, milyen szálon kapcsolódik bele a térség nemzetközi politikájába.

Szerzők egész sora (10) elemezte már, mitől borult fel Kelet-Közép-Európa hatalmi egyensúlya a 9. század második felében, s mit jelentett, hogy éppen akkor lépett egy új hatalom színre, a nomád magyarság. Hitelesebbnek tűnik a honfoglalás körüli konfliktusok magyarázata, amióta e fejleményt nem pusztán a közép-ázsiai mohamedán támadásból vezetjük le, nem is csak a kazáraktól való függetlenedés folyamatából, de még csak nem is a bizánci–magyar, illetve bolgár–besenyő koalíciók harcából, hanem megértjük a régió északi szárnyának szövetségi viszonyait is, benne a morva–bolgár, illetve frank–magyar együttműködés mozgatórugóit.

Ehhez hasonlóan szemléleti realizmust formál a kalandozások újabb történeti szemlélete, amely a belső hatalmi viszonyok – érdekek és ellenérdekek – mellett külpolitikai szempontokat is beiktatott a magyarító tényezők közé. Mikor került sor központi s mikor törzsi szintű hadakozásra? Mikor és miért került sor a zsákmányoló–rabló hadjárások mellett sarcoló hadmenetekre is? Mikor váltottak át a kalandozások vezérei adóztatásra? Mikor

vonták be a magyarokat a frank–német belharcokba a bajor, mikor a frank és mikor a szász frakciók? Mi magyarázza, hogy a magyar csapatok francia földön általában a legitim, de gyöngye uralkodóház mellett, s a dinasztiaival szembe forduló, Capeting-párti nagyhübéresek tartományait pusztították? Mikor járták a hadak útját magyar kontingensek mint külföldi nagyurak szövetségesei, s mikor mint zsoldosok?

Ebbe a kategóriába tartoznak azok a társadalom- és gazdaságtörténeti fejtegetések is, amelyek a régészeti leletekből vezetik le, hogyan s mennyire tollasodtak meg a kalandozásokból a magyar társadalom egyes rétegei. (11)

Valamennyi ide vonható vizsgálat azt az igen korszerű elvet képviseli, mely szerint nincs a magyar történelemnek olyan kis részlete, melynek ne volna nemzetközi összefüggése. Ez a személelmód feloldja a nemzeti és egyetemes merev, statikus szembeállítását. Ezért megérdemli, hogy a történelemtanárok megkülönböztetett figyelemmel tanulmányozzák, valahány vizsgálatban ez a szempont meggyőző erővel érvényesül.

2. Egészen más – lehangoló – képet nyújtanak a középszintű elmélet szintjén megfogalmazott gazdasági, társadalmi és politikai tárgyú millicentenáriumi összefoglalások. Márpedig az újabb szakirodalomnak ez teszi ki a legnagyobb részét.

A tankönyvek, mint utaltam rá, átvették Györfy György legtöbb tételét. Ezek közösmagva az, hogy a magyarság félnomád gazdálkodású törzsi-nemzeti társadalomként, törzsszövetségi politikai szervezetben lépte át a Kárpátokat. Társadalma ekkor már erősen tagolódott. Nincs forgalomban lévő történelemkönyv, amely ne ismertetné a diákokkal az „úr”, a „bő”, a „jobbágy” és az „in” társadalmi kategóriáit; ne említené meg, hogy a megyék a nemzeti uralmi területekből alakultak ki. Ugyancsak átkerült a tankönyvekbe a 400–500 ezer főnyi honfoglalóra vonatkozó okfejtés. Néhány tankönyv bemutatja azt a gondolatmenetet is, amelyben Györfy György a törzsnevekből vált helynevek alapján feltételezi és lokalizálja az országban a széttelepített törzsrészek helyét.

A millicentenárium szakirodalmának talán legfontosabb tudománytörténeti fejleménye, hogy most már a szélesebb közönség előtt debütált a Kristó-iskola, elsősorban maga Kristó professzor. E szellemi műhely szélesedő nyilvánossága múlhatatlanul szükségessé teszi, hogy a történelemtanárok ismerkedjenek meg az ő felfogásával, amely számos ponton ellentétes Györffy professzoréval.

Kristó Gyula a honfoglalók lélekszámát a Györffy-féle becslésnek egyötödére teszi, s általában is cáfolja, hogy idősebb professzortársa forrásai-ból helyes módszerrel helyes következtetésekre jutna. Kristó Gyula elsősorban az írásos forrásokra támaszkodik, s szkeptikus a régészeti adatokból levonható etnikai, társadalomtörténeti következtetésekkel szemben. Két alaptétele van. Az első szerint a honfoglaló magyarok és utódaik – nomádok, igen korlátozott mértékű és jelentőségű fölműveléssel, s – a nomád társadalom szabályainak megfelelően – társadalmuk homogénebb, kevésbé hierarchikus, mint azt korábban feltételezték. Másik tétele szerint a magyar politikai szervezet fejlettebb volt a korábbi feltevésnél. A kazároktól való függetlenedés után a két törzsszövetség már nomádállamot alkotott. E képződmény egysége azonban legkésőbb a 10. század közepére megbomlott. A helyébe lépő törzsi államok természetük szerint territoriális nomádállamok. A harmadik fejlődési szakasz: az Árpádok állama, amely több nemzedék alatt illesztette rá a latin-keresztény, hűbéri államtypust az államhoz képest lassabban átalakuló nomád-barbár társadalomra.

Ez a két nagy szellemi konstrukció, amely minden lényeges ponton cáfolja

egymást, békésen él egymás mellett a szakirodalomban és az egyetemi előadótermekben. Nem a pedagógusok feladata eldönteni, kinek s milyen mértékben van igaza. De a pedagógus felkészülésének része, hogy e felfogásokat ismernie kell. Hiszen a tudás közvetítőjeként nincs joga, de oka sincs elhallgatni a diákok előtt az ellentétes nézeteket s érveket – például a honfoglalók létszámáról. A tanári magatartás felelőssége e kérdésben meg is nő azáltal, hogy a korszak történelme forrásokban szegény.

Hogy – az előbbi példánál maradván – 9. századi eleink végül is hányan lehettek, arról a Dzsajháni-hagyományra visszamenő mozlim források egyetlen mondatban tájékoztatnak. *Ibn Ruszta* is, *Gardézi* is úgy fejezi ki magát, hogy a magyarok „főnöke húszezer lovasal vonul ki”. Erre a soványka alapra húztak fel éppen legkiválóbb mediévistáink (12) impozáns, de ingatag szellemi épületet.

A millicentenáriumi szakirodalom feltárja a kutatásokban még meglévő fehér foltokat is. Gondoljuk meg, milyen nagy gonddal mutatják be tankönyveink a társadalom életmódját és életmód-változásait. Nyilván biztosabb alapon nyugodna a tanítás, ha legalább egy tudományos értekezés megvilágította volna a tanárok előtt, hogyan képzeljék és képzeltessek el sok tízezer ember és egy-két millió lábasjóság átköltöztetését néhány száz kilométeres távolságra. Nem tudjuk magunk elé képzelni, hogyan folyhatott le egy nemzeti gyűlés. A kutatás egyik legsúlyosabb hiánya, hogy nincs életszerű elképzelése a korabeli családról. Végül teljesen hiányoznak magyar fordításban a kelet-közép-európai történeti komparatiztika e korra vonatkozó művei. Mit tud a tör-

*A millicentenárium
szakirodalmának
talán legfontosabb
tudománytörténeti fejleménye,
hogy most már a szélesebb
közönség előtt debütált
a Kristó-iskola, elsősorban
maga Kristó professzor.
E szellemi műhely szélesedő
nyilvánossága múlhatatlanul
szükségessé teszi, hogy
a történelemtanárok
ismerkedjenek meg az ő
felfogásával, amely számos
ponton ellentétes Györffy
professzoréval.*

ténelemtanár a kazárokról, a bolgárokról, a besenyőkről, a morvákról, egyáltalán a korszak német, bizánci, szláv és türk-nomád történelméről.

Kristó Gyula egyik új művében egyébként teljes joggal állapította meg, hogy „Az európai típusú magyar állam – kialakulásának egyedi volta ellenére is – teljesítette mindazt, amit a más gyökerekből sarjadt kelet-közép-európai államok teljesítettek”. (13) De hogyan? Elvi megállapítása mélységélességet attól kapna, ha tudnánk, miként és mikor alakult ki nálunk, valamint a szomszédos országokban például a szolgálófalvak rendszere, a közemberek tízes-százaz osztályozásának rendje, a várkerületek (nálunk: vármegyék) területén a várnépek szervezése; melyik országban mikor állandósult a katonai kíséret.

A szaktudomány ismereteinek pillanatnyi állásáról nyugodtan idézhetjük Kristó Gyula szavait: „Úgy kell elképzelnünk a honfoglalásról és a honfoglaló magyarokról szóló kép megalkotását, mintha egy kirakós játékban az elemeknek csak kis hányada állna rendelkezésre. Ez a mennyiség ugyan nagy vonalakban elégséges a tartalom megállapítására, de a legtöbb részletlettelően cserben hagy bennünket.” (14) Hozzáfűzi még, hogy ebben a helyzetben van, aki a dedukció útját választja: a magyar fejlődést a regionális összefüggésekbe állítja, ő a maga részéről az egyediből kiindulva kezdi meg az utat az egyetemes irányába, tehát a saját véleménye alapján vá-

zolja fel a magyarság egyéni útját az európai államukig.

Megoldás-e, avagy csak szükségszerű állomás a marxizáló eklektika?

A kristói program logikusan következik a magyar kora középkor kutatásának mai állásából. De egy ponton a program nem a teljes igazságot tartalmazza. Az egyenletlenül és egyoldalúan gyűlő ismeretekből nagy vonalakban sem rajzolódna ki a

szellemi kirakósjáték ábrái. A honfoglalás témakörére nézve bizonyosan nem.

Volt egy – tudományos értelemben a történelem által megcáfolt – marxista narratíva. Erről a magyar szakemberek – nem csupán a történészek – már leválasztották a teleologikus jövőképet, s a hozzá elvezető út szigorú determinációját is fellazították. Nincs többé az egymást követő termelési módok szépen egybecsapolt, megszigtergált elmélete. Nincsenek többé az egymást követő termelési módok szépen egybecsapolt, megszigtergált elmélete. Nincsenek többé a kapitalizmust megelőző korokban osztályok, „proto-osztályok”, „kvázi-osztályok”. Elbúcsúztunk a társadalmi tényező

Volt egy – tudományos értelemben a történelem által megcáfolt – marxista narratíva. Erről a magyar szakemberek – nem csupán a történészek – már leválasztották a teleologikus jövőképet, s a hozzá elvezető út szigorú determinációját is fellazították. Nincs többé az egymást követő termelési módok szépen egybecsapolt, megszigtergált elmélete.

Nincsenek többé a kapitalizmust megelőző korokban osztályok, „proto-osztályok”, „kvázi-osztályok”. Elbúcsúztunk a társadalmi tényezőrendszerének piramis-modelljétől, melynek csúcsán a gazdasági meghatározottságok és hajtóerők helyezkedtek el.

zók rendszerének piramis-modelljétől, melynek csúcsán a gazdasági meghatározottságok és hajtóerők helyezkedtek el.

De mi lép magyarázó elvként a helyükbe? Kutatónként meghatározott számú – mélyebb síkon tehát véletlentől kormányzott számú – formáció. Olyan képlékeny fogalmakkal ráadásul, amelyekhez képest a pókhálófonal – acélkábel. Ahogy Kristó Gyula írta: „...ha nem ragaszkodom (miért

ragaszkodnék) ahhoz, hogy a világtörténelem során csak öt (valójában három) alapforma létezett, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy külön kategóriát használjak a nomádok társadalomszervező és hatalomgyakorlási produktumára.” (15) Ez a külön kategória: a nomádállam.

Csak hogy az a nomadizmus-teória, amelyet Kristó Gyula a magyar állam kialakulásával foglalkozó gondolatgazdag könyvében a korai magyar történelemre koncentrizál, a *Tőkei Ferenc-féle* iskola fel fogásán átszűrve jutott el hozzá (is). Márpedig Tőkei akadémikusnál keményebb következetességgel senki sem érvényesítette a magyar történettudományban a fiatal Marxra visszanyúló formációelméleti ortodoxiát.

Volt, nincs tehát formációelmélet, aztán egyszerre – kivonva belőle a logikai konzisztenciát – mégiscsak van. De milyen az? Újra és újra átolvasva a millicentenáriumi szakirodalomban a honfoglalással kapcsolatos történelemfilozófiai/metatörténelmi megjegyzéseket, vagy azt tapasztaljuk, hogy az ötletszerűség uralkodott el bennük, vagy azt, hogy az ilyen szintű problémák jobbára zárójelbe kerültek.

Láttuk, a konkrét ismeretekből sok újszerű tény, összefüggést tárt a nyilvánosság elé a millicentenáriumi szakirodalom. Ha ebből az irodalomból a konkrét ismeretek gazdagításán túl akarnak a pedagógusok általánosítható következtetésekhez jutni, azt még leginkább a középszintű elmélet módszertanának e korszakra alkalmazott példáiból meríthetik.

Az alternatívák felismertetése; a konkrét döntésről konkrét döntésre való haladás; annak bemutatása, hogy a kor politikai és kulturális (vallási) elitje igenis meghatározott magának valamilyen ideológiai célt, annak érdekében cselekedett is, de egészen már eredményhez jutott el, mint amire számított – a korszakon jól demonstrálható elvek, de mégis csak metodológiai elvek.

Ezen innen és túl, sajnos, rá kell fanyalodni a liberális politikai narratívának azokra a szlogenjeire, amelyek e történeti korra is ráillenek. Mások mellett például a

következőre: a honfoglalással a Kárpát-medencébe érkező magyar volt az egyetlen törökös kultúrájú, ökonómiajú és politikai szervezetségű nép, amely megőrizte nyelvét és azonosságát, s ezeket megóva jutott el az európai államig.

Mindez, vélem én, tökéletesen igaz. Meg is lehet értetni diákjainkkal. Mégis attól tartok, tíz diákból kilenc úgy fogja a hallottakat elkönyvelni magában, mintha Árpád a jövőre vonatkozó küldetésudattal lovagolt volna át Vereckén.

Számomra mindebből az a fő-fő tanulság, hogy a millicentenáriumi új gondolatokból sok mindent tanulhatunk, de új paradigmát e századok megértésére még nem. Ami van, amivel a tudósok is élnek, az az úgynevezett posztmarxizmus, közelebbről megszemlélve: marxizáló eklektika. Ezért nyomatékosan türelmet javaslok a történelemtanárok javára, akik az új idők új nyelvét semmiképpen sem tanulhatják meg gyorsabban és előbb, mint a szaktudomány képviselői.

Kronstein Gábor

Jegyzet

(1) Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest, 1996, 102., 107., 125., 134–135. és 144–146. p.

(2) Vö. *História*, 1996. 2. sz., 31. p.

(3) Györffy György: *Vezéri szálláshelyek emlékei*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994, 129–138. p.

(4) Györffy György – Zólyomi Bálint: *A Kárpát-medence és Etelköz képe*. In: *Honfoglalás és régészet*, i. m., 13–38. p.; *Hová lettek az avarok? Györffy Györggyel beszélget Hadházi Gábor*. *História*, 1995. 3. sz., 3–9. p.

(5) Éry Kinga: *A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában*. In: *Honfoglalás és régészet*, i. m., 217–224. p.; uő.: *História*, 1996. 2. sz., 25–26. p.

(6) Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995, 143–144 és 197–198. p.

(7) Vö. *História*, 1996. 2. sz., 21. p.

(8) Gömöri János: *A 9–10. századi vaskohászat*. In: *Honfoglalás és régészet*, i. m., 270. p.

(9) Bökönyi Sándor: *Magyar állattartás a honfoglalás korában*. In: uo., 225–235. p.

(10) Boba Imre, Bóna István, Györffy György, Kristó Gyula, László Gyula, Püspöki Nagy Péter, Róna-Tas András, Tóth Sándor László. Különösen két mű: *Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1160)*. Szeged, 1993.; *Vajay, Szabolcs de: Der Eintritt des*

ungarische Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz, 1968.

(11) Révész László: 10. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. Valóság, 1991. 10. sz., 87–97. p. – Cáfolja: Kristó Gyula: A magyar állam megszületése, i. m., 173–179. p.

(12) Legutóbb népszerű formában is. Györffy György és Kristó Gyula. História, 1996. 2. sz., 17–21. p.

(13) Kristó Gyula: A magyar állam megszületése, i. m., 369. p.

(14) Kristó Gyula: Magyar honfoglalás..., i. m., 8. p.

(15) Kristó Gyula: A magyar állam megszületése, i. m., 92. p.

(16) Uo., 91–93. p. Vö. még Tökei Ferenc bevezetője. In: Ótársadalom és ázsiai termelési mód. Budapest, 1973, 1982, 7–42. p. Aforisztikus tömörséggel: 29. p.

Szakirodalom (1996. július 15-ig)

Bartha Antal: A magyar honalapítás. Budapest, 1987.

Uő.: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988.

Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977.

Uő.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest, 1993.

Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest, 1994.

Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szeged, 1994.

Uő.: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.

Uő.: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.

Uő.: Honfoglalás és társadalom. Szeged, 1996.

Uő.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.

Uő.: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Budapest, 1996.

László Gyula: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1996.

Róna-Tas András: A honfoglalás kori magyarság. Budapest, 1982.

Uő.: A magyarság korai története. Szeged, 1995.

Makkai László: Az európai feudalizmus jellegzetességei. Budapest, 1982.

Millecentenáriumi tematikus folyóiratszámok: – 1100 év. Rubikon, 1996. 1–2. sz.

– A magyar honfoglalás a külföldi történetírásban. Magyar Tudomány, 1995. 12. sz.

– A magyarság néppé válása – az újabb kutatások tükrében. Magyar Tudomány, 1996. 4. sz.

– Honfoglalás. História, 1996. 2. sz.

Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged, 1992.

Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból. Budapest, 1994.

Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. /A magyarokról: 146–153. p.

Az olasz reneszánsz

A felületes, Peter Burke nevét nem ismerő olvasó könnyen eshetne előítéletei csapdájába e könyv kapcsán. A bevezető gondos elolvasása és a bibliográfia áttekintése azonban rögtön eloszlatja az előítéleteket. Kiderül, hogy a szerző ugyan a hatvanas években írta a könyve gerincéül szolgáló fejezeteket, a szöveg most magyarra ültetett változatát a nyolcvanas évek közepén fejezte be. Elolvasása után így valóban azzal teheti az ember a polcára ezt a könyvet, hogy az nélkülözhetetlen összefoglalása egyrészt a szóban forgó kérdés történetének, másrészt a reneszánsz itáliai művészet- és társadalomtörténet megismerésének.

Peter Burke könyve didaktikus, ezért kiválóan használható az oktatásban is.

A szerző az első fejezetben (*A probléma*) megfogalmazza célját – „hogy elhelyezze, illetve visszahelyezze a reneszánsz Itália festészetét, szobrászatát, építészetét, zenéjét, irodalmát és műveltségét eredeti környezetébe, a kor társadalmába...” –, és egyben bemutatja, hogy *Vasaritól* kezdődően a felvilágosodás nagy klasszika-filológusain, esztétáin, történetróin, továbbá a 19. századi szellemtörténeti összefoglalásokon, majd a marxista történészek munkáin át hogyan jutott el az alapkérdések meg-

fogalmazásáig. Ha egy ismertetés írója lehet szubjektív, akkor el kell mondanom, hogy számomra ennek a historiográfiai fejezetnek az olvasása nyújtotta a legnagyobb örömet, még akkor is, ha pontosan tudom, hogy a könyv mondandója szempontjából erre pusztán a probléma megfogalmazása szempontjából volt szükség.

Az egyháztörténet-írás, továbbá a szellemi áramlatok története terén már a hetvenes évek felsőoktatásában sem szorult bizonyításra az a tétel, amelyet az irodalomtörténet-írás már régebben hangsúlyozott, tudniillik, hogy szükségtelen élesen

elválasztani egymástól a középkort és a reneszánszt, legalábbis a *sötét középkor – tündöklő reneszánsz* ellentét formájában. Amikor az uralkodó szellemi elit teljesítményét visszahelyezi saját korának társadalmi, gazdasági közegébe, Peter Burke is figyelmeztet arra, hogy a nagy tömegek kultúrája a reneszánsz korban mennyi középkorias vonást mutat.

A művészet saját környezetében című fejezetben a művészek és írók származásától kezdődően, képzésükön, valamint az alkotás folyamatán keresztül, a művészeti, s részben az irodalmi és zenei alkotások fogyasztóinak ízléséig az alkotás és az alkotások teljes társadalomtörténetét kapjuk. Hiányérzetünk a csak marginálisan érintett humanistákkal és humanizmussal kapcsolatban lehet. Igaz az is, hogy a tudós alkotó értelmiségi réteg a kultúrának még szűkebb rétegét képviselte, mint a művész- és íróközösség.

A harmadik nagy fejezet *A társadalmi környezet* címet viseli, s egyes alfejezeteiben a szerző folyamatosan visszautal a második részben felvetett problémákra.

Az egész kötet összefoglalóan a hagyományos 19. századi reneszánsz-kép kritikája, pontosabban az akkor megfogalmazott tételek igazságainak történeti, historiográfiai ellenőrzése, árnyalása. Az alaptételeket Burke is idézi: „A művészet virágzott, és az általa képviselt új realizmus, világi-ság és individualizmus mind-mind azt bizonyítja, hogy véget ért a középkor, és elkezdődött az újkor.” Az állítás három alap-

elemét, ezek igazát boncolja a szerző a második és harmadik fejezetben a konkrét művészettörténeti, illetve irodalomtörténeti anyag segítségével, továbbá a kulturális élet szereplői társadalmi viselkedésének vizsgálatával.

Burke az egyes korszakok közti átmenet folyamatosságát hangsúlyozza, furcsa mód azonban elsiklik *Jean Delumeau* több könyvében is kiemelt, elemzett állítása mellett, amely szerint a 14. századi eretnekmozgalmak mint tömegmozgalom, s az itáliai városok zárt családi, illetve szűk közösségi istentiszteletei végső soron ugyanannak az új vallási igénynek a kifejeződései, s a reneszánsz individualizmus nem csupán az alkotó művész, író, tudós individualizmusa, hanem az egyén saját belső, bensőséges vallásossága iránti igényének kifejeződése. Általában is igaz, hogy Peter Burke nem veszi kellő súllyal figyelembe az egyház- és teológiatörténet utóbbi fél évszázadának eredményeit, amelyek a katolikus reformációról, pontosabban előreformációról szólnak, s azokról a mozgalmakról, amelyek a középkortól a reneszánszra át a reformációig egységes folyamatot képeztek.

Burke, Peter: Az olasz reneszánsz. Kultúra és társadalom Itáliában. Osiris–Századvég, Budapest, 1994, 310. p.

Keveházi Katalin

A felvilágosodás Európájának értelmezhetősége

Daniel Chodowiecki Aufklärung (Felviláglás) című képén egy lovas, egy gyalogos és egy szekér halad a kanyargós úton egy kastély irányába a hegyorom mögül felkelő nap sugarainak előterében. Chodowiecki így ír képéről: „A felkelő napon kívül eleddig nem volt mindenki által könnyen értelmezhető allegorikus jele az ész e legfőbb művének (talán mert a dolog maga is új még). Ám bizonyára hosszú ideig a legmegfelelőbb marad...”

Ulrich Im Hof Chodowiecki alkotását a felvilágosodásról szóló kismonográfiája mottójául választotta.

A tudományos műfajok közül legnehezebb tudományos népszerűsítést írni. Napjainkban nem könnyen hátrózható meg az a közönség, amely annak ellenére, hogy nem szakember egy tudományterületen, a kommersz és lektúr irodalmon kívül a tudományos eredmények iránt is érdeklődik. A szerző bizonyítan lehet könyvének leendő olvasói táborát illetően, sőt tollát megkőtheti a kiadó elképzelése az egész könyvsorozatról, így az adott kötet terjedelméről, külalakjáról, tipográfiájáról, a képmellékletek számáról stb.

Ulrich Im Hof a nehézségeken úgy küzd át magát, hogy a laikus olvasókhoz fordul, de nem a százszor elismételt eseményekről, összefüggésekről szól, hanem eddig háttérben húzódó tényekről. A megszokott francia és angol példák mellett svájci, flamand, dán, svéd, piemonti, genovai adatokról is olvashatunk a kötetben. Itt valóban egész Európa területekre kerül, nincs semmilyen súlyozás, kiemelés, patriotizmus. Ez a szemlélet megfelel az egységes Európa gondolatára utaló *Európa születése* sorozatcímnek.

Fontos kérdés, hogy hol húzzuk meg Európa határait, mely területek válnak határvidékké. Különösen figyelemre méltó ez Magyarország esetében, amelynek történeti-földrajzi helyzetéről, komország szerepéről már sokan értekeztek hazánkban és külföldön is. Im Hof a soknemzetiségű ausztriai császárságot, Lengyelországot és a balkáni területet elnagyoltan kezeli könyvében. Pedig ennek a politika-földrajzi egységnek, melyet nevezünk Kelet-Közép-Európának, azért van jelentősége az

egész kontinens fejlődésében, mert a felvilágosodásnak a nyugati területektől eltérő megvalósulása vezetett ahhoz a 19. és 20. századon végighúzódó nemzetiségi, nemzeti konfliktussorozathoz, amely mind a mai napig érezteti hatását. *Tarnai Andor* irodalomtörténész e problémát így fogalmazta meg: „míg azonban a Szajna partján franciák franciákat tagadtak ki a nemzetből, nálunk a 18. század vége felé az ország nemzetekké fejlődő nem magyar népeinek polgárai fordultak szembe a nagyrészt magyarnak vehető nemességgel.” (1)

A felvilágosult Európa határának kérdését vizsgálva felmerül, hogy mit jelent a felvilágosodás, hogyan értelmezzük a fogalom jelentését. Im Hof ennek a gondolatnak alapos körüljárásával indítja könyvét, megadva a felvilágosodás szó különböző nyelvű változatait (enlightment, lumieres, aufklärung, illuminismo, ilustracion) és azok jelentéseit, értelmezéseit. Az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy a szerző a felvilágosodást, olyan szellemi mozgalmaként vizsgálja, amely sokrétűen és sok területen áthatotta a társadalom életét. Ebből a szempontból ketté lehet választani, amint ezt a könyv meg is teszi, a kifejezetten szellemi áramlatokat, és azok társadalmi hatását. A társadalmi hatás tekintetében a Kelet-Közép-Európai régió kétségtelenül más utat képvisel, jóval elmaradottabb társadalmi berendezkedéssel, mint a nyugati régió országai. A másik szempontból viszont, a szellemi eredmények tekintetében való lépéstartást, a felvilágosult eszmék megjelenését illetően ez a régió sem maradt

el a nyugati mögött. Sőt, ha például egy kicsit későbbi korszakra, *Bolyai Farkasra* gondolunk, néhány lépéssel még előbbre is tartott. Ezzel a megállapítással érzékeltetjük azt is, hogy a nyugati régiókban a felvilágosodás fénykora más időszakra, a 17. század végére, a 18. század első két harmadára esett, míg a keletebbre fekvő területeken inkább a 18. század utolsó harmadában jelentek meg hullámai. Im Hof könyve sajnos nem foglalkozik részletesen ezzel az időbeni fáziskéséssel, sem a nyugati-keleti régiók, sem a nyugati régió egyes területeit illetően. A fáziskésés nem pusztán az időbeli eltolódás miatt fontos tényező, de figyelniünk kell arra, hogy a felvilágosodás eszméivel később találkozó területek nem egy utat kereső, egy felfedező, egy vívódó, hanem egy kiforrott, egy letisztult eszméiséggel találkoztak.

Im Hof a felvilágosodás legnagyobb eredményének a társaság, társasság, társaiasság kialakulását tartja. E köré a központi mag (IV. fejezet) köré épül a könyv. Az első fejezetek társadalomtörténeti és politikatörténeti alapozást adnak, a későbbiek eszmetörténeti háttérrel festenek a társaság-, tulajdonképpen intézménytörténeti középpont köré. A szerző korábbi monográfiája (*Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. München, 1982.) teljes egészében a társaságok létrejöttének körülményeivel foglalkozott, mostani nagyobb perspektívájú könyvében ez a rész egy fejezetté húzódtott össze, míg az intézménytörténeti alapú megközelítés megmaradt.

A korabeli szövegek, történeti, művelődéstörténeti források idézése nagy erénye Im Hof művének. A könyv azonban nehézkessé válik, amikor a svájci szerző a történelmi folyamatokat, illetve az azokról alkotott nézeteit egy-egy forrás szövegéhez túlzottan ragaszkodva akarja bemutatni. A harmadik rész második fejezete, melyben egy politikai röpirat állításai mentén írja le Európa monarchiáit szellemes, de a röpirat néhány szavas jellemzései túl kevés teret adnak egy valóban árnyalt kép kialakításához, s Im Hof a forrás szövegét szorosan követve ezt nem is teszi meg.

A felvilágosodás koráról a könyv terjedelméhez képest aprólékos, részletes képet ad a szerző, de felmerül a gyanú, hogy maga a „kép adás” szimbolikus aktsa nem a legmegfelelőbb forma a korszak bemutatására. A második fejezet társadalmat ábrázoló, és a harmadik fejezet Európa államait bemutató tablója túl statikusnak tűnik, s néhány kérdés tekintetében nehéz észrevenni milyen mozgások, milyen dinamizmusok adták az alapját a felvilágosodás eszméinek előretöréséhez.

A fenti néhány, talán bíráló megjegyzés mellett a kötetet melegen ajánlhatjuk a középiskolásoknak. Nagy haszonnal forgathatják az idézett források eleven életszerűsége, a történelmi korszak érthető, átlátható bemutatása miatt, s nem utolsó sorban, mert a szerző (a fordító közreműködésével) világos és szórakoztató stílusa olvassmányossá teszi a könyvet. Jó kiegészítő anyaga lehet a középiskolás tankönyvnek, s arra is kiválóan alkalmas, hogy Kelet-Közép-Európa kérdését illetően a magyar történelemszektől eltérő állásponttal is megismertesse a diákokat, hiszen a magyar olvasónak ebben a könyvben is szembe kell néznie azazal, hogy míg innen nézve hazánk is ott volt a felvilágosodás Európájában, addig Európa nyugatabbra fekvő területei felől szemlélve csak az előszobában toporgott.

A könyv – minden bizonnyal a többi európai kiadáshoz alkalmazkodva – szép kiállítású. Drága, elegáns papírt forgathatunk, de a túlzottan fényes lapok inkább nehezítik – a lámpafény visszatükrözésével – mint könnyítik az olvasást, s a kiadó nagyvonalúsága visszajára fordul.

Ulrich Im Hof: A felvilágosodás Európája.
Ford.: Zalán Péter. Atlantisz, Budapest, 1995.
(Európa születése)

Thimár Attila

Jegyzet

(1) *Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 68. p.

Egy botanikai szótársorozatról

A művelődéstörténeti kutatások, de általában a művelődéstörténet intézményrendszere – oktatás, kutatás, könyvkiadás – önmagában is mostohagyuermeke a magyarországi, s bizonyos fokig az európai tudománypolitikának. Ezen belül a természettudományok, a természettudományos gondolkodás története szinte csak egy-egy magányos, örvendétesen megszállott ember ügyeként létezik.

Az utóbbi években indult egyetemi és főiskolai művelődéstörténet szakok, kurzusok vezetői láthatóan súlyt helyeznek arra, hogy képzési tervükbe rendszeresen kerüljön olyan tantárgy, amelynek keretén belül a hallgatók a matematika, a fizika, a műszaki tudományok, illetve a biológia történetével is megismerkedhetnek.

A történettudományon belül az utóbbi évtizedekben elkülönülten művelt részdiszciplínává vált a történeti ökológia, s egyre több fiatal szakember szenteli tudományos pályáját a természet és technika, a természet és társadalom történeti összefüggései kutatásának.

Az alsó és középfokú oktatás a ténylegesen létező társadalmi elvárásnak megfelelően hangsúlyt helyez a természetismereti, környezetvédelmi tárgyakra, s bizonyára ennek is köszönhetően kiadóink sora jelentetik meg azokat a természettudomány-történeti szövegeket, amelyek eddig csak a régi magyar irodalom vagy a nyelvtörténet emlékeiként voltak kézbe vehetők. A neolatin stúdiumok iránti, jól érezhetően megnövekedett igény szempontjából is fontos lépés egy, a 16. századi humanista hagyományt magában foglaló dictionarium megjelenése.

A most útjára indult egynyelvű szótársorozat évszázadokra szóló kézikönyv lesz majd, első kötetét ennek megfelelően alapos szakkritikának és mellette széleskörű – jó értelemben vett – propagandának kellene követnie.

Stirling János – aki a szótár megjelenése óta kismonográfiát is kiadott a régi magyarországi kertek történetéről – tehát történelmi léptékben mérve is fontos vállalkozásba kezdett. Bizonyára a kiadó és a szerző kultúrpolitikai optimizmusa áll a vállalkozás hátterében, hiszen a tudományos könyvkiadás, s ezen belül az egynyelvű (főként a latin egynyelvű) szótárak

kiadása csak nehezen tehető nyereséges vállalkozással. Hosszabb távon persze üzletileg is nyereséges lehet.

Az első kötet bevezetőjének összetett feladatot kellett megoldania. A szöveg tagolása természetesen adódott az egynyelvű szótár műfajából:

1. vázlat a botanikai lexikográfia történetéről;
2. a jelen szótár elhelyezése e történetben (a szótár jellege és célkitűzései);
3. a szótár anyaga, forrásai;
4. a feldolgozás szempontjai;
5. a szócikk felépítése.

A latin, angol, német és francia nyelvű bevezetők után a források és az idézett irodalom felsorolása következik (források – antik, középkori, 16. századi; bibliográfia – általános művek, botanikai szakirodalom, lexikográfiai bibliográfia). A felépítés tehát világos, áttekinthető szerkezetű. Ezen ismertetés írója azonban mégsem mehet el szó nélkül a nagyon sok szerkesztési hiba mellett. A kötet láthatóan a tudós közönségnek készült, azoknak, akiknek a latin nyelv használata nem szabad, hogy nehézséget okozzon. A latin bevezető egy egynyelvű latin szótár esetében teljesen indokolt. A három modern nyelvű változat már annál kevésbé. Magából a bevezetésből és a bibliográfiai részből is világosan kiderül, hogy a szakma nyelve ez esetben a német és a francia (túl a latinon). Az angol nyelv – mint annyi más tudományterületen is – erőltetett módon került ide. De felesleges a német mellett a francia is,

vagy a francia mellett a német – hiszen nem e nyelvek értékéről van itt szó. Ha valaki egy nyelvű botanikai szótárt vesz kézbe, annak feltehetően mindhárom világnyelven tudnia kell olvasni. A magyar nyelvű bevezetés viszont kívánatos lett volna, pusztán azért, hogy jelzésértékűen jelen legyen a tudományos köztudatban: a magyar tudományos nyelv ezen a területen kialakította a maga szakterminológiáját.

A bevezető többnyelvűségét logikátlanul követi az egy nyelvű bibliográfia. Nem a latin címetek kellett volna modern világnyelvre (bármelyikre) fordítani, hanem a magyar tanulmányok, könyvek címét. Bántó a bevezető szövegének hiányzó anyanyelvi lektorálása, magyar-németisége, -franciasága, -angolsága, s nem pontos az idegen nyelvű szakterminológia sem (nincsen pl. „typographie demi-grasse” stb.). Rengeteg a sajtóhiba is, ami egy sok-sok évtizedre szóló kézikönyvben enyhén szólva is sajnálatos dolog.

Dicséretesen oldotta meg a kötet szerzője a forrásjegyzékben a mű és az idézett kiadás, pontosabban a mű kritikai és humanista kiadása közti esetleges különbségek jelzését. A szerkesztőt ugyanakkor a források jegyzékében és a bibliográfiában használt címleírasi mód miatt is el kell marasztalnunk. Nem csupán a pontok és vesszők használata következtlen, hanem az a megoldás is vitatható, hogy a magyarországi gyakorlattól eltérő módon a

keresztneveket nem írja ki, a századelőt idézően hivatkozik tanulmányokra a kezdő oldalszám megadásával. Ezek a szépséghibák az „ércnél maradandóbb” szándékkal megírt kézikönyvekben különösen bántóak, s egy bibliográfus szakember kontroll-szerkesztésével elkerülhetőek lettek volna.

A szótár tartalmával kapcsolatosan azonban csak dicsérőleg nyilatkozhatunk. A latin és görög szöveg korrektúrája láthatóan gondos szakember munkája, az egyes növénynevek előfordulása szövegszerűen is idézett, kronologikusan jól követhető. A magyar művelődéstörténet szempontjából fontos az a tény, hogy ahol ez lehetséges volt, a korabeli (értsd középkori, vagy 16. századi) magyar elnevezés is szerepel az idézetekben.

Szépséghibái ellenére is fontos, jól használható kézikönyvet vehetünk tehát kézbe Stirling János munkája eredményeként, s csak remélni tudjuk, hogy a C–Z részek is napvilágot látnak.

Lexicon nominum herbarum, arborum fruticumque linguae Latinae. Ex fontibus Latinitatis ante saeculum XVII scriptis collegit et descriptionibus botanicis illustravit Johannes STIRLING. Vol. I. A–B. Budapest, 1995. Ed. Encyclopaedia. LXXI, 148. p.

Monok István

Szemléletváltás a neveléstörténet tanításában

Mit ér a neveléstörténet gyerekek nélkül?

Valószínűleg az olvasók többsége – akik között tanárok és tanárjelöltek egyaránt akadnak – azt válaszolná erre a kérdésre, hogy nem sokat.

Mégis, ha visszagondolnak neveléstörténet-óráikra, többen úgy vélik majd, hogy tanulmányaik során magáról a gyermekről, különböző népek és korszakok felcseperedő ifjairól alig esett szó.

A neveléstörténetnek – mint a pedagógia történetének – tárgya általában:

1. az iskolatörténet;
2. neves gondolkodók jeles művei az egyetemes és magyar szellemtörténetből.

Bár a neveléstörténet effajta bemutatása fontos, mégsem meríthető ki ennyiben e tárgy lényegé. Mindez csak váz, melyet élettel kell felruházunk.

A múlt században, különösen a század közepétől kezdve, amikor Európa-szerte nagy figyelem fordult az iskolák felé, a polgárosodó társadalmak jelentős erőfeszítéseket tettek a tankötelezettség bevezetésére, az iskoláztatás kiterjesztésére. Ami egyúttal a múlt felé fordulást is jelentette, s ezt követően az egyes országok iskolatípusainak, oktatási intézményeinek eredetét is kutatók sora próbálta feltárni. (E vizsgálódások még ma sem fejeződtek be teljesen, elég utalnunk azokra az örvendetes kutatásokra, amelyek ebben az esztendőben, a magyarországi iskoláztatás megalapozásának 1000. jubileuma idején is folynak.) E feltárásoknál is régebbi keletű egyes neves gondolkodók pedagógiai vélekedéseinek kutatása, mely tekintetben *Szókratésztől* szinte napjainkig húzható a sor. Jövünk építéséhez – pedagógiai értelemben is – a múlt építőköveit kell felhasználnunk.

A neveléstörténet azonban sokkal több lehetőséget kínál a világ megismerésére. Az alábbiakban összefoglaljuk azokat a nézőpontokat, amelyekből szintén rálátás nyílik az elmúlt korszakok neveléstörténetére, a tárgy tanítása és a neveléstörténeti

könyvek megírása közben általában mégsem gondolunk rájuk.

A neveléstörténet a művelődéstörténet része

Az első pont, amely kiemelendő, az az, hogy a neveléstörténet a művelődéstörténet része, attól el nem választható. Ezen értelmezés szerint a neveléstörténet több tudománnyal is érintkezik, például a tudománytörténetekkel (természettudományok története, művészet-, irodalom-, jog-, gazdaság-, filozófia- és vallástörténet stb.), továbbá a néprajzzal, kulturális antropológiával, régészettel, történelemmel, szociológiával, pszichológiával stb. Ha valóban megpróbáljuk kiemelni e tudományok neveléstörténeti kutatásaink során felhasználható eredményeit, sokkal messzebb juthatunk a pedagógiai gondolatok, nevelési eszmények, szokások és az oktatási intézmények megismerésében, mint korábban.

A gyermek a történelemben, a gyermekszemlélet alakulása

A második pont, mely az előbbtől ugyan nem választható el, mégis szükséges külön is hangsúlyoznunk: a gyermek helye egyes történelmi korszakok társadalmában, a gyermekszemlélet történeti alakulása, a gyerekek mindennapi élete, nevelésük körülményei. Ez a széles kérdéskör hazánkban a neveléstörténeti szakmunkákból jórészt hiányzik, és „idő hiányában” a neveléstörténet-órákról is gyakorta kiszorul. A felnövekvő tanárnemze-

dékek szemléletének formálásához azonban e témák tanulmányozása, bemutatása elengedhetetlen. Nem lehet „megspórolni”, hiszen könnyen úgy járhatunk, hogy a sok filozófiai, pedagógiai gondolat közepette elvész maga a gyermek, akit éppen keresni indultunk, akinek neveléséről többet akarunk tudni. Nem csupán a történetírásból hiányzott sokáig a gyermek alakja, miként Péter Katalin írja, (1) hanem a neveléstörténeti kutatók sem tartották fontosnak feltárni a gyerekkor történetét. (A két dolog persze szorosan összefügg egymással...) Más szemléletmód szerinti, a gyermek felé irányuló kutatásokra is szükség van tehát ahhoz, hogy mind a neveléstörténet, mind pedig a történelem új adalékokkal gyarapodjék. Ehhez azonban az kell, hogy a kutatók az eddig kevésbé használt forrásokhoz nyúljanak: a hagyományosan feldolgozott és bemutatott korabeli dokumentumok mellett több elsődleges és másodlagos forrás is rendelkezésünkre áll, ha az évezredek forratagában a gyermeket keressük.

A jogtörténet egyes forrásai alkotják az egyik ilyen csoportot. A sumer törvényektől napjaink jogi szövegeiig hosszú a sor, számos vizsgálendő szöveg akad. Ékesen szólnak egy-egy korszak, illetve nép gyermekszemléletéről a gyermek védelméről, a szülők kötelességeiről íródott törvények, sőt az efféle törvények hiánya is sokatmondó.

Az ókori népek esetében különösen, de a későbbi korok vonatkozásában is sokat elárulnak gyerekekről, gyereknevelésről a *mitológiai történetek, legendák*. Egy-egy mitikus vagy isteni személy felnövekedése – eltekintve a csodás elemektől – az adott kor gyermeknevelési szokásait vetíti elénk. A gyermeket (magzatot) védelmező isteni, félisteni személyek léte vagy hiánya ugyancsak sokat elárul a gyermekszemléletről.

Nem pusztán művelődéstörténeti adalék a *nevek vizsgálata*. A néprajzi, nyelvészeti kutatások eredményei – egy-egy korszak tükrében – szintén megvilágíthatják a kor gyermekről alkotott képét. Vajon kérdéses lehet-e, hogy abban a sumer közösségben,

ahol a gyermek neve „Apja a tetőig ugrott” (mármint örömeiben, hogy utódja született) vagy „Napisten kedveltje”, a gyereket szeretettel várták? (2) A sort ez esetben is hosszan folytathatnánk, felhasználva a magyar nép névadási szokásairól szóló kutatások eredményeit is.

A neveléstörténet forrásai között nagy haszonnal forgathatók az *önéletrajzi ihletésű művek, naplók* is, elég utalunk *Augustinus, Erasmus* vagy *Ibn Khaldún* írásaira, melyekben gyerekkorukra is visszaemlékeztek. (3) Eddig nemigen vizsgálták azokat a *leveleket* sem, amelyek – a sumer városállamoktól kezdve századunkig – ugyancsak sokat mondanak a gyermekkorról, a különböző iskolarendszerekről. Nagy haszonnal forgathatók például e tekintetben a római szerzők – többek között *Cicero* és ifjabb *Plinius* (4) – levelei.

Az írott források között fontos adalékokat rejtenek még az *útleírások*, valamint az *orvosi szakkönyvek* és *kisgyermekápolási munkák*. Ez utóbbiak különösen a múlt század második felétől kezdve kerültek jelentősebb számban Magyarországon is kiadásra.

A neveléstörténész *irodalmi alkotások* között is rábukkanhat keresett tárgyára. Itt nem csupán a széles körben forgatott és idézett művekre gondolunk, mint például *Rabelais* vagy *Montaigne* művei, és nem is az úgynevezett „nevelési regényekre” (mint például *Keller Zöld Henrikje*), hanem versekre, novellákra is, melyek agyagtáblákon, papirusztekercseken, kőre vagy papírra írva maradtak ránk. Csak válogatni kell, a választék szinte beláthatatlanul nagy. Éppilyen segítségünkre van a művészettörténet is. Ha valaki ezen a területen kezd kutatásokba, a bőség zavarával fog szembekerülni. A történelem egyes korszakaiban oly sok szobor, festmény vagy rajz született gyerekekről, nevelési helyzetekről, hogy azokat számbavenni is nehéz. Más időszakokban kevesebb ilyen tárgyú alkotást találhatunk (pl. a kora középkori Európában), de ez is lehet vizsgálódásunk kiindulópontja, hiszen nem a véletlen művéről, hanem tudományosan már megmagyarázott jelenségről van szó. (5)

Számos egyéb, tárgyi emlék is vall az egykori gyerekek életéről, neveléséről. Így például a *divattörténet* kutatási eredményei, az egykori ábrázolások és a ránk maradt ruhadarabok. Másrészt a *gyermekjátékok*, az egyiptomi mozgatható állkapcsú krokodiltól a magyar népeletben is ismert „zúgattyúig”. A gyermekjátékokról írásos források is szólnak, például *Pollux* i. sz. 2. században keletkezett, etimológiai tárgyú műve (6) vagy *Vives* latin nyelvkönyvének részletei (7). A néprajzi és régészeti kutatások segíthetnek feltárni azt is, hogy milyen *gyermekbútorokat*, gyermekápolással és neveléssel kapcsolatos tárgyakat használtak a régebbi korok emberei.

Látható tehát, hogy bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a neveléstörténeti ismereteinket bővítsük, s vizsgálódásaink középpontjába valóban a gyermeket helyezzük. (A jegyzetek között megadott néhány könyvcím csak töredéke a rendelkezésünkre álló műveknek...) Ám ezzel még nem értünk végére tárgyunknak.

Más földrészek népeinek neveléstörténete

A 21. század küszöbén valamennyi tudományág művelőire rendkívüli kihívások várnak. Az emberiség jövője nagyrészt azon áll, hogyan tudnak majd párbeszédet folytatni egymással a különböző népek, kultúrák tagjai. Az együttműködés, a közös gondolkodás ezredfordulónk táján különösen fontos kérdéssé vált. A neveléstörténet a maga szerény módján ugyancsak hozzájárulhat más kultúrák megismeréséhez. Jóllehet, továbbra is fontos a magyar és a (nyugat-)európai neveléstörténet tanítása, a tanórákon és a kutatások során az eddigieknél nagyobb teret kell szentelni más földrészek bemutatásának is. A neveléstörténet e ponton némileg kapcsolódik az összehasonlító pedagógiához, jóllehet jelentősen különbözik is attól, hiszen vizsgálódásának tárgya a *múlt*. A napjainkban tapasztalható folyamatok, a körülöttünk lévő kultúrák szellemiségének, törekvéseinek és hagyományainak megértése csak történeti kutatásokkal képzelhető el. Ezek sorában a

neveléstörténetnek is helye van, noha valóban rendkívüli erőfeszítéseket követelnek a kutatóktól az efféle vizsgálódások, hiszen a széleskörű tájékozottságon kívül számos nyelv ismeretére is szükség van. Ezzel együtt, mindezt figyelembe véve kijelenthető, hogy késlekedésre nincs idő.

Könyvekről

Bár – mint fentebb is utaltunk rá – több könyv áll rendelkezésünkre a neveléstörténet újabb szemléletű tanulmányozásához, nagy-nagy szükség van magyar nyelvű szöveggyűjtemények és tanulmánykötetek összeállítására, mind a neveléstörténet művelődéstörténeti megalapozásához, mind a gyermekszemlélet történeti alakulásának bemutatásához, illetve más földrészek nevelési szokásainak tanulmányozásához. (8)

Jelen írásunkban két olasz nyelvű kötetre szeretnénk felhívni az olvasók figyelmét, amelyek áttanulmányozása új megvilágításba helyezheti a neveléstörténetet, a gyerekek történetét. Éppen ezért nemcsak a neveléstörténetet oktatók és tanulók, hanem a történelem- és irodalomtörténet-tanárok, illetve a művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók számára is hasznosak lehetnek.

Egle Becchi I bambini nella storia (A gyermekek a történelemben) (9) című kötete érdekes színfoltnak számít. Az olasz szerző tulajdonképpen egy szöveggyűjteményt ad olvasói kezébe, egy olyan válogatást, mely különböző történeti korok gyermekeihez vezet el. A rövid, de kiválóan összerendezett forrásrészletek segítségével valóságos időutazást tehetünk a szóban forgó tárggyal kapcsolatban.

A szerkesztő több fejezetre tagolta művét, és egy-egy témakörhöz gyűjtött egy-egy csokorra való szöveget. A kötetben helyet kapott a gyermekszemlélet történeti alakulását, a gyerekek mindennapjait, az iskolai élményeket, a családot, az elhagyott gyerekek szenvedéseit, a gyermekmunkát, a játékokat és a gyermekbetegségek történetét bemutató források sokasága. Nem csupán a bemutatott témák miatt

ezerszínű a könyv – a szövegek műfaji, stílusbeli sokrétűsége is színessé teszi. A hagyományos „történeti” leírásokon, beszámolókon kívül a fentebb már ismertetett tudományok képviselői is megszólalnak a kötet hasábjain. Így kerülhetett egymás mellé a gyermekkor története kapcsán *Arisztotelész, Goethe, Thomas Mann, Rousseau, Titus Livius, Alberti, Stendhal, Platter, Engels, Heroard, Spock, Pestalozzi, Freud* és még sokan mások. (Jó példa tehát e könyv arra is, hogy a neveléstörténet tárgyalásának kereteit ki kell szélesíteni, s szélesebb értelemben vett művelődéstörténeti kutatásokkal kell mondanónkat alátámasztani.)

A kötet átolvasása óriási szellemi kalandot jelent. Felhasználása az egyetemi, főiskolai neveléstörténet-órákon igazi élménnyé nemesítheti a gyermekkor történetének tanulmányozását. E sorok írója szerint a könyv részletei haszonnal illeszthetők a közép- és általános iskolák – szerencsére egyre inkább „ember- és hétköznapcentrikus” – történelem tananyagába. A kötetet forrásjegyzék, bibliográfia, szövegmagyarázó jegyzetek és néhány kép teszi teljessé.

Becchi könyvének méltó párja lehet történelem- és neveléstörténetórákon *Manacorda* lenyűgöző képeskönyve. (10) (Bár 1992-ben jelent meg, ma is kapható Olaszországban.) A szerző az antik Egyiptomtól napjainkig több mint ötszáz illusztrációval kíséri neveléstörténetéről írt művét.

A gyermekkor különböző szakaszait ábrázoló jelenetek, az anya-gyermek kapcsolat megkapóan szép ábrázolásai, a családi nevelés bensőséges pillanatai éppúgy helyet kaptak a gyűjteményben, mint az iskoláskort, az egyetemi órákat, a játék perceit bemutató rajzok, festmények, fényképek. Az időben előre haladva láthatjuk, hogyan változtak a taneszközök, épületek, tankönyvek, játékszerek, gyerekruhák. Az egyiptomi falfestményektől a középkori kódexekig, a görög vázarészletektől századunk szociográfiai ihletettséggű életképeiig a kötet oldalanként közöl ismerős vagy éppen meghökkentően új, eredeti illusztrációkat. Rövid, tematikusan csoportosított fe-

jezetek segítik a tájékozódást, az eligazodást a neveléstörténet útvesztőiben. A szerző tömören felvázolja a főbb folyamatokat, megemlékezik a legnagyobb pedagógiai gondolkodókról és műveikről.

Lévén Manacorda olasz, a képek közül számos a itáliai nevelés évszázadait mutatja be, és a szöveges részeknél is kissé eltolódik a súlypont hazája oktatástörténetének javára. Mindazonáltal a könyv Magyarországon is remekül felhasználható (lenne!), s azok a tanárok és diákok is örömmel forgathatnák, akik nem olvasnak olasz nyelven.

Neveléstörténet a pécsi Tanárképző Intézetben

Az egyetemista diákok és a posztgraduális képzésben részt vevő pedagógia szakosok körében egyaránt kedvező fogadtatásra talált a neveléstörténet újszerű feldolgozása és bemutatása. A nappali szakos diákok a neveléstörténet-órákon jól tudják hasznosítani előismereteiket az emberről (filozófia- és vallástörténeti tanulmányokat a legtöbben folytattak már), de nyelvtudásuknak is hasznát vehetik az újabb, eddig ismeretlen elsődleges és másodlagos források feltáráshoz, lefordításához. A másoddiplomás képzés résztvevőinek pedig alkalmuk nyílik összevetni korábban megszerzett neveléstörténeti tárgyú ismereteiket e tudomány újabb dimenzióival. Sokuk elmondása szerint most, a gyerekek történetét megismerve, a neveléstörténetet a művelődéstörténet részeként vizsgálva értették meg az évekkel korábban olvasott szövegeket.

Nappali és levelező tagozatos hallgatók körében szép számmal vannak, akik szakdolgozat vagy évfolyamdolgozat keretében újszerű, érdekes témákat dolgoztak fel az elmúlt években, és jelenleg is többen foglalkoznak neveléstörténeti témákkal. (Például az alábbi témákról születtek dolgozatok: a humoros írások mint a neveléstörténet forrásai; japán, török, latin-amerikai neveléstörténet; a gyermekmunka története; a gyermek ábrázolása a művészeti alkotásokon stb.) Hiánypótlónak tekinthe-

tők az olyasfajta neveléstörténeti tárgyú speciálkollégiumok, mint például *Az Európán kívüli földrészek neveléstörténete* vagy *A kisgyermek- és leánynevelés története* címűek, s ez a sor a jövőben remélhetőleg még tovább bővül.

Összegezés

Az újabb források feldolgozásán alapuló szemléletváltás a neveléstörténet tanításában több okból is szükséges. Egyrészt azért, mert a NAT célkitűzéseinek szellemében csak olyan pedagógusok nevelhetnek sokoldalú embereket, akik maguk is sokoldalúan képzettek, térben és időben is ismerik a világot. Akik készek a felfedezésekre, és mernek másként gondolkodni, mint ahogyan „szokásos”. Másrészt a neveléstörténet újragondolása azért is elengedhetetlen, mert az elmúlt évtizedek kutatásainak tükrében néhány vélekedés és megcsontosodott kijelentés ugyancsak érvényét veszítette már. Hiszen már Rousseau előtt is sokan – egész társadalmak – „felfedezték a gyermekkort”, és Comenius előtt is sokat tudtak már a szemléltetés fontosságáról, sőt pedagógiai rendszeralkotók is akadtak (pl. *Vives*). Tarthatatlan az az általánosan elterjedt nézet is, mely szerint régebben „rosszabbul” nevelték vagy kevésbé szerették a gyermekeket, mint az újabb korokban. A neveléstörténet sokkal mélyebb, többféle forráson nyugvó feldolgozása könnyen más irányba tereli a kutató gondolatait, emellett pedig megvédi őt az „általánosításoktól”. Bárcsak mai gyakorlatunkban is megközelíthetnénk a szókrautési módszert, és nem biztosnak kiáltott „igazságokat” hirdetnénk, hanem inkább kérdéseink számát szaporítanánk a világról!

Szemléletünket át kell formálnunk, s hagyni, hogy az eddig nem használt, elfe-

ledett források is hassanak ránk. A neveléstörténet – miként a történelem is – nélkül tudomány, hiszen a források hiányosságai mellett az értelmezés nehézségeivel is szembetalálkozik a kutató. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – a neveléstörténetnek a pedagógusképzés egyik kiemelkedő fontosságú tárgyává kell válnia, mert nem csupán a pedagógiai gondolkodás és események történetét mutatja be, hanem felkészítheti és ösztönözheti a diákokat az állandó kérdésfeltevésre, a folyamatos kutatómunkára és a kreatív gondolkodásra.

Ambrus Attiláné Kéri Katalin

Jegyzet

- (1) Péter Katalin: *Gyermek a történetírásban*. História, 1996. 1. sz., 34. p.
- (2) Seibert, Ilse: *A nő az ókori Keleten*. Corvina Kiadó, Budapest – Lipcse, 1975.
- (3) Augustinus: *Vallomások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.; *Erasmus: A Balgaság dicsérete*. Európa Kiadó, Budapest, 1994.; *Ibn Khaldún: Bevezetés a történelembe*. Ozirisz-Századvég, Budapest, 1995.
- (4) Cicero válogatott művei. Európa Kiadó, Budapest, 1987.; *Plinius, ifj.: Levelek*. Európa Kiadó, Budapest, 1981.; *Az égi Róma napjai* (Vál.: Szepessy Tibor) Gondolat Kiadó, Budapest, 1968.
- (5) Delumeau, Jean: *La civilización del Renacimiento*. Juventud, Barcelona, 1977.
- (6) In: Ritoók Zsigmond: *Mit játszottak a görög gyerekek?* História, 1979. 2. sz.
- (7) *Vives, Juan Luis: Latin gyakorlatok – Dialógusok*. In: *Obras completas II.*, M. Aguilar, Madrid, 1947.
- (8) Ezen írás szerzője szerkesztett egy „rendhagyó” szövegválogatást, amely az ókortól a 19. század végéig keletkezett szövegeket tartalmaz a tudásról, a gyermekszemléletről és más neveléstörténeti csomópontokról (*A tudás kapui. Mozaikok a nevelés történetéből I.* JPTE–PSZM–Tárogató, Budapest, 1995), jelenleg pedig más földrészek népeinek neveléstörténetéről készít egy válogatást (*Távoli tájak, ismeretlen gyerekek* címmel várhatóan ez év végén jelenik meg).
- (9) *Becchi, Egle: I bambini nella storia*. Ed. Laterza, Roma-Bari, 1994.
- (10) *Manacorda, Mario Alighiero: Storia illustrata dell'educazione*. Giunti, Firenze, 1992.

A művelődéstörténet tanításának új színei

A NAT két műveltségterület esetében különösen „érdekelt” a művelődéstörténeti értékek megismertetésében. Az Ember és társadalom keretein belül a Történelem a kultúrhistoria csaknem valamennyi korszakát megidézi, e korok „ránk maradt emlékeit” igyekszik a tanulókhöz közel hozni. Emlékeken, bár súllyal, de nem kizárólag az építészetet érti. A Művészetek körében a stíluskorszakok vizsgálata közben a műfajok közötti „áthallást” szorgalmazza. Mindez komplex művelődéstörténeti vizsgálódást jelent, a követelmény és a módszer egyaránt az „Európai Örökség Osztályok” művészetpedagógiai mozgalom törekvéseit fedi le.

Az „Európai Örökség Osztályok” mozgalmat az Európa Tanács nagyvonalú támogatása fémjelzi. A kezdeményezők a franciák, akik a 80-as évek elején „Classes du patrimoine” néven léptek akciójukkal a művészetpedagógiai közvélemény elé. Az ET-ban az ügyel szakértői csoport foglalkozik, melynek ma már magyar tagja is van.

A mozgalom célja, gyakorlata

1992-ben, majd 1993-ban Budapesten francia és magyar szakemberek találkoztak, és szeminárium keretében ismerkedtek egymással és egymás munkájával. A franciák gazdag tapasztalatai mellett a magyar elképzelések körvonala is kirajzóldtak. A vendégek felajánlották, hogy franciaországi helyszíneken bemutatják munkájukat, átadják tapasztalataikat.

Alábbiakban az út tapasztalatait írom le. Bár az utazás élményét semmi sem pótolja, a módszer elemeinek felvillantása segítheti a hazai hasonló törekvéseket, újabb színekkel kitölteni a hazai művészetpedagógia bővült mozgásterét.

Utunk első állomása Párizs volt. Francia kollégáink elmondták, hogy „örökségi osztályaik” egyik fontos programja a főváros történelmének, az „Ile de la Cité”-nek megismertetése, szinte óvodás kortól, mindig a gyerekek értelmi szintjének megfelelően. A Conciergerie patinás épületé-

ben tartott első előadáson fából készült, szétszedhető modellen mutatták be a város történetének kezdeteit. A középkori épületszerkezetek megértéséhez, a boltozatképzés rejtjelmeinek szemléltetéséhez igen eredeti – és utunk során sok helyen, különböző kivitelben látott – modelleket használnak. Ezeket a gyerekek is szétszedhetik, összerakhatják, a gyakorlatban megtapasztalva a szerkezet erőjátékát.

Föld alatti ásásokat néztünk a Notre Dame előtti téren a római korból, tanulságosan azon az útvonalon haladva, amelyen a gyerekeket is vezetik. A kiállítás kanyargói, a feliratok elhelyezése és kivitele, a világítás, mind-mind a látnivalók átgonolt, okos értelmezését segítik.

Még építész hallgatóként, évtizedekkel ezelőtt lenyűgözött a Mont St. Michel. Akkor csak filmen láthattam. A valóság minden eddigi emlékemén túltett. Estefelé, az alkonyat aranyszínű napsütésében érkezünk meg a tengerből kiemelkedő, kúpalakú szigethez, amely csak a középkorban volt valóban sziget, ma dagálykor csak egy épített keskeny földnyelven lehet megközelíteni. Mont St. Michel a középkori építészet – bizonyos értelemben a középkori életmód – kimeríthetetlen kincseit kínálja a látogatónak. A viszonylag szűk hely, az elzártság színvonalas együtttest eredményezett.

Nem csoda, hogy az „Örökségi osztályok” kedvenc helye ez, ahol a „genius loci”, a hely szelleme mindenkit megérint.

Bekapcsolódhattunk egy 12–14 éves tanulókat foglalkoztató programba (ez egyébként utunk során máshol is természetes lehetőség volt). A feladat: középkori kódexek iniciáléinak megfigyelése, részleteinek rajzolása, majd az elemek felhasználásával monogram tervezése. A kódexekről a gyerekek az irodalom- vagy történelemórán már tanultak, e foglalkozások ehhez az „érzelmi többletet” adják. A székesegyház egyik kápolnijában – a gyereklátogatókhoz hasonlóan – megtanultunk egy gregorián dallamot (a kottát előzőleg kiosztják a résztvevők között).

Innen délkeletre fekszik Le Mans, kisváros. Hatalmas, gótikus székesegyháza a francia középkori építészet remeke. A műemlékhez iskola és kőfaragó műhely is tartozik. 10–14 évesekkel tölthetünk el itt fél napot. Ők történelemből már „felkészültek”: tudták, hogy a templom mikor épült. A gótikus támpillér-támívboltozat összefüggése azonban új volt számukra. Beavatták a gyerekeket az építők szerkesztési titkaiba.

Délután, ugyancsak a székesegyházban, neves történész tartott számunkra rövid, szellemes előadást a középkori üvegablakok „olvasásáról”, azaz a megértéshez szükséges kódokról, ami az írástudatlan hívők okulásául szolgált. Ötletes, mai példákkal szemléltette, hogy a képregények, rajzfilmek szintén ilyen kódokkal építkeznek, mert ez a mai ember (gyerek) számára is könnyen érthető. Az ide látogató gyerekcsoportok hasonló foglalkozás részeseivé válnak.

Angers-ben az ugyancsak művészettörténeti jelentőségű gypajúzövés mesterségével ismerkedett hátrányos helyzetű gyerekek egy csoportja. A gyermekfoglalkoztató intézményben különös áhítattal foglalkoznak a szövessel, a 14. századi Apokalipszis-kárpitsorozat világhírű (magunk is megnéztük). A gyerekek maguk ösztönöztek bennünket a szövés tanulására, a „szép létrehozásának” pedagógiája itt is önmagáért beszélt.

Más műfaj pedagógiai műhelytitkaiba is betekinthtünk. Nem mindennapi pedagógiai bravúrból kaptunk ízelítőt: hogyan le-

het izgó-mozgó, zeneileg cseppet sem felkészült, nem is túlzottan érdeklődő gyerekekkel ritmikus „kíséretet” szolgáltatni egyetlen muzsikussal, régi pengetős hangszeren előadott játéka-hoz. Egyikük dobolt, másik cintányért ütögetett, volt kagylócsörgő és kereplő is a hangszeresek listáján. Igazi középkori vásári ricsaj támadt, a gyerekek felszabadultak voltak. Minket is bevontak a játékba, a végén majdnem táncra perdültünk.

A Loire-hoz közeli Fontevraud apátság több stílus jegyeit viseli, legnevezetesebb a 12. századból való, egyedülálló szerkezeti megoldású konyhaépülete. A teljes épületegyüttes áttekintése még szakember számára sem könnyű, ezért a programot gyerekek számára a közeli dombon kezdik, ahonnan a főbb épületrészek láthatók. A programhoz előre elkészített vázlatrajzok, homlokzat-vázlatok és tesztlapok tartoznak, melyek feldolgozása sorban, az épületegyüttes részletes megismerése során következik. Utunk során – hiszen mi is a gyerekek által bejárt sorrendet követtük – egy teremben érdekes foglalkozásra bukkantunk: a gyerekek lúdtollal írtak, kipróbálva, milyen finom vonalak húzhatók a régi íróeszközzel.

Utolsó állomásunk a Chambord kastély volt, ugyancsak a Loire mentén. Itt a gyerekeket egy hétre fogadják. Az épített és a természetes környezet viszonyával foglalkoznak. Első napon általános képet kapnak a kastélynak a környezetben elfoglalt helyéről: térképet vizsgálnak, hogyan fejlődött évszázadok alatt a terület, mi volt a feladata? A második napon az építészeti tér- és részletképzés kerül sorra, ehhez egy kb. 1:10 léptékű, asztalnagyságú famodell nyújt segítséget, amit szétszednek, összeraknak. (Nem érdektelen: a modell segítségével vak gyerekek számára is szerveznek programot.) A részletek aprólékos megfigyelése után a nap a tornyok, padlásteretek – és az onnan látható panoráma! – megismerésével ér véget. Harmadik napjuk a kastélyt övező erdővel kapcsolatos. Kisebb csoportokban bejárják a környéket. Növényeket tanulmányoznak, vadak nyomát kutatják. Egyik napon a 17. századi

társasági élettel foglalkoznak (mi éppen ezen a napon találkoztunk velük). Korabeli ruhákba öltöznek (tanáraikkal együtt), megjelennek a „király” előtt, aki vendégül látja őket. Érdekes volt, hogy a 15–16 éves fiatalok milyen személyiségváltozást mutatnak, ahogyan felöltik a régi viseletet. Másképpen mozognak, máshogyan szólnak egymáshoz. Meglepődtünk, mikor a nap végén elbúcsúztunk tőlük: a hosszúruhás kislányok sorba rendeződve térdet hajtottak, ahogy a maga korában illett. Még hangos, magyar nyelvű „vizontlátásra” is hangzott.

Ezt a mozgalom hazai „vizontlátására” is értelmezni szeretnénk.

A „honosítás” kezdeti lépéseit már megtettük. Néhány helyen (például Budapesten, Miskolcon, Edelényben) középiskolákban alakultak „örökség osztályok”. A hazai múzeumok gyermek közművelődési programjai is e mozgalom céljait is segítik megvalósítani (ezek külön írást érdemel-

nének), a *Múzeumi Híradó* rendszeresen tájékoztat róluk. Lassan évtizedes múltat tekint vissza a *Garabonciás* nevet viselő, történelmi kultúrát feltámasztó, terjesztő gyermekegyüttes, mely zenében, táncban, játékokban európai hagyományokat ápol. Az országszerte egyre gyarapodó városvédő egyesületek pedagógiai tevékenysége is hasonló igyekezetet sejtet. Talán a környezetvédelem is „nyithatna” erre a területre.

1996. elején megalakult – alapítói a leírt szeminárium résztvevői – a *Magyarországi Kulturális Örökség Osztályok Egyesülete*. (Címe: Budapest, Henger utca 2 – 1027) Sorai örvendetesen gyarapodnak, iskolák, múzeumok, művelődési házak csatlakoznak, vállalva a mozgalom hazai szervezését.

Az egyesület a hazai kezdeményezéseket kívánja összefogni, összehangolni, segíteni. Érdeklődőknek szívesen ad útbaigazítást.

Ágostházyné Eördögh Éva

Helyreigazítás

1996/8. számunk Videoanyagok katalógusa c. mellékletéből sajnálatos módon kimaradtak a következő (dólt betűkkel szedett) adatok:

– XXIV. old. (Műemlékek I. kazetta)

6. A SÁROSPATAKI VÁR – 17 p

r.: Kútvolgyi Katalin, 1979

t.: *Megismerkedhetünk a vár történetével, mai állapotával, az egyes részek funkciójával.*

– XXV. old. (Műemlékek II. kazetta)

11. A VELEMÉRI SZENTHÁROMSÁG TEMPLOM – 17 p

r.: Olasz Ferenc

t.: A 13. sz. végén épült templomot mutatja be a film, a freskókra helyezve a fő hangsúlyt – magyarázó szöveg nélkül, zenei kísérettel.

– XXVIII. old.

ÓKORI MŰVÉSZET II. kazetta – 6082 (Ennek a 7. Kopt művészet előtt kellene lennie.)

XXXV. old. (Vár állott... II. kazetta)

Nándorfehérvár és Krasznahorka között kellene lennie:

VAJDAHUNYADVÁR – 18 p

– *jelenetek a Hunyadi család történetéből*

Az olvasók és a szerzők elnézését kérjük.

A szerkesztőség

Könyvajánló

A TUDÁS KAPUI (MOZAIKOK A NEVELÉS TÖRTÉNETÉBŐL I.)

Szerkesztette: Kéri Katalin

A Tárogató Kiadónál 1995-ben megjelent 136 oldalas könyv Talmud-idézete jól érzékelteti a szöveggyűjtemény lényegét: „Sok tudományt tanultam tanítóimtól, társaimtól még többet, de mindenkinél többet tanítványaimtól.”

Az eddig megjelent neveléstörténeti forrásművektől eltérően Kéri Kata válogatásában *tágabb értelmezés* irányítja a szerkesztést: nem csupán időben, hanem *térben is* bemutatja a nevelés történetét, tehát családi otthonoktól fejedelmi udvarokig, kolostoroktól internátusokig, kisiskoláktól az egyetemekig terjednek a nevelés és oktatás helyszínei. Másrészt a pedagógia ismert nagyjai (Comenius, Rousseau, Pestalozzi, Dewey stb.) mellett megjelennek a kötetben a *mindennapok szereplői* (gyerekek és tanárok, szülők és dajkák, nagyszülők és csemeték) is. Rendhagyó kötet annyiban is, hogy nem korlátozódik a diákélet bemutatására: *a születéstől az ifjúkor végéig* mutatja be a gyermekkort, azt, hogy miként is éltek valójában a gyermekek. A válogatás érdekessége még, hogy a benne olvasható szövegek rendkívül *sokszínűek*: pedagógiai értekezések részletei mellett törvények, filozófiai és szépirodalmi írások, önéletrajzi visszaemlékezések, tankönyvrészletek, naplóbejegyzések, levelek, újságcikkek és költemények.

Az olvasó jobb felkészülését, tájékozódását segíti a kötet végén található *tárgymutató*, amely valójában *témajegyzék*, támpontul egy problémátörténeti tanuláshoz. Ugyanitt olvasható egy lényeges információkat tömörítő *kislexikon* is.

E gondolatébresztő kötet címodalán diadalívszerű bejárat látható, jól érzékeltetve a felismerést, hogy *a tudásnak száz kapuja van*. A nyitott és zárt kapukról, a nevelés és nevelődés szereplőiről és színtereiről, útjairól és módszereiről szóló könyv technikai kivitelezése is igényes, jól áttekinthető, kellően tagolt.

Ajánljuk főiskolai és egyetemi hallgatónak, tanárjelölteknek, gyakorló pedagógusoknak, művelődésszervezőknek és szülőknek a Pedagógus Szakma Megújítása Projekt támogatásával készült kötetet. *Ára: 845 Ft.*

*Beszerezhető és/vagy megrendelhető: PSZM Programiroda
1055 Budapest, Szent István krt. 1. Tel.: 111-0525*

G. Havas Katalin: ARISZTOTELÉSZTŐL NAPJAINKIG (LOGIKA VAGY LOGIKÁK?)

G. Havas Katalinnak, az ismert szakembernek, kiváló filozófusnak, a Nemzetközi Tudományfilozófiai Akadémia tagjának több keresett műve közül a gyerekeknek írott *Logikus!* című „meséskönyve” 1994-ben jelent meg, egy évvel később, 1995-ben pedig már a Tárogató Kiadó gondozásában, a PSZM Projekt támogatásával publikált *Arisztotelészről napjainkig* című munkája is olvasható. Ha a *Logikusban* a meséskönyv-jelleg a meghökkentően szimpatikus forma, akkor az utóbbiban a *dialógusok* keltenek figyelmet olyan – önmagukban is érdekes – *témáról*, mint hogy fejlődik-e a tudomány? Továbbá igaz-e, hogy a mai kor művészete fejlettebb, mint az előző koroké volt? Egyáltalán, mi az, hogy „fejlettebb”?

A könyv egy *elképzelt* előadássorozat, amelyik logikai rendszerekkel foglalkozik tudományfilozófiai nézőpontból. *Az előadások és az azt követő szemináriumok* az arisztotelészi szillogizmust, az alaptörvényeket, a modern logika kialakulását, a halmazok, a kijelentések, a relációk és a predikátumok logikáját, valamint az eldöntéskérdést boncolgatják a képzeletbeli kurzus vagy önképzőkör érdeklődő résztvevői, akik sok mindenben különböznek egymástól, de egy szempontból nem különböznek, hanem hasonlóan egymáshoz: *nem akarnak szakterületük rabjai lenni.*

A 139 oldalas könyv bizonyosság arról, hogy a legelvontabb témákról is lehet színesen, érdekesen írni. Mindenki örömmel olvashatja, aki szereti az ismeretszerzés vidám, népszerű formában megírt, de a tudományos igényeket is kielégítő formáját. Külön is *ajánljuk* mindazoknak a fiataloknak: középiskolásoknak és egyetemistáknak, akik eszköztárukat bővíteni szeretnék a megismerés folyamatában. *Ára: 593 Ft.*

*Beszerezhető és/vagy megrendelhető: PSZM Programiroda
1055 Budapest, Szent István krt. 1. Tel.: 111-0525*

Magyarok régi tankönyvekben

A régi történelemtankönyvek a nemzeti nevelés fontos eszközei voltak; a szerzők rendszerint külön is kitértek a magyarság szerepére, sajátos hivatására. Szemléletüket természetesen az általános politikai helyzet, a történelmi tudat és a tankönyv-írás változásai együtt alakították. Áttekintésünk a millenium kora és a második világháború közötti időszak tankönyveiből mazsoláztat: legyen ez a – remélhetőleg korszerűtlennek ható – idézetgyűjtemény is egyfajta hozzájárulás a millicentenáriumi megemlékezésekhez. (A szemelvényeket egykorú helyesírással közöljük.)

„A magyarság a legveszedelemesebb helyen alapított államot a germán és a szláv világ, a nyugati és a keleti császárság között. Ez a helyfoglalása szabta meg történeti hivatását: a Nyugat védelme a keleti támadások ellen és a nyugati műveltség terjesztése keleti szomszédai között.”

(Sebestyén Gyula, 1904)

„Minden elfogulatlanul ítélkezőnek el kell ismernie, hogy míg a magyarság e gyakran veszedelmes feladatot teljesíti, nem egyszer saját létét is kockára teszi. Bámulatos érzékkel a nagyszabású állami élet és cultura iránt Magyarország Közép-európának oly hullámtörője volt, mely ezer évig verte vissza mindazon támadásokat, melyek akár az állami, akár a szellemi élet terén az emberiség előrehaladását veszélyeztették volna.”

(Koczogh – Takáts, 1913)

„... hazánk állandó szellemi közösségben élt a Nyugattal. Ez azért figyelemre méltó, mert az európai áramlatok, amint eljutottak hozzánk, úgy – a legújabb időket leszámítva – mint meg is álltak a Kárpátok vonalain belül. Ez a körülmény azt tanúsítja, hogy Magyarország Nyugat-Európa-hoz tartozik, de határain túl már alacsonyabb kultúrvilág kezdődik.”

(Szolomájer Tasziló, 1931)

„Hasonló volt a helyzet a közelmúltban, a világháború után. Ekkor Kelet felől a vörös bolsevista veszedelem zúdult az ország nyakába, s ha a nemzet nem áll ellen az áradatnak, válságos helyzetbe jut

Nyugat-Európa kétezer éves keresztény kultúrája. A magyarság azonban ismét a Nyugatot választotta a Kelet helyett, és ismét a maga élő testét állította oda elválasztó ékül a barbár Kelet és a művelt Nyugat közé.

Mindezekért a magyar nemzet mélyseges hálát érdemel a Nyugattól, elismerés helyett azonban mindig csak lenézésben, elhagyatottságban és üldöztetésben volt része, minek szomorú bizonyítéka a trianoni békediktátum.”

(Szolomájer Tasziló, 1931)

[Trianon után] „Kultúránk csak akkor lesz újjáteremtő nemzeti erő, ha valóban nemzeti műveltségnek nevezhető. A nemzeti műveltség nem zárja ki a nyugati kultúrák termékenyítő hatását, de szakítanunk kell azzal a Nyugat-imádattal, mely elveti reánk szállott szellemi örökségünket, s az idegen eszmevilág becsmérlésével megrontja nemzeti szellemünket.”

(Miskolczy – Szolomájer, 1930)

„Hazánk területén többféle nép lakik, de köztük mind számánál és geographiai elhelyezkedésénél, mind történeti szerepénél és műveltségénél fogva az államalkotó magyar népet illeti meg az elsőség.”

(Sebestyén Gyula, 1906)

[a németek] „műveltségükkel jótékony hatással voltak az önhhibájukon kívül elmaradt magyarra.”

[az oláhok] „a közbiztonságot állandóan veszélyeztették, úgyhogy átutazó külföldi-

ek az oláhlakta vidéket »rablók paradicsomának« nevezték el.”

(*Marczinkó – Pálfi – Váradi*, 1942)

„Közben megkezdődtek a nemzetiségi mozgalmak... a Kollár János pesti evangélikus tót lelkésztől indított panszlavizmus rohamosan terjedt el fölvidéki vármegyénk tótsága közt s a hol gyökeret vert, elhintette a becsületes és mindig hű nép között a fajgyűlöletet.”

(*Király – Szilágyi*, 1897)

„... csakhogy a bécsi udvarban sokaknak nem tetszett a magyaroknak és a nemzetiségeknek ez a békés együttélése, és ezért izgatni kezdték a nemzetiségeket, hogy szakadjanak el a magyarságtól...”

(*Balogh Albin*, 1942)

„A magyar nép [eredeti] életmódja egyszerű és tiszta volt... A nép erkölcs jámbor, szelid és feddhetetlen volt. Mindenben bővelkedtek, a másét nem irigyelték. Idők multával azonban mindez megváltozott. A szomszéd népekkel beállott sűrűbb érintkezés ez ártatlan erkölcsöket teljesen megváltoztatta; a gyakran vívott harczok szilajjá, kegyetlenné és boszúállóvá tették e népet. A békés foglalkozást megvetve az egész nép harczias, kalandor szellemet öltött magára, foglalkozásuk a harcz és a rabló kalandok lettek, melyeket iszonyú pusztítással gyakoroltak; bátorságban, ij és nyíl használatában és a kopjavesítésben a szomszéd népeket felülmúlták.”

(*Csuday Jenő*, 1897)

„A történettudomány keveset tud őseink legrégebbi történetéről. Csak annyi bizonyos, hogy nemzetünk finn-ugor és török fajúakból alakult... A hadi szerencse nem egyszer cserbenhagyta őket. Különösen nagy baj volt az egység hiánya. Őseink ugyanis akkor hét törzsrre oszolva éltek. A fejedelmválasztás egységes nemzetétette a magyar népet.”

(*Balogh Albin*, 1942)

[Nagy Lajos] „oly nagy hatalomra emelte Magyarországot, hogy egész Európában

első lett; a Balti, Adriai és Fekete-tenger mosta országa határait.”

(*Csuday Jenő*, 1897)

„A buzgó katolikus [Nagy] Lajos nemcsak hódított, de téríteni is akart, s ezáltal a görög valláshoz szívósan ragaszkodó dél-szlávokban és oláhokban mély és következményeiben végzetessé vált ellen-szenvet keltett fel a magyar uralom iránt.”

(*Mika Sándor*, 1902)

„A magyar királyság elég erős volt, hogy határainál egymaga föltartóztassa a török hódítást, s ezzel nagy szolgálatot tett az egész nyugoti kereszténységnek.”

(*Sebestyén Gyula*, 1904)

„A vallási üldözés és politikai elnyomtatás ellen [Rudolf császár idején] a magyar nemzet lép föl először.”

(*Sebestyén Gyula*, 1904)

„A hősök küzdelme nem volt hiábavaló: a Rákóczi szabadságharc két célja – az alkotmány és a vallászabadság biztosítása – az ő vérukból fakadt.”

(*Mangold Lajos*, 1903)

„... más országokban az [1848-as] átalakulás vérrel és vassal történt, a népek fegyverrel vívták ki jogaikat, míg minálunk a vezető osztály felismerte és nagy-lelkű önfeláldozásával megvalósította a szabadság, egyenlőség, testvériség, magasztos eszméjét.”

(*Szádeczky Lajos*, 1902)

„A hadüzenet bejelentése [1914-ben] az összes pártok lelkes csatlakozásával történt. A magyar katonák, a szerb kivételével a magyarországi nemzetiségek is, hősieis önfeláldozással mentek ki a harctérre.”

(*Domanovszky Sándor*, 1931)

„A magyar katonát katonai erényei, hálalmegvető bátorsága és komoly felelősségérzete a monarchia hadseregének legmegbízhatóbb elemévé tették, s ezért a legnehezebb feladatokat neki kellett vállalnia. A megbízhatatlan cseh és szerb ez-

redék helyett legtöbbször a magyarok véreztek.”

(Varga, 1939)

„A ránk kényszerített háborúban [1914–18] a magyar katona mégis valóban csodálatos hősiességről tett tanúságot... Örök dicsőségünk, hogy az óriási túlerővel szemben a hadvezetés hibái és a csehek árulása ellenére is győzelmesen állottuk meg helyünket.”

(Balogh Albin, 1942)

Bihari Péter

Az idézett tankönyvek adatai

Balogh Albin: Magyarország története III., Bp., 1942.
Csuday Jenő: A magyarok történelme, Bp., 1897.

Domanovszky Sándor: Magyarország története VIII., Bp., 1931.

Királyi Pál-Szilágyi Sándor: Magyarország története a középiskolák felső osztályainak, Bp., 1897.
Koczogh András-Takáts György: A magyar nemzet története 1526-tól 1867-ig, Bp., 1913.

Mangold Lajos: A magyarok oknyomozó történelme, Bp., 1903.

Marczinkó Ferenc-Pálffy János-Várady Erzsébet: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig, Bp., 1942.
Mika Sándor: Világtörténet II., Bp., 1902.

Miskolczy István-Szolomájer Tasziló: Magyarország története VII., Bp., 1930.

Sebestyén Gyula: Egyetemes történet II., Bp., 1904.

Sebestyén Gyula: Egyetemes történet III., Bp., 1906.

Szádeczky Lajos: Magyarország története II., Bp., 1902.

Szolomájer Tasziló: Érettségi összefoglalások, Bp., 1931.

Varga Zoltán: A magyar nemzet oknyomozó története, Bp., 1939.

A téma általános áttekintése Unger Mátyás művében található: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben, Budapest, 1976.

A Bartók rádió tanításai

Egy nap a Bartók rádióval. (február 9.) Hattól kilencig *Muzsikáló reggel*, jó zenéssel, kedves riporterekkel, reggel még kissé rekedt hangú interjúalanyokkal, akik többnyire képző- és iparművészek, de van köztük zenész, filmes, színész, író is. Kilentől tízig általában nagyon jó, tiszta zene van, ma *Mozart* és *Haydn*. Tíz-től tizenegyig jó irodalom, ma *Lukiánosz*; *Filozófusok árverése*. Felvonnak a filozófus rabszolgák, mindenki elmondja, mit ér; *Püthagorasz*, *Diogenész*, *Demokritosz*, *Szokratész*... Tizenegykor *Mirella Freni* énekel operáriákat. Tizenkettőkor *Hangverseny délidőben*, zongorázik és vezényel *Kocsis Zoltán*; *Sztravinszkijt*, *Sibeliust*, *Wolfot*, *Brahmsot* játszik. Fél kettőkor kórusmuzsika, ezt nem annyira szeretem, de most *Reger*, *Poulenc*, *Britten*, a moderneket kedvelem. Kettőtől háromig megint jó irodalom, *Krúdy*; *Jockey klub*. *Krúdyt* sem szeretem, keveset olvastam tőle, de rádióban jól hangzik. Valaki azt mondta, nem vagyok elég öreg *Krúdyhoz*. Majd leszek... Háromtól négyig győri klarinétosok *Bachot*, *Mozartot*, *Rossinit*, *Grieget* játszanak. Öt perc híradás után, ami nekem bőven elég,

új magyar zenebemutató; *Durkó*, *Kocsár*, *Geszler* a legjobbak előadásában; *Drahos*, *Csavlek*. Hattól kilencig *Bizet*, a *Carmen*, *de Seiji Ozawa* vezényel, akinek már megjegyeztem a nevét. Kilentől tízig *Chabrier* és *Berg*. Tíz-től tizenegyig kamarazene; *Schumann*, *Mendelssohn*. Éjfél-től kettőig lemezújdonságok; *Bach*, *Telemann*, *Cherubini*, *Beethoven*, *Schubert*, *Brahms*. Ilyen sokáig nem szoktam rádiót hallgatni, nyolctól általában tévét nézek, olvasok, beszélgetek a családommal, de megnyugszom, hogy nyolc után is bízhatok a Bartók rádióban.

Egy másik nap a Bartók rádióval (április 3.) Reggel *Petrányi Judit* kedves hangja, majd *Schubert Arpeggione szonátája* és *Rahmanyinov*. Az előbbinek sokáig csak édeskés dalait ismertem. A Bartók rádió ismertette meg velem *Schubert* ismeretlen operáit, melyek életében soha nem hangzottak el. Kinevelték, egy dalszerző nem tudhat operát írni! *Rahmanyinovot* *Kocsis* fedeztette fel újra velünk. Sokáig nem hallottunk róla, mert se nem modern, se nem klasszikus. Érdekes vita arról, ki kaphatna Nobel-díjat. Most épp *Josef Škvoreckýről* beszélnek, aki a léte-

zés szakértője. Mi nyugodtan odaitélhetjük a díjat, minket nem befolyásol a politika és gazdasági helyzet, reklám és félreinformáltság, mi csak a jó értelemben vett tiszta művészetet szeretjük és értékeljük. *Kozma András* arab szerelmi dalokkal kedveskedik. *Liszt*, *Bartók* és *Mosonyi* történeti arcképeket fest zenével *Széchenyiről* és *Kossuthról*. *Arthur* királyról *Purcell* zenél, akit filmekből és regényekből jól ismerünk. A lassú, békés zenét magyar előadók tolmácsolják. *Mukk Józsefet* Rómából ismerem, épp ott nyert egy énekesi díjat. A *Gilgamest* nem szerettem a gimnáziumban, olyan távoli és érthetetlen volt. Ugyanezt mondta mostanában egy barátom, s azt is, hogy most csak olvassa, olvassa és mindent ért. Eltűnt a távolság. Ha *Bessenyei*, *Greguss*, *Kiss*, *Lukács Margit* hangját halljuk 1964-ből, Mezopotámiában lehetünk, kék színű kerámiafalak között, napszínű Enkidukkal. *Wilhelm András* a legnagyobb *Kurtág*-műveket zongorázza végig és okosan magyaráz. A művész Bécsben él és dolgozik, születésnapjára ünnepségére sem tudott hazajönni, de mi azért ünnepeljük legnagyobb élő zeneszerzőnket. Olyan öszerzeteket tud előcsalogatni a lelkekből, amelyeket senki más. *Kovács Sándor* és *Dimény Judit*, mint egy anya meg egy apa, beszélgetnek a gyerekekkel zenéről. Ők a gyerekekből csalogatják ki legrejtettebb titkaikat, miért szeretik ezt vagy azt a zenét. *Debussyt* és *Ravelt* tanácsos kezünkben impresszionista festőalbummal hallgatni, így fokozva az élvezetet. Végül orosz operák után *Stockhausen*. Kár, hogy éjjel egykor, nem tudom végighallgatni.

Két legkedvesebb műsorom a 10–11-ig és a 14–15-ig tartó irodalmi műsor. Dél előtt hallottam *Esterházyt*, aki bevezetett a szépirodalomba, *Ficsku Pált* és *Péterfi Gergelyt*, akik az irodalom és az alkoholizmus mély kapcsolatáról beszélgettek, *Bodor Ádámot* és *Kertész Imrét*, akik a nyolcvanas éveket taglalták. *Fabó Kinga* és *Földényi F. László* az irodalom és a közérzet kapcsolatáról töprengett hangosan. *Páskándi Géza* Kálmán királyról, *Szép Ernő* Isten madárkairól való véleményét tu-

datta velünk. *Balla Zsófia* csodálatos interjúban varázsolja elénk egy-egy író lelkének virágcsokrát. *Balassa Péter* Kafka álmaid boncolgatja óravázlataiban. *Szabolcsi Miklós* és *Karátson Gábor* a világvégéről gondolkodik, vagy világvégéről...? Délutánonként sokáig hallhattam *Mészöly Miklós* hangját, barátairól, könyveiről beszélt a hetvenöt éves író. Isten éltesse sokáig! Sok-sok Krúdy után végre *Gogol* és még inkább végre! – beszélgetések *Sheryl Suttonnal*. Több napon át hallgattam az édes és a fakó színészhangokon át két kultúra vitatkozását életről, színházról, gyerekkorról. Szinte láttam *Pilinszkyt* kettéválni, férfivé és nővé, egyik kezében férfibáb, másikban női, veszekednek, majd ölelkeznek, végül elválnak.

Szombat-vasárnap kicsit más a rendszer a Bartók rádióban. Ilyenkor hallható a *Szellemi zarándokutak*. Mindig más városról, mindig más emberek beszélgetnek, nagyon érdekesen, egyéni látással. Párizs, Róma, Berlin, London, mind-mind tele élménybeszámolóval, régi irodalmi utalással, zenével. Az ismétlődő válogatásokban mindig valaki más szerkeszti össze a műsort, saját százaléka szerint. Egyszer a vers a hangsúlyos, másszor a próza, harmadjára a zene. Olyan a dolog, mintha egy másik rádiót hallgatnék, némi áthallással. Az egyházi zenéről *Vass M. Katalin* tájékoztat, olyan szép hangon és beszédmódban, hogy azt érdemes lenne tanítani. Alázattal szól a nagy zeneművekről, mely alázat már nem középkori, egészen modern. A mű minőségi csúcseit figyeli, ezért néz fölfelé. A *Szalon* olyan, mintha a 18. századi francia értelmiségnél lennének vendégségben, pletykálás és komoly felolvasások keverednek, jó és rossz vélemények röpködnek a levegőben. Ha képzőművészetről beszélnek, néha látom, amit hallok. Ez jó! Az *Emberi dolgok* *Korányi Tamás* műsora. Könnyedén és érdekfeszítően lebeg különböző korok és stílusok felett. Mint egy jósnő, különböző karakterű emberek gondolatait közvetíti, akik időn és téren át nyújtanak egymásnak kezét. Az *Országok, tájak zenéjét*, ami húsz perc egy-egy alkalommal, fel kellene venni magnóra, és hallgattatni a

gyerekekkel a tanítási órákon. Olyan jó eredeti indiai, kínai, japán, dél-amerikai zenét hallani a sok népdalfeldolgozás után. Nem kellene az átdolgozások, kidolgozások, legyen a népzene eredeti. (És a műzene is!) A délidei hangversenyekben azt szeretem, hogy többnyire élő közvetítés, az emberek mocorgása, köhécselése, gyér vagy erős tapsa kíséretében jobban benne vagyunk az aznapra rendelt zenében.

Hogyan hallgatom a Bartók rádiót? Ha egyedül vagyok, néha mindhárom helyiségben egyszerre kapcsolom be a rádiót és ide-oda járkálok. A konyhába evés közben

szól a hang, a műteremben munka közben és a szobában olvasás vagy rajzolás közben. Ahogy *Máté Gábor* elstutogta az *Urgai fogoly* című *Krasznahorkai*-művet, az csoda volt. És csoda volt Mészöly Miklós saját-szöveg-olvasása is. Furcsán, lassan olvasott, mintha nem a sajátját olvasná, eltávolodott magától és ettől ismertem rá. Nem láthattam szoborarcát, elképzeltem, hogy a köember hozzám beszél, a kis Don Giovannihoz.

Nem hallgathatom el; világképe van a Bartók rádiónak!

Várnagy Ildikó

A villamos energia termelésének és elosztásának irányítása

Magyarországon az erőművekben megtermelt villamos energiát a szállító és rendszerirányító Magyar Villamos Művek Rt. (MVM Rt.) vásárolja meg juttatja el távvezetékhalózataán az áramszolgáltató társaságoknak. A fogyasztóknak a területi áramszolgáltatók adják el az áramot és ők állnak velük közvetlen kapcsolatban. Ezt a rendszert mutatja be az 1. ábra. feltüntetve a legfontosabb adatokat.

A villamos energia nagy mennyiségben gazdaságosan nem tárolható, tehát az erőművekben mindenkor a pillanatnyi igényeknek megfelelő teljesítményt kell termelni. Az áramfogyasztás nagysága, a rendszer terhelése a mindennapi élethez, a munkaritmushoz igazodik, így a fogyasztók által igényelt teljesítmény időben erősen változó jellegű.

A villamosenergia-igények változása

A különböző fogyasztói területek napi terhelési görbéinek alakulása a fogyasztók jellegétől, az ipari és a háztartási fogyasztás arányától, az időjárástól és még sok egyéb helyi körülménytől függően más és más, azonban általánosan jellemző a két grafikonon látható alakzat (2. ábra). Ez azt mutatja, hogy a napi terhelésben két csúcsteljesítmény jelentkezik. Az egyik a munkakezdés és a reggeli háztartási fogyasztás által okozott délelőtti csúcsteljesítmény. A másik az esti csúcsteljesítmény, amely elsősorban a munkaidő vége után jelentkező háztartási fogyasztás, valamint a közvilágítás bekapcsolása okoz. Az esti csúcsteljesítmény általában nagyobb, mint a délelőtti, így az jelenti a napi csúcsterhelést.

A csúcsterhelés egy meghatározott időtartam (nap, hónap, év) alatt igénybe vett legnagyobb villamos teljesítmény. Az országos együttműködő villamosenergia-rendszer (VER) napi terhelési görbéje az egyes fogyasztók által igényelt teljesítmények összegzése alapján adódik ki. A magyar villamosenergia-rendszer egy jellegzetes terhelésű nyári és téli napján mért napi terhelési görbéjét és az ezt kielégítő termelés erőműtípusokkenti megoszlását mutatja a két grafikonon (2. ábra).

Az energiarendszer éves terhelésének alakulására jellemző a napi csúcsterhelések burkológörbéje, az éves terhelési görbe. A terhelés a téli időszakban magas, nyáron csökken, majd a téli hónapokban újra emelkedik, esetenként az előző évi

csúcserték fölé. A téli időszak nagyobb terhelését elsősorban a hideg időjárás és a rövidebb nappalok okozzák.

A villamosenergia-rendszernek alkalmasnak kell lenni a napi terhelések itt bemutatott időbeli változásának követésére.

Az igények gazdaságos kielégítése

Az egyes áramtermelő egységeket a fogyasztói igényeknek megfelelően kell indítani és leállítani, illetve termelésüket szabályozni. A rendszerben állandóan változó terhelést a rendelkezésre álló erőművi gépegyeségek között úgy kell elosztani, hogy a fogyasztói igényeket az adott pillanatban a lehető leggazdaságosabban, vagyis a legkisebb költséggel elégítsük ki. Azt tehát, hogy egy erőmű teljesítőképességéből ténylegesen mennyit veszünk igénybe, a műszaki szempontok és a gazdaságosság együttes figyelembevételével döntenek el a szakemberek.

A gazdaságos teherelosztás

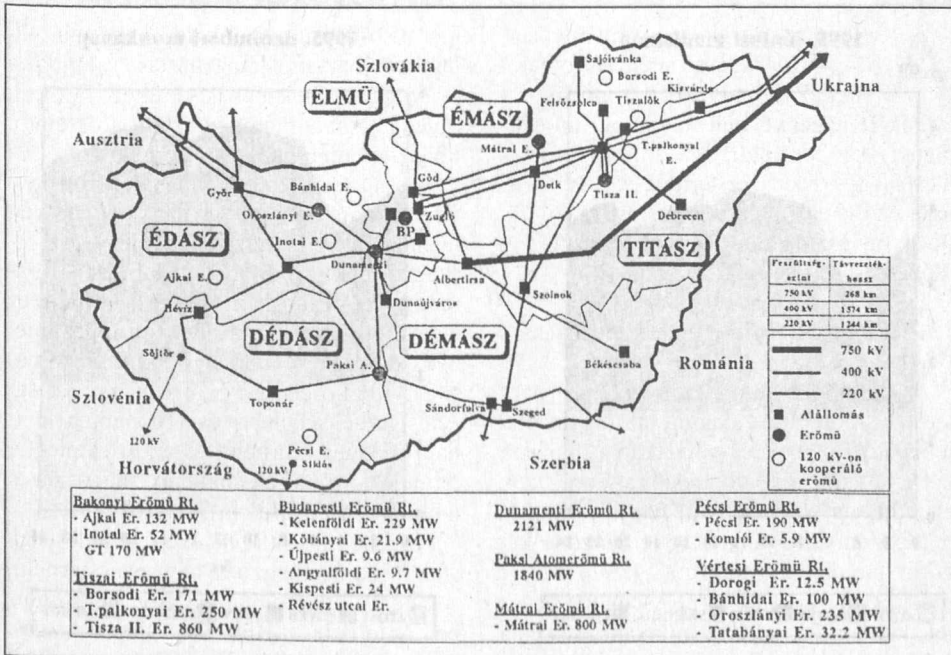
A hőerőművek egyik fontos jellemzője a fajlagos hőfogyasztás, amely megmutatja,

hogy az erőműben megtermelt egy kilowattórányi villamos energia előállításához mennyi tüzelőanyagot kell felhasználni. Ez az adat az erőmű hatásfokára is jellemző. Mivel ez minden erőműnél különböző, és a felhasznált tüzelőanyag is más, az egyes erőművek eltérő költséggel állítanak elő egy kilowattóra villamos energiát.

A gazdaságos teherelosztás megvalósítása érdekében tehát mindig arra kell törekedni, hogy az együttműködő rendszerben a leggazdaságosabban, a legkisebb önköltséggel termelő erőművek üzemeljenek a lehető leghosszabb ideig, a drágábban termelő egységek pedig kevesebbet, inkább csak csúcsideőben termeljenek.

Az alaperőművek az energiarendszer alapterhelését elégítik ki, azt a terhelést, amely az időtől függetlenül egész évben viszonylag egyenletes. Ezek a legjobb hatásfokú, legkisebb önköltségű erőművek, amelyek a karbantartási idő kivételével egész évben termelnek. Nálunk ilyen az atomerőmű, ill. részben a szénerőművek.

A váltakozó terhelésű, vagy menetrendtartó erőművek fedezik a napi terhelési görbe csúcsideőn kívüli, viszonylag

1. ábra: Alaphálózat, Erőművek, Áramszolgáltatók

kisebber terhelésváltozásait. Erre a célra olyan gépeket üzemeltetnek a rendszerben, amelyek a terhelés változásait rugalmasan képesek követni. Magyarországon ezek a szénhidrogén (olaj, gáz) tüzelésű erőművek.

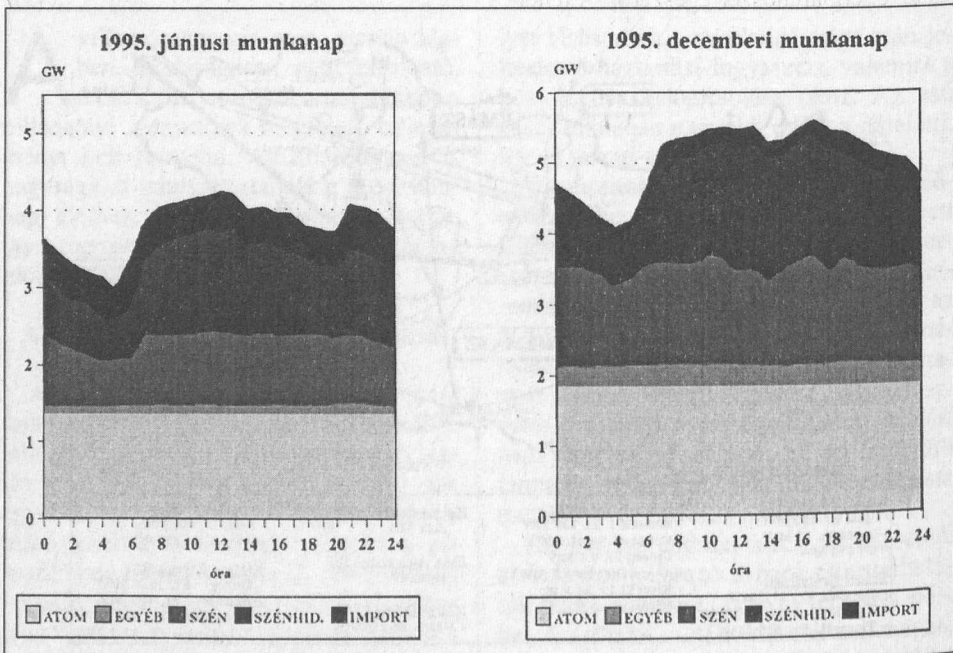
Szükség esetén a fogyasztói csúcsgényt a csúcserőművek igénybevételével elégítik ki. Ezekben az erőművekben gyorsan indítható gépeket (pl. gázturbinákat) alkalmaznak, amelyekkel a váratlanul jelentkező igényeket is gyorsan fedezni lehet. Kisebber részben az import is elláthatja a csúcsgények fedezésének feladatát.

A villamos energia termelési költsége az igénybe vett források szerint időről-időre változik. Nem mindegy, hogy az adott pillanatban főként olcsóbb üzemű alaperőművek dolgoznak, milyen mértékig van szükség jól szabályozható, de drágább menetrendtartó erőművek, illetve import villamos energia igénybe vételére, vagy a magas fogyasztói igény miatt drága csúcserőműveket is indítani kell. Amint a terhelési görbék is mutatják, a kisebb fogyasztói igény időszakában – általában éjjel és kora délután – az alaperőművek termelése meghatározó, a

csúcsidezőszakokban – reggel és este – nagyobb a drágább források részaránya.

A terhelések időbeli változása a nem erre a célra tervezett erőművek számára kedvezőtlen igénybevételt jelent. A kazánok és a gőzturbinák, valamint segédberendezéseik gyakori indítása és leállítása csökkenti élettartamukat, és többletköltségeket okoz. Ezért is törekszenek a rendszer irányítása során a terhelési csúcsok csökkentésére, a terhelési görbe „kisimitására”. E szempontból jellemző mérőszám a csúcskihasználási óraszám, amely azt mutatja meg, hogy a rendszer erőműveinek hány órát kellett volna üzemelniük az adott időszakban a rendszerben mért legnagyobb csúcsterheléssel ahhoz, hogy ugyanannyi villamos energiát termeljenek, mint amennyit a vizsgált időszakban ténylegesen termeltek.

A napi terhelési görbe alapján látható, hogy minél nagyobb a rendszer csúcskihasználási óraszám, annál kisebb a legnagyobb és a legkisebb terhelés közötti különbség. Ez azt jelenti, hogy a csúcsidezőszak terhelésének fedezésére kevesebb új erőművi teljesítményt kell igénybe venni. A csúcskihasználási óraszám növelése, a

2. ábra: A villamosenergia-rendszer forrásösszetétele

terhelési görbe laposabbá tétele tehát fontos gazdasági kérdés. Ezt a problémát napjainkban a villamosenergia-rendszerekben úgy oldják meg, hogy lehetőség szerint csökkenjenek a fogyasztási csúcsok, illetve a terhelési völgyek minél jobban ki legyenek töltve. Ezt többek között például a hőtárolós készülékek (pl. vízmelegítő) csúcspól való kizárásával és völgyidőszakban történő bekapcsolásával lehet elérni. Az új villamosenergia-tarifa lehetőséget teremt arra, hogy a fogyasztók villamos készülékeit a völgyidőszakban olcsóbban működtessék, ezáltal is hozzájárulva a terhelési görbe „laposabbá” tételéhez.

A teherelosztók

Az energiarendszer erőműveinek és hálózatainak üzemirányítását és az üzemet állandó ellenőrzését az irányító központok, a teherelosztók végzik. Ezek irányítják a villamos energia gazdaságos termelését, átvitelét és elosztását, gondoskodnak az előírt minőségi jellemzők, a frekvencia- és feszültséghatárok betartásáról. Ehhez mindenkor kellő áttekintés szükséges az energiarendszer egészéről. A teher-

elosztónak megfelelő információval kell rendelkeznie az erőművek és a csomópont jellegű alállomások pillanatnyi teljesítményéről, feszültségéről, a kapcsolási állapotról, a frekvenciáról stb. Ezeket az információkat különféle távközlési rendszereken keresztül kapja meg a teherelosztó.

A magyar energiarendszerben a teherelosztók többszintű megosztásban végzik feladatukat.

Az MVM Rt. Országos Villamos Teherelosztójának (OVT) közvetlen irányítása alá tartoznak a nagy erőművek, az alaphálózat és az alaphálózati alállomások, a körzeti teherelosztók és a villamos energia külkereskedelme.

Az Áramszolgáltató Részvénytársaságoknál működő körzeti alteherelosztó vagy körzeti diszpécser szolgálatok (KDSZ) a főelosztó hálózatot, valamint az elosztó hálózat kiemelt vezetékeinek és az erre a hálózatra dolgozó erőműveknek az üzemirányítását végzik. Az elosztó hálózatok működésének irányítását az üzemirányító központok (ÜIK) látják el. Így áll össze egységes egészé a villamos energia termelése és elosztása Magyarországon.

(x)

Versenykiírás

Az Apáczai Csere János Általános Művelődési Központ *számítógépes zeneszerzői versenyt* hirdet az alábbi korcsoportokban:

- I. alsótagozatos tanulók (1–4. osztály);
- II. felsőtagozatos tanulók (5–8. osztály);
- III. középiskolások.

(A hatosztályos gimnáziumba járó diákok művei a korosztályuknak megfelelő csoportban kerülnek elbírálásra.)

Pályázni lehet számítógépen szerkesztett zenei alkotással, melynek időtartama az első korcsoportnál 6 perc, a második, harmadik korcsoportnál max. 12 perc.

Gyermek- és ifjúsági szervezetek az ezredfordulón

A fenti címmel – a magyar iskola milenneumi ünnepeinek sorába iktatva – került sor reprezentatív kiállítással egybekötött országos szakmai konferenciára Zánkán (a Gyermeküdülő-Centrumban). A konferencia a vendéglátók szervezésében, több ifjúságpolitikai és közoktatási alapítvány támogatásával, a Magyar Pedagógiai Társaság – ennek elsősorban mozgalompedagógiai szakosztálya – tevékeny részvételével június 7–9. közt zajlott le. A szakmai konferencia előadói, ill. résztvevői az országos gyermek-, serdülő-, és ifjúsági szervezetek aktivistái (fiataljai és „veteránjai”), egyetemi, főiskolai oktatók (Miskolcra, Debrecenből, Szegedről), kutatók (történészek, szociológusok, pszichológusok), ifjúságpolitikusok voltak.

Az együttműködés konstruktív légkörében lezajlott tanácskozáson – a magyarországi gyermek-, és ifjúsági mozgalmak történetének, különösen XX. századi történetének áttekintése, elemzése nyomán –

megállapítást nyert, hogy az új generációk hatékony szocializációja érdekében a következő évtizedekben is szükség lesz a civil világ szabályai szerint szervezett-szerveződő, öntevékeny, demokratikus közösségekre, melyek a család és az intézményrendszer (elsősorban az iskola) mellett sajátos eszközrendszerükkel pótolhatatlan hatást gyakorolnak a gyerekekre és fiatalokra. A pluralizmus viszonyai közepette a szerveződések megannyi minősége jött létre – a nemzedék teljes „behajózása” semmiképpen nem lehet cél, de a mai szervezettségi arányok elégtelenek – különösen olyan helyzetben, amikor vákuum képződvén jól szervezett mozgalmak „ordas eszméi” vonhatják magukra az ifjúság figyelmét. Az etnikai előítéletek feloldása ma minden gyermek- és ifjúsági mozgalom legaktuálisabb feladata – vélték többben, mások az állampolgári nevelésben betöltött szerepet emelték ki.

Szó esett a szakmai kérdések mellett a gyermek-, és ifjúsági szervezetek finanszírozásának, támogatásának méltatlan rendezetlenségéről.

Egybehangzó volt az az értékelés, hogy e mozgalmak nyilvánossága elmarad a kívánatostól, meg kell keresni a média meghatározó személyiségeit, meggyőzni őket a téma fontosságáról.

Szükség van a gyermek- és ifjúsági mozgalmak *értelmiségének* megerősödésére.

Mindez egyúttvé különösképpen indokolja a problémakör feltárásával foglalkozó, teljességre törő, szisztematikus, a történeti tudományok, a szociológia, szociálpszichológia, pedagógia, politológia stb. interdiszciplináris eszközrendszerével folytatandó rendszeres kutatások, kutatói műhelyek kialakításának, támogatásának szükségességét.

A konferencia anyagát a rendezők meg kívánják jelentetni, tapasztalatait az ifjúsági munkában folyamatosan feldolgozni, hasznosítani.